

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

9.78

1-90

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

ВИПУСК ДРУГИЙ

54461

КИЇВ

1966

Академія Наук УРСР
НАУКОВЕ ВІСНИК

У збірнику друкуються матеріали з джерелознавства, дипломатики, історичної географії, ономастики, метрології, нумізматики, сфрагістики, філігранології та інших спеціальних історичних дисциплін, які є основою історичної науки.

Збірник становить великий інтерес для науковців, а також для широкого кола читачів.

Редакційна колегія:

*І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко,
А. М. Катренко (відповідальний секретар)*

1—6—1
578—66

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

(На українском языке)

*Друкуються за постановою вчених рад Інституту історії АН УРСР і
Архівного управління при Раді Міністрів УРСР*

Редактор *Е. А. Лейбзон*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *Н. А. Турбанова*
Коректор *Г. І. Прокопенко*

БФ 02182. Зам. № 162. Видавн. № 264. Тираж. 900. Папір № 2, 60 × 90¹/₁₆.
Друк. фіз. аркушів 18,0 + 1 вкл. = 18,25. Умовн. друк. арк. 18,25. Обл.-ви-
давн. арк. 20,33. Підписано до друку 24.XI 1966 р. Ціна 1 крб. 25 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді
Міністрів УРСР — Київ, Репіна, 4.

ПЕРЕДМОВА

Вихід у світ першого випуску збірника «Історичні джерела та їх використання» (Київ, 1964), в якому вміщено ряд статей і повідомлень з архівознавства, археографії, краєзнавства, палеографії, дипломатики, хронології, історичної географії, історії установ, сфрагістики та нумізматики, був прихильно зустрінутий науковою громадськістю. Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін у червні 1965 р. схвалила ініціативу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР та Інституту історії Академії наук УРСР у справі підготовки і видання першого випуску міжвідомчого збірника «Історичні джерела та їх використання» і рекомендувала перетворити його у щорічник, в якому публікувати дослідження з спеціальних історичних дисциплін.

Виконуючи ці побажання, Інститут історії Академії наук УРСР та Архівне управління при Раді Міністрів УРСР підготували другий випуск, що пропонується увазі читачів, і приступили до роботи над третім.

У другому випуску вміщено 23 статті і повідомлення з джерелознавства, історичної географії, ономастики, метрології, нумізматики, сфрагістики, філігранології, зброєзнавства і книгознавства. В ньому висвітлено деякі питання окремих спеціальних дисциплін — ономастики, філігранології, зброєзнавства і книгознавства, що в першому випуску не знайшли відображення. В усіх статтях цього збірника порушуються питання, які в історичній літературі або зовсім не висвітлювались, або зачіпались дуже мало.

Як у першому, так і в цьому випуску збірника беруть участь науковці різних міст України — Києва, Львова, Одеси, Запоріжжя, Чернівців, Кам'янка-Подільського, Берегового, а також Москви.

Більшість статей першого і другого випусків збірника стосується дорадянського періоду історії. У наступному, третьому, випуску, який присвячується 50-річчю Великого Жовтня, будуть вміщені статті з джерелознавства, архівознавства, археографії та інших спеціальних історичних дисциплін радянського періоду.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. І. Самойленко

МАЄТКОВІ АКТИ XIV—XVII ст.

Акти на земельні володіння XIV—XVII ст. становлять численне і надзвичайно цінне джерело для вивчення соціально-економічних питань історії України. Багатий фактичний матеріал маєткових актів широко використовувався як буржуазними, так і радянськими істориками. Але дуже важливі відомості цих актів, що стосуються дипломатики, досі залишалися поза увагою вчених.

Українська радянська дипломатика тільки починає робити перші кроки у вивченні маєткових актів. У книзі «Історичні джерела та їх використання» (випуск перший) дипломатиці присвячено окремі статті. Повідомлення В. Чунтулової про форми документів актових книг Кременецького гродського та земського судів є першою спробою вивчення дипломатики українських актів XIV—XVII ст.¹

У теоретичній статті С. Каштанова дано визначення дипломатики як допоміжної історичної дисципліни, що вивчає не тільки форму документів, а й через неї їх соціальний та політичний зміст². В той час як у вивченні зовнішніх рис актової форми українських документів уже робляться перші спроби, її внутрішня суть, значення для дослідження соціально-економічних питань історії України ще не розкриваються. Це позбавляє істориків ряду додаткових важливих джерел, що свідчать про розвиток феодально-кріпосницьких відносин на Україні в XIV—XVII ст. Адже поява, поширення і зникнення тієї чи іншої фор-

¹ В. Чунтулова. *Форми документів актових книг Кременецького земського суду.*— В кн.: *Історичні джерела та їх використання*. К., 1964, стор. 203—209; *Форми документів актових книг Кременецького гродського суду.*— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1960, № 4 (42).

² С. Каштанов. *Дипломатика как специальная историческая дисциплина.*— «Вопросы истории», 1965, № 1.

ми акта та її зміни пов'язані з соціальними і економічними умовами певного історичного періоду.

Основне в кожному документі — це його зміст. Конкретні події, явища, факти визначили певну структуру, форму джерела. Завданням дипломатики є всебічне вивчення актових документів — і форми, і змісту в нерозривному взаємозв'язку.

Акти на маєтки становлять значну частину українських документів XIV—XVII ст. Вони з'явилися в процесі розвитку феодального землеволодіння.

В одному з найстаріших маєткових актів — стверджуючій грамоті Казіміра (1361 р.) згадується, що документи на маєтки видавали ще галицький князь Лев та інші князі. Власник маєтку Ходко Бибельський, який звернувся з проханням до Казіміра дати йому стверджуючу грамоту, вказав, що «есть князя Львова листы и иных старех князей листы» на маєтки, які називаються в грамоті «дединами». В XIV і навіть у XV ст. феодалі, які володіли маєтками на основі звичаєвого права, зверталися до верховного власника земель — великого князя литовського і польського короля з проханням видати їм грамоти. Такого типу є грамота великого князя Свидригайла, видана в 1445 р. на прохання шляхтича, який «устне поведил» про давнє володіння маєтком як «отчинного»³.

У XV, а особливо в XVI ст., коли розвивається фільваркове господарство, надзвичайно зростає значення феодального землеволодіння. Феодалі за всяку ціну намагаються збільшити кількість своїх маєтків і обов'язково одержати юридичне підтвердження на право володіти ними. Земельні акти набувають великої ваги та значного поширення в тогочасному діловодстві.

У XV—XVI ст. з'явилося чимало різних юридичних актів на маєтки. Збільшення кількості маєткових документів і виникнення умов, за яких вони стають єдиним і незаперечним доказом права на маєток, супроводжувалося певною типізацією окремих груп актів.

Серед маєткових актів XIV—XVII ст. найдавнішими і найчисленнішими є жалувані та стверджуючі королівські і великокнязівські грамоти на надані, спадкові та набуті іншими шляхами маєтки. Назву «жалувана грамота» цьому типу документів дали пізніше їх видавці та дослідники. В тексті ж самих грамот вони називаються «привилей», «твердості», «данина», а найчастіше — «лист»⁴. Причому термін «лист» означав усякий документ на землеволодіння.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. I, СПб., 1863, стор. 1, 17—18.

⁴ В тексті грамот: «А на твердость того и лист ему дали под нашою печатью», «лист данину нашу», «твердости листы», «листом привилеем», «листы привилей, твердости на вси имена». Акты ЮЗР, т. I, стор. 29—30, 45, 47, 61—62, 117—119; Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. 7, т. I, К., 1886, стор. 8 та ін.

Протягом XV—XVI ст. жалувані грамоти, як і інші маєткові акти, зазнали певної внутрішньої і зовнішньої еволюції.

Давні жалувані грамоти мають порівняно короткий текст. Вони будувалися за певною формулою, яка зберігалася в своїй основі і пізніше. Грамоти починалися з імені та титулів великого князя литовського та польського короля. Після цього називалося прізвище, станова приналежність та державні посади особи, якій надавався маєток. Вказувалося, з якої причини видавався документ і земля — на прохання феодала («бил чолом и просил») чи з ініціативи самого монарха в нагороду за службу або як дарунок.

В «листі» обов'язково зазначалися умови, на яких надавався маєток. Ряд «листів» обумовлює пожалування землі обов'язком виконувати певний вид військової служби, який переходив і на спадкоємців маєтку⁵.

Більшість жалуваних грамот, особливо XV—XVI ст., надавала право володіти маєтком «вечно», «вечисто» і «непорушно» не тільки тим, кому пожалуваній маєток, а й їх «дети», «щадком», «наместком», «будучим». В склад формули жалуваної грамоти входив також перелік широких прав власника на одержаний маєток з невеликими змінами такого типу: «Имеет то держати и поживати, волен продати и заставити, отдати, заменить, на свои лепшие пожитки обернути он и его дети и наместцы»⁶. Нагороджений маєтком міг також «собе полепшивати и росширивати, осадити и примножити».

Жалувані грамоти, як правило, містять більш або менш детальний опис наданого маєтку. Оригінали цих грамот, як дуже цінний документ, писалися на пергаменті, а з XVI ст. нерідко й на папері, на одному боці. Іноді за розпорядженням короля або на прохання пожалуваного ці грамоти записувалися в книги Литовської метрики, які названі в документах «книгами коронної канцелярії», і скріплювалися печаткою.

В XVI ст. набрав поширення запис тексту оригіналів різних маєткових актів, в тому числі і жалуваних грамот, до гродських та земських книг. Перенесення тексту маєткового акта в гродські та земські книги робилося на прохання власника маєтку. Перенесений текст називався в книгах «записом». Перед ним, як правило, записувалась дата, назва місцевого «уряду» та прізвище і посада його служителя, якому пред'являлись документи на запис, а також прізвище, державна посада (якщо така була), станова приналежність власника маєтку, зміст його прохання та розпорядження «уряду» про «запис». Оригінали маєткових актів подавалися для запису в гродські і земські книги з метою довести про них до відома місцеві власті, а також

⁵ Акты ЮЗР, т. I, стор. 6—9.

⁶ Там же, стор. 45.

для того, щоб в разі потреби можна було взяти відповідний «випис» (копію). Чимало копій з раних жалуваних грамот збереглося в пізніших стверджуючих грамотах та інших маеткових документах.

Стверджуючі грамоти на маетки видавалися на прохання власників з різних причин. Одні власники після вступу на престол нового монарха вважали за потрібне одержати від нього стверджуючий «лист» на попередню «данину». Інші прохали ствердити за ними маєток, що належав їх батькам і перейшов до них у спадщину⁷. За стверджуючими грамотами зверталися і тоді, коли в жалуваних грамотах не було сказано про надання маєтку «на вічність». Так, у стверджуючій грамоті князю Четвертинському (1514 р.) сказано: «Лист первшую данину нашу перед нами покладал и бил нам чолом, абыхмо то подтвердили ему привилъем нашим на вечность»⁸.

Особливо були зацікавлені в одержанні королівської стверджуючої грамоти ті, що придбали маєток шляхом купівлі, як дарунок, тестамент. Разом з новопроданим маєтком вони одержували від попереднього власника маєткові документи на його ім'я, а також купчий, дарчий чи заповітний акт, в складанні якого іноді брали участь старости, воеводи та їх помічники — місцева влада. В стверджуючій королівській грамоті за 1543 р. магнату Федору Сангушковичу записано, що він «лист продажный... перед нами покладал и просил нас абыхмо тую куплю его при моци оставили и привилъем нашим ему то подтвердили... то есмо учинили, тую куплю его при моцы оставуем и на то даем сесь привилей и оные села... подтверждаем у непорушну»⁹.

Однією з найдавніших є стверджуюча грамота короля Казимира від 1361 р. на маетки в Галичині, в якій згадуються пред'явлені прохачем «старых князий листы»¹⁰.

Формула стверджуючої грамоти на маетки має своєрідну структуру. Як і жалувана грамота, вона починалася з імені короля. Потім викладалась суть прохання власника маєтку: на які маетки і «листы» він бажає одержати королівський привілей. Пред'явлені для ствердження документи іноді тільки називалися, інколи переказувався їх зміст, а часом переписувався і повний текст кожного документа. Завершувалася грамота ствердженням королем всіх набутих володінь: «Потвердили привилъем нашим на вечность», «потверждаем сим нашим привилъем вечно и навеки непорушно»¹¹ і т. п.

Стверджуючі грамоти на куплені, одержані в подарунок маетки були подібні до тих, що скріплювали пожалування. Тільки

⁷ Акты ЮЗР, т. I, стор. 39—40.

⁸ Там же, стор. 47.

⁹ Там же, стор. 117—119.

¹⁰ Там же, стор. 1.

¹¹ Там же, стор. 61—62.

замість тексту чи назви жалуваної грамоти в них як підстава для ствердження наводився повний текст, зміст або назва «листа» купчого чи дарчого. Вказувалося також, на яких правах продана чи подарована земля належала попередньому власникові і навіть називалися відповідні документи про те, на яких правах і яким чином вона йому дісталася. В оригіналі стверджуючої грамоти Сигізмунда I магнату П. Сапезі говориться, що куплена останнім земля належала раніше дворянину Ширяю Микуличу, а той одержав її від своїх батька і брата, а останні — від великого князя литовського «напротивку отчины»¹².

Іноді землевласники зверталися до королівських властей з проханням видати стверджуючу грамоту на всі придбані різними шляхами маєтки. Так, на прохання князя Федора Сангушковича пред'явлені ним документи — «лист, привилей, данину нашу», «а теж лист запис отца своего», «а потом лист продажный» — були ствержені однією королівською грамотою («а мы оных всех листов и привилья нашего... подтверждаем и уоцняем тым нашим привильем вечно и навеки непорушну»)¹³.

Іноді на прохання окремих землевласників і з веління короля стверджуючі грамоти записувалися для більшої певності до книг королівської та великокнязівської канцелярії (Литовської метрики). Текст окремих грамот в книгах Литовської метрики засвідчувався державною печаткою. Подібного типу є стверджуюча грамота 1572 р. В ній від імені королівської влади говориться, що єпископ луцький «запис свой... перед нами покладал, просечи нас за то, абыхмо для вшелякого безпеченства и на пришлые часы... водлуг права до книг наших канцлярейских вписати велели». Грамота завершується королівським рішенням: «То все ку ведомости нашей припустивши, рассказали есьмо слово от слова до книг наших канцлярейских вписати. Запис... в моци заставуем, а моцью зверхности нашею господарское подтверждаем и уоцняем тым нашим листом». В кінці тексту стверджуючої грамоти, записаної в книгах Литовської метрики, «печать коронную притиснути велели»¹⁴.

З кінця XV і особливо в XVI ст. в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин поширюється купівля-продаж, обмін, а найбільше — заклад і оренда маєтків. Це вимагало оформлення численних маєткових актів. Великокнязівська і королівська канцелярія не могла вже справитися з цим завданням. Тому документи на маєтки — купчі, закладні, орендні та ін., — складені самими землевласниками або за участю місцевих властей (старост, воевод, гродських і земських «урядів»), набувають повного права і значимості нарівні з королівськими грамотами.

¹² Київський державний історичний музей, фонди РД, № 110, 88.

¹³ Акты ЮЗР, т. I, стор. 188—190.

¹⁴ Там же.

Збільшується також потреба землевласників в копіях різних маеткових актів. Коли маєток продавався, передавався або закладався по частинах, а документ на нього був один, потребувалося виготовлення кількох копій. Для того щоб мати можливість одержати потрібну копію («випис»), оригінали маєткових документів подавали для «запису» до гродських і земських книг.

Запис маєткових актів у гродських і земських книгах починався повідомленням про те, коли, до яких місцевих властей, до кого і хто персонально звернувся з проханням записати документи і які саме. Далі наводився повністю весь текст поданого документа, а часом і кількох¹⁵.

Для запису в гродські і земські книги подавалися жалувані і стверджуючі грамоти, купчі, заставні, дарчі, спадкові та інші документи на землю.

З XVI ст. дуже поширеними стають акти на купівлю-продаж маєтків. Склалися і назви подібного типу документів — «лист купчий», «лист продажный», — які в раніших документах не зустрічаються. Ранні купчі акти складалися в присутності свідків і надавалися від імені старости чи воеводи. Прикладом може бути купча 1409 р., видана старостою галицьким. Староста засвідчував нею («сведю и познаю»), що власник маєтку, прийшовши до нього («приде до нас»), об'явив про продаж земель¹⁶.

Пізніші купчі акти XVII ст. почали укладатися між безпосередніми учасниками купівлі-продажу маєтку від імені того, хто продавав. Виник своєрідний формуляр купчої. Він починався іменем попереднього власника маєтку, давався більш-менш повний опис складу землеволодіння, згадувалося, на яких умовах продавався маєток («вечне и непорушне», «ничого на себе не вынимаючи ни оставляючи», «доброю волею»), називалася ціна і вказувалися права нового власника («волен продати или замени, или тут отдати і у свое лучшие пожитки оборотити»).

В документах на відчуження маєтку обов'язковим компонентом формуляра було застереження, що ні той, хто продав, ні його родичі теперішні і майбутні «не мають в то ся вступати».

Розвиток товарно-грошових відносин в XVI ст. викликав появу численних актів на заклад маєтку. За XV ст. подібного типу документів збереглося небагато. Вони мали короткий текст. Від імені власника повідомлялося, кому, на який строк і за яку суму закладався маєток, на яких умовах його можна було тримати в закладі та повернути, коли «зупольная заплаата станет» взятої в заклад суми. Закладна стверджувалася печаткою власника маєтку та свідків.

¹⁵ АЮЗР, ч. 7, т. I, стор. 8; там же, ч. 6, т. I, стор. 80—88.

¹⁶ Акты ЮЗР. т. I, стор. 6—7, 31, 36—37, 58—59, 293, 297—298 та ін.

Особливо зростає кількість закладних актів в XVI ст. Склалися юридичне визначення закладного маєткового акту — «заставной лист», «застава», «заставил», зрідка — «заемное письмо», «поступил», «заарендовал».

«Заставные листы» подавалися власниками маєтків для запису в замкові книги. Форма акта залишається в основному попередньою, але вона значно розширюється і ускладнюється записом різних додаткових даних про походження маєтку, його склад, про умови держання маєтку в закладі, а також про умови повернення його попередньому власникові.

Згідно з умовами акта заклад анулювався, якщо після встановленого строку власник маєтку повертав орендарові закладну суму, а той — «заставный лист». Повернення закладного документа після анулювання закладу було однією із найважливіших умов застави. В одному із документів повідомляється, що коли після повернення закладної суми той, хто тримав маєток у заставі, не міг віддати «заставного листа», власник маєтку зробив «запис» про повернення «заставних» грошей не тільки в київських гродських книгах, а й прохав «уписати» «запис» з київських гродських книг «до книг наших канцлярейских коронных» і взяв про це «выпис с книг на то под печатью нашою коронною», тобто заручився для певності документом державного значення¹⁷.

Дарування маєтку оформлялося «листами записными», «записью», а сам акт дарування визначався в документах словами «дал», «записал», «отписал», «даю, дарую и записую»¹⁸. На прохання того, хто дарував, «записні листи» стверджувалися королівськими грамотами, заносилися в замкові книги, в книги королівської та великокнязівської канцелярії (Литовської метрики). Форма «записного листа» будувалася за принципом розглянутих вище маєткових актів на продаж земельних володінь.

Документи про поділ та обмін маєтків за формою були подібними до дарчих актів. Документи про поділ маєтків називалися «листы дельчие», а сама маєткова операція — «дел», «дел вечистый», «отделили»¹⁹. Поділ маєтків здійснювався з участю свідків, які ставили свої печатки на «листы дельчие». За бажанням учасників «делу» документ стверджувався королем, заносився до книг земських і гродських, Литовської метрики. Так само складалися «листы» на «мену» (обмін) маєтків²⁰.

Розширення тексту маєткових актів викликалося важливою причиною. В ньому передусім знайшов своє відображення такий соціально-економічний фактор, як посилений розвиток фільвар-

¹⁷ Акты ЮЗР, т. I, стор. 194—195.

¹⁸ Акты ЮЗР, т. I, стор. 45—46, 91—92, 127—128, 188—190; АЮЗР, ч. 6, т. I, стор. 1, 6, 7—8, 55—57 та ін.

¹⁹ Там же, стор. 120—123; АЮЗР, ч. 4, т. I, стор. 10—12.

²⁰ Там же, стор. 7—8, 128—129, 235 та ін.

кового господарства, зростання панської риллі. У зв'язку з цим опис маєтків ставав усе складнішим. У переліку складу маєтків на першому місці називався панський двір (фільварок), панська «пашня», «поля пашные», «земля пашная», «пашня влостивая». В численних документах скріплювався продаж, віддача в «заставу» маєтків «з двором», «з пашнею дворною»²¹. Детальнішим ставав опис панського двору, подавалися розмір поля і кількість худоби, відомості про садові, городні культури, про угіддя, промисли, описувалися будівлі, майно тощо. Подібного типу опис містить, зокрема, «лист заставный» маєтку Угриновського на Волині²².

Маєткові акти доповнюються також даними про селян маєтку. В переліку складу жалуваного або стверджуваного маєтку в XIV—XV ст. називалася часом певна група сільського населення. В актах же XVI ст., як правило, на першому місці почали називатися всі селяни маєтку: «люди», «з людми и землями тамошними», «со всеми селы и людми всеми», «со всеми», «со всеми людми и их землями» і т. п.²³

В актах на продаж, дарування, обмін та інші операції в XVI ст. сільське населення, перелічене в формулі складу маєтку, називається поряд з землею, угіддями та ін. як об'єкт продажу, дарування, обміну тощо.

Маєткові акти XIV—XVII ст. юридично узаконювали не тільки феодално-кріпосницьку залежність селянства, а й його повинності. Вони відіграли помітну роль в юридичному оформленні кріпосного стану селян на Україні.

Розглянувши основні типи маєткових актів, можна зробити висновок, що вивчення їх з точки зору дипломатики дає можливість не тільки впевнитися в їх достовірності, а й значно доповнити фактичний матеріал документів цінними даними про соціально-економічні відносини на Україні в XIV—XVII ст.

В. И. Самойленко

АКТЫ НА ИМЕНΙΑ В XIV—XVII вв.

Резюме

В статье рассматривается дипломатика украинских актов на землевладение XIV—XVII вв. Автор отмечает взаимосвязь содержания и формы актов, показывает появление, распространение и изменение формул типовых актов на землевладение в зависимости от развития феодално-крепостнических отношений на Украине в XIV—XVII вв.

²¹ АЮЗР, ч. 8, т. IV, стор. 33—35, 63, 68; ч. 7, т. I, стор. 21 та ін.

²² Там же, ч. 8, т. VI, стор. 98—99.

²³ Там же, ч. 8, т. IV, стор. 134—136, 221, 400; т. VI, стор. 63, 221; Акты ЮЗР, т. I, стор. 31—32, 47, 126 та ін.

Я. Д. Ісаєвич

НАЙДАВНІШІ ДОКУМЕНТИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ БРАТСТВ НА УКРАЇНІ

В суспільно-політичному та культурному житті України наприкінці XVI і в XVII—XVIII ст. важливу роль відігравали братства — об'єднання українського населення міст і почасти сіл. Братства виступали проти національного гноблення українських трудящих, очолювали широкий народний рух за обмеження впливу духовенства на громадські та культурно-освітні справи. Велике значення мали створені братствами школи, бібліотеки, шпиталі. Особливо багатогранною була діяльність найдавнішого на Україні Львівського Успенського (Ставропігійського) братства, яке гуртувало визначних культурних діячів України, мало власну друкарню і великий архів. Цей архів є незамінним джерелом для вивчення характерних рис усього братського руху, тому що матеріали з архівів інших братств збереглися лише фрагментарно. Зокрема, тільки від Львівського братства до нас дійшли докладні протоколи засідань братства, які дають змогу простежити всі подробиці внутрішнього життя братської організації.

В історичній літературі вважається загальноприйнятим, що братства на Україні існували вже у XV ст., а наприкінці XVI ст. були реорганізовані з ініціативи східних патріархів. Метою даного повідомлення є джерелознавчий аналіз найдавніших документів, на підставі яких робились такі висновки про час виникнення першого братства на Україні і про те, кому належить ініціатива його заснування.

В актових книгах деяких міст Галичини за XV ст. є згадки про міщан-опікунів (ктиторів, витрикушів¹) церков. Так, у кни-

¹ Від латинського слова vitricus — опікун.

зі лави м. Перемишля (середина XV ст.) є згадка, що швець Іван заповів 10 гривен грошей «для собору або крилоса» кафедральної церкви святого Івана до рук Лаврентія, «опікуна соборної церкви»². Є відомості про діяльність таких опікунів і в інших західноукраїнських містах, зокрема у Львові³ та Тернополі⁴. Щодо згадок про існування в XV ст. братств білоруських міщан у Вільнюсі⁵, то вони відносяться до професійних об'єднань ремісників та купців, а не до справжніх братств. Немає ніяких підстав вважати відомі з джерел XV ст. міщанські об'єднання тотожними пізнішим братствам.

Твердження про те, що братства на Україні існували вже в XV ст., ґрунтуються виключно на документах Львівського Успенського братства, про які згадував у своїх працях історик першої половини XIX ст. Д. Зубрицький. Він надавав своїм розвідкам форму хронік, в яких рік за роком викладав факти на основі зібраних ним архівних документів⁶. Деякі з використаних ним документів пізніше загубились, тому історики вважали за можливе користуватись працями Зубрицького як джерелом, оскільки вони, мовляв, передають зміст документів. При цьому забували, що Зубрицький не обмежувався механічним складанням уривків з джерел, а підходив до них критично, інтерпретував окремі джерела відповідно до своїх уявлень про весь хід історичного процесу. Зубрицький часто подавав у формі категоричних тверджень те, що було лише його гіпотезою. Зразком такого підходу є твердження Зубрицького про дату заснування найдавнішого на Україні братства — Львівського Успенського.

Свій «Літопис Ставропігійського братства» (1832 р.)⁷ Д. І. Зубрицький починає з 1453 р., бо «в історії міста, написаній Варфоломієм Зіморовичем біля 1656 року [...], сказано, що у Львові 1453 року існувала Успенська церква, а якщо була міська церква, то при ній мусило існувати братство»⁸. Звичай-

² Pomniki dziejowe Przemyśla, t. 2, Przemyśl, 1936, стор. 130.

³ Центральний державний історичний архів у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 52, оп. 3, т. 11, стор. 101, 137 та ін.

⁴ О. Терлецький. Василь Константин князь Острозький. Історія фондації князя Острозького в Тернополі. Тернопіль, 1909, стор. 37—40. (Терлецький називає осіб, яких обирала громада для нагляду за церквою, «братством»). Цей термін він вводить від себе, в джерелах його немає).

⁵ К. Харламович. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в. Казань, 1898, стор. 279.

⁶ Я. Ісаєвич. Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 1, стор. 48—57.

⁷ Вперше опубліковано в російському перекладі в «Журнале Министерства народного просвещения» (далі — ЖМНП) за 1849 р.

⁸ Д. Зубрицький. Летопись Львовского Ставропигиального братства. Львів, 1926, стор. 6.

но, це — цілком безпідставне припущення. Успенська церква була заснована значно раніше 1453 р.⁹, але це аж ніяк не означає, що з самого початку при ній існувало братство.

Перший документ з безпосередньою згадкою про братство Д. І. Зубрицький відносив до 1463 р. «Того року,— писав він,— львівський міщанин Степан Дропан заснував (або лише обновили) монастир святого Онофрія і [...] віддав під покровительство і управління Львівського міського братства. Староста Андрій Одровонж ствердив того ж року донацію Дропана актом, а король Казімір Ягайлович видав на це і привілей»¹⁰. Зубрицький не вказує, звідки він узяв такі відомості, але єдиним джерелом у цьому випадку міг бути докладний інвентар архіву братства, написаний наприкінці XVI або на початку XVII ст., коли було розпочато актову книгу, яка згодом дістала назву «Альбом братства»¹¹. В інвентарі читаємо:

«Привілія монастырца
с[вя]того Онофрія

Привилѣец малый з завѣсистою печатю Стефана Дропана мешанина львовского на манастыр с[вя]того Онофрия. Року 1460. Ему начало: Нос Андреас Одровонж...

Року 1469. Привилеец малый з завѣсистою печаткою от короля Казимѣра потверждение волѣ Дропановы».

На полях проти запису про перший з цих привілеїв додано рукою не пізніше початку XVII ст.: «Тых обох нѣмаш привилейцов», а проти другого: «И того нѣт»¹². Отже, в найдавнішому інвентарі архіву братства нема ніякої згадки, що привілеї 1460 і 1469 рр. засвідчували існування братства. Якщо б у них справді йшлося про братство, то братчики, які наполегливо шукали доказів давності своєї організації, неодмінно відзначили б це,

⁹ І. Шараневич доводив, що первісна Успенська церква близько 1412 р. була перетворена в кафедральний католицький костіол. Питання вимагає дальшого вивчення. Див. «Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства» (далі — ЮИЛСБ), т. I, Львів, 1886, стор. 5—7.

¹⁰ Д. Зубрицький, вказ. праця, стор. 6.

¹¹ Опис «Альбома» див. «Diplomata statuarum» (далі — DS). Leopoli, 1895, стор. II—VII.

¹² Альбом Львівського братства (рукопис зберігається в Львівському історичному музеї), стор. 383. І. Шараневич опублікував цей уривок в перекладі польською мовою, датуючи його близько 1586 р. (I. Szagańiewicz. Muzeum Instytutu Stauropigijskiego we Lwowie.— «TeKa Konserwatorska», 1892, стор. 55). Про обидва привілеї говориться і в «Книзі історії Онофрійського монастиря з кінця XVIII ст.», але тут додано, начебто другий привілей починався словами «Vobis Dropanu». Див. Львівська наукова бібліотека (далі — ЛНБ), збірка василіянських монастирів, спр. 132 (104), арк. 2.

викладаючи в інвентарі зміст документів¹³. Однак Зубрицький, знаючи пізніші твердження братства про одержання ним монастиря від Дропана, вирішив, що обидва названі в «Альбомі» привілеї засвідчують існування братства в 60-х роках XV ст. Перший з них він, очевидно через недогляд, відніс до 1463, а не до 1460 р.

У 1836 р. вийшла нова праця Зубрицького «Історичні дослідження про друкарні» (неповний російський переклад 1838 р.). Тут Зубрицький уже говорив про «привілей короля Казіміра IV, з 1439 року, якого оригінал загинув, але згадка про нього є в книзі братства «С» під номером індексу 435 на 3 аркуші, в інвентарі архіву, написаному в 1601 р.»¹⁴ Це очевидна механічна помилка: Казімір IV був королем з 1447 р. Щоб якось погодити цю суперечність, було висловлено два припущення. У 1855—1856 рр., посилаючись на «Історичні дослідження» Зубрицького, Ставропільський інститут писав австрійським властям, що Успенське братство і братство Онуфрія мають привілей від Казіміра III (Казіміра Великого, 1333—1370) з 1339 р., «оригінал якого втрачений, але згадка про який є в інвентарі документів братства з 1601 р.» Цісарсько-королівська Галицька фінансова прокуратурія прийняла цю точку зору і відповідно висвітлила історію заснування братства в меморандумі до намісництва від 27 грудня 1856 р.¹⁵ Однак припущення, що документ для монастиря чи братства видав не Казімір IV, а Казімір III ще в XIV ст., цілком безпідставне. Повну рацію мав Макарій, який вказав, що 1439 р. був названий в «Історичних дослідженнях» помилково: Зубрицький мав на увазі привілей Казіміра IV від 1469 р.¹⁶ про затвердження грамоти старости Одровонжа щодо Онуфріївського монастиря.

¹³ Оскільки наявність раннього привілею для братства була б дуже вигідна для братчиків, відсутність згадки про нього в «Альбомі» і в інвентарі братського архіву 1732 р. (Див. «Ювильейный сборник в память 350-летия Львовского Ставропигиона», т. I, Львів, 1936, стор. 194) є доказом того, що документ 1469 р. не містив згадки про братство. З другого боку, навіть якщо б у якомусь з інвентарів XVII ст. дійсно говорилось про наявність привілею з XV ст. «для братства», це ще не доводило б існування братства. Численні історики XIX—XX ст. приписували «братству» документи, в яких у дійсності говорилось не про братство, а про «парохіян Успенської церкви» і т. п. Тим більше таку помилку могли зробити братчики в XVII ст., особливо якщо зважити на те, що це було їм вигідно.

¹⁴ D. Zubrzycki. Historyczne badania o drukarniach. Lwów, 1836, стор. 3. Російський переклад (ЖМНП, 1838, часть 19, № 9, стор. 560) лешо спотворений. Шараневич пішов за цим перекладом, ще більше перекутивши зміст первісного твердження Зубрицького (ЮИЛСБ, стор. XV).

¹⁵ Діловодний номер 15888/855. Див. про це в довідці про статус Ставропільського інституту, складеній в 1910 р. як додаток до документа № 26294/910 (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 3, спр. 320, арк. 1—2).

¹⁶ Макарій. История русской церкви, т. 9. СПб., 1900, стор. 33. Не виключена можливість, що помилку зробив укладач інвентаря 1601 р., а Зубрицький не помітив, що вказана ним дата не узгоджується з роками правління Казіміра IV.

Отже, Зубрицький не лише без застереження навів як безперечний факт своє припущення, що акт 1469 р. відноситься до Львівського братства, а й ввів до наукового обігу дві помилкові дати: 1463 р. (замість 1460) і 1439 р. (замість 1469). З того часу по історичних монографіях стали кружляти твердження, начебто Львівське братство було затверджене королем Казіміром (причому різні автори називають неоднакові роки — 1439, 1463, 1469 або й інші довільні дати). Зокрема, М. Грушевський твердить, що «найдавніша... звістка про се братство датується 1463 р.»¹⁷ У світлі викладеного помилковість таких тверджень очевидна.

На початку ХХ ст. була висловлена, але залишилась непоміченою істориками думка, начебто в Ставропігійському архіві збереглася копія акта про передачу Онуфріївського монастиря Успенському братству польським королем Казіміром ІV (отже, не пізніше 1492 р.— року смерті короля). В опрацьованому І. С. Свенціцьким каталозі документів з архіву братства була зазначена копія XVII ст. «латинської підтверджувальної грамоти Казіміра Ягелловича, даної братству церкви Успення на оренду монастиря св. Онуфрія від унівських монахів»¹⁸. Насправді документ, про який йдеться¹⁹, писаний по-польськи, почерком XVII ст., має форму королівського привілею, але ні ім'я, ні титул короля не подано, лише на початку вказано, що там повинен бути титул короля. Далі говориться, що на прохання Успенського братства король підтверджує, що братство «тримає» монастир Онуфрія з маєтками, якими разом з монастирем володів міщанин Стах Дропан і передав «під благословення» Унівського монастиря, і з городом, приєднаним до монастиря Стецьком кушнірем та Андрієм кравцем. Тут же твердиться, що цей «привілей» виданий на основі листів львівському старості від королів Казіміра і Зигмунта. Форма документа, як і помітка на звороті — «копія до права на подорож до короля», — свідчать, що це проект привілею на управління монастирем, який братчики хотіли здобути від королівської канцелярії наприкінці XVI або в XVII ст., покликаючись на традицію, згідно з якою Дропан передав управління Онуфріївським монастирем українським міщанам. Однак, якщо навіть вважати доведеною правдивість цієї традиції²⁰, це ще не означає, що міщани — опікуни монастиря вже в XV ст. були організовані в братство.

¹⁷ М. Грушевський. Історія України — Руси, т. VI, стор. 506.

¹⁸ І. С. Свенцицький. Опись музея Ставропигийского института во Львове. Львів, 1908, стор. 159, копії, № 12. (І. Свенцицький не вказує тут, якого з Казімірів Ягеллончиків має на увазі — Казіміра III чи Казіміра IV).

¹⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 874 (копії, № 12).

²⁰ Єпископ Гедеон Балабан твердив, що монастир був переданий йому ктитором того монастиря князем Костянтином Острозьким, а також посилася на якийсь привілей князя Лева (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 942, арк. 1).

Таким чином, джерела, на підставі яких називали «точні» дати «затвердження королем» або навіть «заснування братства» чи «першої згадки» про нього, насправді не містять ніяких певних вказівок про існування братства в місті Львові в XV ст.

В українських джерелах назву «братство» вперше зустрічаємо в статутах львівських передміських братств Благовіщення (1542)²¹ та Миколи (1544)²², а також братства в м. Вишні на Львівщині (1563)²³. Питання про обставини появи цих статутів вимагає дальшого дослідження. До речі, хоч статут братства Благовіщення датований 1542 р., грамота ради м. Львова від 1545 р. про те, що Благовіщенська церква є власністю громади парафіян, не містить згадки про братство²⁴. Можливо, що в 1542 р. лише було проголошено перетворення організації парафіян церкви Благовіщення в братство, але активної діяльності це братство ще не розпочало.

Хоч Благовіщенське та Миколинське братства на Підзамчанському передмісті Львова існували уже в середині XVI ст., в самому місті організація парафіян Успенської церкви ще не мала характеру братства. Про це свідчать записи про вибори «опікунів» Успенської церкви та ревізії майна цієї церкви і церкви Онуфрійського монастиря невеликою групою міщан центральної частини Львова (14—16 чоловік)²⁵. Ці записи стосуються 1579—1583 рр., але дійшли до нас в копії, виготовленій, мабуть, в останні роки XVI ст. або на початку XVII ст., під час спору Львівського братства з єпископом Гедеоном Балабаном²⁶. З них видно, що навіть на початку 80-х років XVI ст. гурток «старших і молодих» міщан, які обирали двох «витрикушів» і передавали їм ключі від церкви, не називався братством і не мав таких характерних для братств рис, як дисциплінованість і згуртованість всіх членів. Лише в середині 80-х років відбулось організаційне оформлення братства як суспільно-політичної організації українських міщан.

В буржуазній історіографії домінував погляд, що Успенське

²¹ «Вестник Юго-Западной и Западной России», 1862, № 3, стор. 98—100.
²² Monumenta Confraternitatis Stauroripigianae ((далі — MCS), ed W. Mil-kowicz. Leopoli, 1895, стор. 13—14.

²³ А. Добрянский, История епископов трех соединенных епархий — Премыской, Саборской и Саноцкой. Львів, 1894, стор. 52, 56—58.

²⁴ ЦДАЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 13, 14.

²⁵ Реєстри книг, які містяться в цих записах, були опубліковані Д. Зубрицьким (D. Zubrzycki. Historyczne badania..., стор. 59), а весь текст записів — В. Л. Немировським («Исторический архив», 1961, № 4, стор. 233—235). На жаль, в публікаціях перекручено особливості української графіки, а у В. Л. Немировського дано ще й неправильний заголовок документа. Там, де в оригіналі стоїть «два кресты», «тягненого», «чотыри», «пстряя», «Грицка Губы», «Минцевич», у В. Л. Немировського читаємо, «два креста», «тисненого», «четыре», «пестрая», «Дуды», «Мицкевич».

²⁶ Про те, що це копія, свідчить, зокрема, те, що записи за 1579, 1581, 1583 і 1588 рр. внесені підряд, одним почерком і одним чорнилом.

братство було створене, або принаймні реорганізоване, з ініціативи антиохійського патріарха Йоакима. Однак аналіз фундаційних грамот (привілеїв) цього братства не підтверджує цього. Йоаким Доу, який у 1582—1592 рр. був антиохійським патріархом²⁷, проїжджав через Львів по дорозі до Москви, куди його запросили у зв'язку з встановленням московської патріархії. Для самого Йоакима, як вказується в сирійських джерелах, метою подорожі до молдаво-румунських князівств, України та Росії було зібрати пожертви для покриття боргів патріархії²⁸. Йоаким прибув до Львова 1 січня 1586 р.²⁹ Тим же днем датована пишно оформлена пергаменна грамота про заснування братства³⁰. Очевидно, вона була підготовлена заздалегідь. «И пришедшу ми во град Илвов...,—говориться від імені патріарха в преамбулі грамоти,— в лѣто... 1586 мѣсяця генуария в первый день. В то время пришли пред нас и пред наше право духовное мещане львовские вси посполе ктитори храма Успения пречистыя божия матере в градѣ Лвовѣ, хотячи братство устроить». Далі викладався статут Львівського братства.

За Львівським братством визнавалось «старійшинство» над іншими братствами. Його статут («право») мали прийняти також і ті братства, які раніше «несовершенно» були встановлені деякими єпископами. Цікаво відзначити, що преамбула, закінчення і деякі загальні положення статуту написані церковно-словацькою мовою, а статті, що регулюють організаційну структуру братства (розмір внесків, порядок засідань тощо)—тогочасною українською літературною мовою. Грамота була скріплена печатками патріарха Йоакима, київського митрополита Михайла Рогози і Гедеона Балабана, а підписана (очевидно, пізніше) лише митрополитом Михайлом та протонотарієм митрополії Григорієм³¹.

Видавці «Пам'ятників» Київської археографічної комісії (можливо, спираючись на неточну інформацію Д. Зубрицько-

²⁷ И. Крачковский. Избранные сочинения, т. 6. М.—Л., 1960, стр. 445.

²⁸ Єпископ Порфирий. Восток Христианский. Сирия. I. К., 1846, стор. 83—84.

²⁹ Памятники, издаваемые Временною комиссией для разбора древних актов (далі—Памятники...). К., 1898, стор. 43. У тексті документа помилково говориться про похорон Івана Рогатинця замість Богатирця.

³⁰ Оригінал: ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 68 (MCS, стор. 113—119). Копії XVII ст.: ф. 129, оп. 1, спр. 1116, «Альбом», стор. 22—39. В «Альбомі» вміщено ще одну копію, датовану 1588 р., під заголовком «Порядок братства до міст виданий» (стор. 250—256). Цей останній варіант є також у вигляді пергаменної грамоти, адресованої мешканцям Нового Костянтинова (ф. 129, оп. 1, спр. 360; описано в кн. М. Худ а ш. Лексика українських ділових документів кінця XVI—початку XVII ст. К., 1961, стор. 9, 12—13, № IX). Варіант, виданий до міст і посланий до Нового Костянтинова, має деякі особливості, зокрема, пропущено згадку про непослух єпископові—«ворогові істини».

³¹ MCS, стор. 119. (Зараз печатки обірвані разом з великими кусками пергаменту) (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 68).

го) твердили, начебто в Ставропігійському архіві є «грецький оригінал цього документа». Насправді, як відзначив В. Мількович, в цьому архіві немає ніяких відомостей про те, що він там був раніше³². Грецький текст (крім двох варіантів українсько-го) є лише в «Альбомі» братства — книзі, куди переписували тексти усіх важливих документів. Але грецький текст з «Альбома» — це, очевидно, переклад з українського оригіналу: в тому ж «Альбомі» не пізніше початку XVII ст. був записаний перелік привілеїв братства, і серед них немає згадки про грецьку установчу грамоту Йоакима, а його українська грамота розглядається як єдиний оригінал статуту³³.

В той же час відомо, що патріарх Йоаким розмовляв арабською мовою³⁴. Після того, як братчики поінформували його про стан справ в єпархії, він після 16 січня 1586 р. видав привілей, писаний по-арабськи. У ньому говориться, що, прибувши до Львова, патріарх довідався про священників, які мають наложниць або жонаті вдруге після овдовіння. В неділю 16 січня він у присутності єпископа Гедеона, «архонтів» (старшин) і всього народу проповідував про відлучення від церкви усіх таких священників, а також єпископів, які дозволятимуть їм залишатись при своєму сані, і мирян, які користуватимуться послугами таких двоєженців³⁵. Є грецький переклад цієї грамоти, очевидно, також виданий канцелярією патріарха³⁶, і слов'янський переклад з заміткою на звороті: «По словенску. Преложено из арапского привилея святѣйшого Йоакима патриарха великия Антиохія»³⁷. Проте лише арабський оригінал мав таку саму печатку патріарха, як на українській грамоті від 1 січня 1586 р. Важливо відзначити, що арабська грамота, підписана власноручно патріархом і, без сумніву, видана ним самим, не містить

³² Памятники..., т. 3, стор. 21; MCS, стор. 119.

³³ «Привилей — фундуш от святѣйшаго патриархи Иоакима великия Антиохия на братство лвовское, которому начало: Иоаким милостиею божиею. По руску писан. У него сут три печати: первая Иоакима патриархи, вторая Иереми патриархи, третья Михайла митрополита. При том теж привилей ест привилей по арабску писаный власная рука Иоакима патриархи и иные мѣнuty до того року належачие» («Альбом», стор. 384). Всупереч думці І. Шараневича (ЮИЛСБ, стор. V) згаданий тут єдиний у Львові арабський привілей Йоакима не відноситься до заснування братства (про нього нижче).

³⁴ Из Львова антиохійський патріарх їхав до Москви через Білорусію; зокрема в день святого духа був у Орші. Білоруський літописець записав, що патріарх «мовил языком антиохийским», очевидно, по-арабськи (Баркулабовская летопись. — «Университетские известия». К., 1898, № 12, стор. 7).

³⁵ MCS, стор. 121—124; И. Крачковский. Грамота Иоакима IV патриарха Антиохийского лвовской пастве в 1586 г. Л., 1924 (Христианский Восток, VII, 1921—1924, стор. 28). Те саме: И. Крачковский. Избранные сочинения, т. 6, стор. 447.

³⁶ MCS, стор. 127—129.

³⁷ Там же, стор. 129—131.

жодної згадки про братство³⁸. Це ще раз підтверджує, що ініціатива заснування братства не вийшла від патріарха, який, очевидно, і не розумів українського оригіналу фундаційної грамоти. Посилаючи в листопаді 1592 р. свій статут Берестейському братству, Львівське братство писало, що патріарх Йоаким вже застав у Львові («телесни обрѣт») братство, шпиталь і школу³⁹. Очевидно, братчики добились згоди Йоакима затвердити підготований ними статут, переконавши патріарха, що братство сприятиме усуненню двоєжених священників та інших «негідних звичаїв», проти яких він сам так гостро виступав. Можливо, 1 січня патріарх лише погодився видати установчу грамоту братству, а згодом ця грамота була виготовлена і подана патріархові, який її не підписав, а лише скріпив печаткою. Пізніше грамоту подали на підпис митрополитові Михайлові Рогозі та його протонотарію Григорієві. Крім того, свою печатку до грамоти приклав і Балабан. Можливо, що він був змушений це зробити ще під час перебування Йоакима у Львові⁴⁰, але більш ймовірно, що Рогоза і Балабан ствердили патріаршу грамоту 23 червня 1590 р. на Берестейському соборі, який підтримав братчиків у спорі з Балабаном і схвалив статут братства⁴¹. Львів'яни хотіли також дістати підпис і печатку константинопольського патріарха Феоліпта і писали йому: «Сего ради посылаем хартію братства сего, да подпишется рукою тебе, пастыря нашего и печатію ти да знаменается»⁴². Однак Феоліпта незабаром замінив новий патріарх — Єремія Транос. 2 грудня 1587 р. він затвердив братство, госпіталь, школу та друкарню⁴³, а в листопаді 1589 р. визнав монастир Онуфрія Ставропігіоном, що підлягає митрополитові і братству, а не львівському єпископові⁴⁴. 2 червня 1590 р. Берестейський собор

³⁸ Так само немає згадки про братство в українській грамоті від 15 січня 1586 р. (MCS, стор. 119—120), яка відома в двох примірниках, причому обидва — з власноручними підписами патріарха.

³⁹ «Чтения в Обществе истории и древностей российских». М., 1848, № 6, стор. 57.

⁴⁰ Як видно з документа 1590 р., після від'їзду Йоакима Балабан відмовився від обіцянок, які він дав під час перебування патріарха у Львові (Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 117-118, стор. 212). Отож, цілком можливо, що в присутності Йоакима Балабан погодився з заснуванням братства.

⁴¹ «Альбом», стор. 22. Мабуть, пізніше братчики вважали, що Гедеон не міг би ствердити своєю печаткою ворожого йому братства і тому приписали його печатку Єремії (там же, стор. 384). Однак якраз на соборі 22 червня 1590 р. Гедеон був змушений підписати разом з іншими єпископами грамоту про непідпорядкування братства його владі. Очевидно, проти своєї волі він був змушений прикласти печатку і до статуту братства.

⁴² MCS, стор. 139.

⁴³ DS, стор. 35—38, 93. Фотокопія оригіналу в додатку до MCS (ч. II). Оформлення грамоти орнаментом нагадує оформлення пергаментної грамоти від 1 січня 1586 р. (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 12, оп. 1, спр. 68).

⁴⁴ MCS, стор. 203—205.

єпископів України та Білорусії також підтвердив привілеї Єремії щодо встановлення Львівського братства і погодився, щоб такі ж братства засновувалися в інших містах⁴⁵. Братство при Успенській церкві у Львові стало називати себе також Ставропігійським на знак того, що воно підпорядковувалось безпосередньо східним патріархам.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. братства виникають в багатьох містах Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя, а також в Білорусії. Київське (Богоявленське) братство було засноване, мабуть, наприкінці 1615 р. Його документи збереглися в копіях у складі рукописного збірника, що належав Києво-Могилянській академії. На початку XIX ст. київський митрополит Євгеній Болховитинов склав з цих копій збірник, за яким і були пізніше опубліковані найдавніші документи Київського братства⁴⁶.

Братства, які виникли наприкінці XVI — на початку XVII ст., часто приймали статути Львівської Ставропігії. Пізніше, коли економічні й політичні позиції міського населення ослабли, поширились інші статути, які передбачали певні форми втручання духовенства в справи братств⁴⁷. Розгляд цих статутів виходить за рамки цієї статті.

⁴⁵ MCS, стор. 258.

⁴⁶ Памятники..., т. 2, стор. 381.

⁴⁷ Статути братств Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя, меншою мірою Правобережжя збереглися у центральних державних історичних архівах Києва і Львова, у відділах рукописів Львівської державної наукової бібліотеки, Інституту літератури АН УРСР (збірка І. Франка), Національної бібліотеки у Варшаві (збірка бібліотеки Перемиської греко-католицької капітули).

Я. Д. Исаевич

ДРЕВНЕЙШИЕ ДОКУМЕНТЫ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БРАТСТВ НА УКРАИНЕ

Резюме

В исторической науке распространено мнение, что на Украине уже в XV в. действовали братства горожан, в частности Львовское Успенское (Ставропигийское) братство. Это объясняется тем, что авторы специальных исследований по истории братств (Д. Зубрицкий, А. Крыловский и некоторые другие) без достаточных оснований приписали братствам акты, связанные с деятельностью приходских объединений горожан, хотя в XV — первой половине XVI в. эти объединения еще не имели характера братств. Сохранившиеся древнейшие грамоты об учреждении отдельных братств, а также уставы, каталоги членов их и другие документы свидетельствуют, что в западноукраинских городах братства распространились в конце XVI — начале XVII в., а на Приднепровье они появились в первой половине XVII в.

Ф. П. Шевченко

РЕЄСТР ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО 1649 р.— ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА УКРАЇНІ

Протягом кількох століть козацтво відіграло дуже важливу роль в історії українського народу. Роль козацтва була настільки великою, що в документах XVII—XVIII ст. українців навіть називали «нацією козаків». Козацтво щедро оспівано в народних думках, піснях, популярне воно в переказах і легендах. Не можна поскаржитись на нестачу документальних матеріалів з історії козацтва. Історики черпали і будуть черпати важливі дані з численних літописів, мемуарів, з багатьох тисяч актів. Чимало цих джерел уже надруковано, деякі ще чекають на публікацію.

Проте слід відзначити, що використання у дослідженнях різних історичних джерел не йшло паралельно з їх вивченням. Вони, по суті, глибоко і спеціально ще не досліджувались. Стосується це й такого унікального і дуже важливого джерела про козацтво, як «Реєстр всього Війська Запорізького», складеного в 1649 р., а опублікованого О. Бодянським у минулому столітті¹.

Про складання в різний час козацьких реєстрів є згадки в джерелах. Та, на превеликий жаль, ці реєстри не збереглися, якщо не рахувати списку невеликої групи козаків за 1581 р.²

Реєстр 1649 р. дуже відрізняється від усіх попередніх хоча б тим, що попередні реєстри, за умовами з польським урядом, в різний час склалися лише на 6 тис. або 12 тис. чоловік, а реєстр 1649 р. охоплює понад 40 тис. козаків. Значення

¹ Реєстр опубліковано в «Чтениях Московского общества истории и древностей российских», 1874, кн. 2 і 3, а також окремою книгою в Москві 1875 р. під назвою «Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора...» (далі — Реєстра). У зв'язку з огріхами у згаданих виданнях доводиться звертатися до оригіналу рукопису, що зберігається в Центральному державному архіві давніх актів СРСР у Москві (далі — ЦДАДА), ф. 196, Рукописное собрание Ф. Ф. Мазурина.

² Опубл. *Zródła dziejowe*. Warszawa, 1894, t. XX.

цього реєстру і в тому, що він виник у переломний період історії українського народу, яким стала Визвольна війна 1648—1654 рр. Реєстр — це документ епохи, який дає багато даних для її вивчення, розкриття її характеру.

Історичні джерела, хід подій у період Визвольної війни свідчать про зрослу і в багатьох відношеннях вирішальну роль козацтва. Саме козацтво з його військовою організацією було тоді кістяком народно-визвольної армії, ударною силою у боротьбі проти іноземних поневолювачів.

Кількість козаків у той час зросла до небувалих розмірів. Хоч у різних джерелах називаються суперечливі цифри, але всі вони свідчать про одне — велику кількість козаків, їх зрослу роль серед тодішніх станів України. Львів'янин Самуїл Кушевич на основі свідчень полонених козаків записав, що під Львів козацький гетьман восени 1648 р. прибув з усім своїм військом у 200 тис. чоловік³. В тому ж році під Замостям корсунський сотник Федір Калина під час допиту заявив польському командуванню, що з України йде армія в 400 тис. чоловік⁴. Папський нунцій Іоанн Торрес у своїх донесеннях з Варшави в грудні 1648 р. називає цифру в 300 тис. козаків⁵.

Є й багато інших даних і згадок про кількість козаків в роки Визвольної війни. Сам Богдан Хмельницький під час переговорів з польськими послами в лютому 1649 р. заявив, що може мати військо в 200—300 тис. чоловік⁶. Називаючи таку кількість, він мав на увазі період загальної мобілізації, походів, коли до війська йшли не тільки козаки. Під час воєнної кампанії 1649 р., тобто в рік складання реєстру, український літописець писав про те, що «так усе, що живо, піднялося в козацтво, що заледве з трудом знайшов, в яком селі такого человека, жеби не імел албо сам, албо его син до войска іти; а ежелі сам не здужал, то слугу паробка посилал. А інії, кілько їх било, всі ішли з двора, тільки одного заставали, же трудно било о наймите»⁷.

З джерел відомо, що величезні маси людей, особливо повсталіх селян, прогнавши або знищивши своїх панів, оголошували себе козаками, тобто вільними від усяких феодальних повинностей. В польсько-шляхетській документації того часу кожного козака називали «хлопом», а кожного селянина, який піднявся проти свого пана, — «козаком»⁸. В дійсності ж козацтво навіть

³ Жерела до історії України — Руси (далі — Жерела), т. IV, стор. 97.

⁴ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР), ч. III, т. IV, стор. 35.

⁵ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов, вып. 2. К., 1916, стор. 128.

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. II. К., 1954, стор. 108.

⁷ Летопись Самовидца. К., 1878, стор. 20.

⁸ Жерела, т. VI, стор. 40.

в роки війни відрізнялось від селянства не лише у воєнному відношенні, але й у суспільно-становому.

У роки Визвольної війни козаки становили приблизно половину населення України. Козацька служба, хоч і давала ряд привілеїв, все ж була тяжкою для значної частини населення. Щоб її відбувати, треба було мати відповідні матеріальні засоби, бо держава не забезпечувала козака зброєю, боєприпасами і спорядженням.

Під час Визвольної війни відбулися вирішальні зміни у становищі козацтва, яке тільки в цей час перетворюється в окремий суспільний стан. Складання реєстру було однією з ознак оформлення козацтва в стан, його привілейованості. Один із сучасників створення реєстру гетьманський лікар Лук'ян вказував, що частина реєстровиків одержуватиме від короля плату сукном і грішми, а друга частина буде без такої плати «на льготе и податей королевских и гетманских им не давать»⁹. Слід при цьому зазначити, що цей новий, хоч і привілейований стан, в умовах феодалізму відіграв прогресивну роль в історії України. Неабияке значення мало те, що в період свого формування козацтво як стан увібрало в себе представників інших станів. Козацький стан не був дуже замкнутим в порівнянні з іншими тодішніми привілейованими станами. Реєстр 1649 р. не лише свідчить про кількість козаків, а й дає ряд цінних відомостей про те, з кого формувався цей стан.

Загальновідомо, що висновки і твердження в історичних дослідженнях тільки тоді чогось варті, коли вони спираються на значну кількість фактів, які не викликають сумніву. І «в суспільній науці (як і в науці взагалі) йдеться про масові явища, а не про поодинокі випадки»¹⁰. Саме реєстр Війська Запорізького 1649 р. є таким джерелом, що свідчить про масовість явищ. Дані реєстру разом з фактами, почерпнутими з інших джерел, дають можливість поставити та висвітлити ряд важливих питань.

Незважаючи на важливість реєстру 1649 р. як джерела, його ще дуже мало використовують дослідники¹¹. Ще менше реєстр вивчено як історичне джерело. Деякі дані про нього в такому плані подано в передмові О. Бодянського до згаданої публікації¹². Пізніше різні автори хоч і зверталися за фактами до реєстру, але обмежувалися загальними твердженнями, наприклад, такого характеру, що реєстр 1649 р. «має велику вартість, служить і служитиме невичерпним джерелом для різних

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. III, стор. 340.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 209.

¹¹ Про це див.: Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959, стор. 174—209, 236—246.

¹² Реєстра..., стор. I—XXXIV.

помічень і інформацій. Але все-таки значення його не треба переоцінювати...»¹³. Є всі підстави твердити, що незадовільне вивчення реєстру як джерела було однією з причин недостатнього використання його в історичній та інших галузях науки.

Значення кожного історичного джерела розкривається в результаті дослідження причин та умов його виникнення. Стосується це і реєстру 1649 р. Якраз на питанні створення реєстру вважаємо за необхідне коротко спинитися в цьому повідомленні.

Уже відомо, що в 1649 р. козацькі війська почали наступ у двох напрямках. Одна (основна) частина військ під командуванням гетьмана Б. Хмельницького йшла на захід, а друга під командуванням київського полковника М. Кричевського просувалась на північ з метою запобігти фланговому ударові з боку литовсько-польської армії. На підмогу українському війську прибув кримський хан з великою ордою.

Вирішальні бої розгорнулися влітку на території Галичини. Козацькі війська тісним кільцем оточили в Збаражі значні польсько-шляхетські сили під командуванням І. Вишневецького. Залишивши частину військ біля фортеці, основні сили козацьких і татарських військ під командуванням Б. Хмельницького пішли назустріч польській армії, очолюваній королем Яном Казіміром. Вирішальна битва відбулася під Зборовом 5—6 (15—16) серпня. Польська армія фактично була розгромлена. Тодішні польські діячі вважали, що лише «боже провидіння» врятувало Польщу від цілковитої поразки¹⁴. Насправді польську армію від остаточного розгрому врятувало те, що, потрапивши в дуже складне становище, вона зуміла використати нестійкість козацького союзника — татарські війська. Кримський хан готовий був перейти до того, хто більше заплатить. Про це ще з весни знали польські державні діячі¹⁵, які після поразки стали більш поступливими і почали переговори з ханом.

Про ці сепаратні переговори хана стало відомо козацькому командуванню. На докір гетьмана, що хан порушує існуючу умову, згідно з якою жодний з союзників не домовлятиметься з королем, хан заявив, що Б. Хмельницький втратив міру, бо хоче свого пана — короля знищити дощенту. Хан заявив, що коли гетьман не домовиться з королем, то татарські війська виступлять спільно з поляками проти козаків¹⁶. Для української сторони створилося дуже складне становище. Можна було опинитися між двох вогнів. Довелося і гетьману погодитися з пропозицією короля почати переговори. Ці переговори відбувалися

¹³ М. Грушевський. Історія України—Руси, т. VIII, ч. III, стор. 272.

¹⁴ Michalowskiego Jakuba. Księga pamiętnicza, w Krakowie, 1864, стор. 439.

¹⁵ Акты ЮЗР, т. III, стор. 394.

¹⁶ Там же, стор. 395.

7—8 (17—18) серпня і закінчилися укладенням пакту, що відомий в історії під назвою Зборівської угоди.

Даних про те, хто вів переговори від імені гетьманського уряду, як вони відбувалися, не збереглося, можна тільки припустити, що все робилося спільно і українським дипломатам довелось багато попрацювати.

Тут ми не маємо змоги детально спинятися на різних оцінках Зборівської угоди, що існують в історичній літературі. Значимо лише, що Визвольна війна українського народу, як і кожне суспільне явище, відбувалась не тільки прямолінійно, а й зигзагоподібно. В таких випадках можливі були угоди і компроміси між противними сторонами. Керівники визвольної боротьби на Україні розуміли, що, підписуючи Зборівську угоду, вони відступили в ряді питань від своїх попередніх планів, заяв і вимог. Сам гетьман заявляв російським посланцям після Зборова: «И не тово де мне хотелось и не так было тому и быть»¹⁷. Напевно, що ці слова невдоволення стосувалися і встановленої кількості реєстрового війська, і обмеження місця його розселення.

У другому пункті Зборівської угоди зазначалося, що реєстр Запорізького Війська встановлюється у 40 тис. чоловік. Реєстр мала складати гетьманська адміністрація території, де дозволялося жити козакам,— Київського, Брацлавського і Чернігівського воеводств.

Чому козацький реєстр був встановлений саме у 40 тис. чоловік? Важко на це питання відповісти. Ця цифра раніше зовсім не називалася при переговорах гетьмана з польськими представниками. В документах є тільки одна, досить невиразна згадка про те, чому встановлено реєстр в 40 тис. чоловік. Посланці вольновського воеводи Ф. Арсеньева, які побували у Б. Хмельницького, розповідали, що сам гетьман їм говорив: «А козаком де быть запорожским по-прежнему 40 000, сколько исстари было запорожских козаков»¹⁸. Про яку традицію йдеться, нам не вдалося встановити. Та слід зазначити, що дальші події на Україні переконували в тому, що 40 тис.— кількість мала. Але польські правлячі кола вважали, що 40-тисячне козацьке військо є постійною загрозою «зажерливого на стан шляхетський хлопства»¹⁹.

Складовою частиною угоди слід вважати видану наприкінці серпня 1649 р. королівську грамоту-привілей, якою підтверджувались права козацтва. В грамоті говорилося про те, що козаки не підлягають юрисдикції старост, намісників і панів, а перебувають під зверхністю гетьмана; підтверджувалась кількість

¹⁷ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 251.

¹⁸ Там же, стор. 289.

¹⁹ Архив ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 338.

Війська Запорізького в 40 тис. чоловік. При цьому зазначалося, що ті, хто не буде вписаний до реєстру, мають підкорятися королівським старостам і своїм панам²⁰. Договір і королівська грамота стали установчими документами для складання реєстру.

Складання реєстру було найважливішою справою, яка випливала з угоди, бо торкалася вона не лише 40 тис., а сотень тисяч людей. Не можна було втиснути у 40-тисячний реєстр усіх тих, хто не хотів знову стати панським підданим. Саме серед тих, що не потрапляли до реєстру і повинні були повернутися у підданство, існувало велике невдоволення, що виливалося у повстання проти панів, які поверталися на Україну. Про це невдоволення серед населення згадувалося не один раз в історичній літературі, а тому не будемо торкатися цього питання. Зазначимо тільки, що в дуже складних умовах доводилося гетьманській адміністрації складати реєстр, або, як писав Б. Хмельницький, провадити «військове спорядження»²¹. Складання реєстру було настільки важливою і складною справою, що вона довго стояла в центрі уваги польського і українського урядів. При цьому слід зазначити, що польський уряд під тиском магнатсько-шляхетських кіл, що хотіли якнайскоріше повернутися на Україну до своїх маєтків, вимагав прискорення складання реєстру.

Перед тим як перейти до висвітлення питання про складання реєстру, слід зауважити, що матеріалів українських установ періоду Визвольної війни збереглося дуже мало. Багато їх загинуло під час бурхливих подій, які відбулися на Україні в наступні роки. В документах, що збереглися, є скупі згадки про складання реєстру. Ряд даних про реєстр зберігся в російських і польських документах, і це дає можливість, хоч і не в повній мірі, з'ясувати ряд питань. Важливе значення для з'ясування питання про складання реєстру має і сам його текст.

З самого початку необхідно було виробити певні принципи складання реєстру. Цим зайнявся гетьманський уряд. Король Ян Казімір у своїй грамоті шляхті Брацлавського воєводства писав, що довірив складання реєстру Б. Хмельницькому²².

Підготовку до складання реєстру гетьманський уряд почав з другої половини вересня. Такий висновок можна зробити на основі листа Б. Хмельницького від 28 вересня (8 жовтня) 1649 р. до воєводи київського А. Кисіля. В ньому зазначається: «Докладаю всіх зусиль, щоб якнайшвидше пред сеймом військо було приведено в порядок, тому що ми також хочемо вирядити на сейм своїх послів»²³. В той же день гетьман писав королю Яну Казіміру, що до скликання сейму має намір «привести в

²⁰ J. Michalowski, вказ. праця, стор. 443.

²¹ Документи Богдана Хмельницького, 1648—1657. К., 1961, стор. 145.

²² Головний архів давніх актів у Варшаві. Книга посольств, № 35.

²³ Документи Богдана Хмельницького, стор. 140.

порядок» Військо Запорізьке²⁴. В такому плані про складання реєстру мовиться в листах гетьмана і на початку жовтня²⁵. З документів відомо, що гетьманський уряд мав скласти реєстр до початку сейму і послати його до Варшави на затвердження²⁶. Та висловлювані гетьманом бажання і зобов'язання не можна вважати початком складання реєстру. Справа із складанням реєстру затягувалась. Причина для цього була не одна, але про одну з них слід згадати. Військовий писар Іван Виговський в листі до Адама Киселя 29 вересня 1649 р. писав, що до затвердження сеймом Зборівського договору не слід нікому з панів повертатися на Україну. «А до того, пан гетьман тієї комісії і виписів не почав, бо зараз саме огонь і жаром пашисть між ними і повстання. А ваша милість хотів би в той огонь приїхати»²⁷.

Майже до того ж часу, що і повідомлення гетьмана про те, що він вживає заходів до складання реєстру, тобто до кінця вересня — початку жовтня 1649 р., стосується одна дуже важлива деталь.

Реєстр починається словами заголовка про те, що за королювання Яна Казіміра, за гетьманування Богдана Хмельницького «реєстра всего Войска перегляду споражение року 1649 місяця октоврія дня 16». З цього запису виходить, що начебто реєстр було складено в жовтні місяці. Але фактично дані свідчать про те, що складання його тривало до кінця 1649 р. При виясненні питання, коли ж дійсно було складено реєстр, багато залежить від того, як розуміти слово «споражение». Слово «споряжаю» синонім слів «устроюю» і «учиняю», що означали «приготовляю», «направляю», «в порядок кладу»²⁸. Це дає підставу твердити, що 16 жовтня була дана вказівка про складання реєстру, встановлено його принципи.

Для такого твердження дають підставу також і інші факти. Вже згаданий гетьманський лікар Лук'ян, добре поінформована людина, ще 10 вересня заявив воеводам в Путивлі, що згідно з угодою реєстрових козаків має бути 40 тис. Після покрови, тобто після 1 жовтня, «спустя две недели будет у него, гетьмана, с полковники и с ясаулы и с сотники и с черкасы рада за Киевом в 80 верстах под городом Каневым на реке Ресаве. Черкас де, государь, ему смотреть и переписывать и выбирать, кому в лейстровых казаках быть, кому не быть»²⁹. Дата 16 жовт-

²⁴ Документи Богдана Хмельницького, стор. 141.

²⁵ Там же, стор. 144, 145, 149.

²⁶ Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов, т. I, стор. 366.

²⁷ J. Michałowski, вказ. праця, стор. 498.

²⁸ Див.: Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская. К., 1964, стор. 158; Лексикон словяноросский Памви Беринды. К., 1961, стор. 141, 142.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 281.

ня припадає на два тижня після свята покрови, про яке згадує в своїй розповіді лікар Лук'ян.

Чи відбулася вказана рада під Каневом? Напевно, так, бо про це є згадка в статейному списку російського посла Григорія Неронова. 4 листопада посол прибув у Переяслав, де йому наказний полковник розповів, що гетьман був у Каневі, а після цього поїхав до Києва, щоб зустрітися з воеводою А. Киселем. Мабуть, у Каневі, а скоріше біля р. Росави, на традиційному місці козацьких рад, було обговорено питання про складання реєстру. Це, певно, була не загальновійськова, а старшинська рада. Такий висновок можна зробити на основі запису в статейному списку Григорія Неронова, який із слів переяславського полковника Федора Лободи записав, що гетьман «обозного де свого Ивана Черняту и полковников послал по обе стороны Днепра во все городы Войска Запорожского переписывать казаков, сколько в котором городе быть казаком. А велел де гетьман в казаки писать тех, которые служат старо и со всякую службу их будет...»³⁰

На вказаній старшинській раді і було, безперечно, обговорено питання про складання реєстру. Напевно, згадані полковники одержали відповідні вказівки. Керівництво складанням реєстру, як це видно із запису, було покладено на військового (генерального) обозного Івана Черняту, який за своїм положенням у війську вважався правою рукою гетьмана, про що недвозначно говорили польські послы ще весною 1649 р.³¹

В козаки в першу чергу записували тих, «которые служат старо», тобто заслужених козаків. В російських документах щодо них зустрічається термін «лучшие люди»³², що в той час часто означало заможний.

На старшинській раді під Каневом, певно, обговорювались і інші питання. Тільки на ній, наприклад, могла бути встановлена кількість полків та їх територія. В реєстрі козаки записані в 16 полках. Та відомо, що полків до складання реєстру було значно більше. М. Н. Петровський вважає, що на початку 1649 р. на Україні було 30 територіальних полків³³. Те, що в полках було записано різну кількість людей, теж, напевно, робилося з відома і волі згаданої старшинської ради.

На жаль, відомості про те, як складався реєстр на місцях, не збереглися. Не маємо також даних, чи велися якісь записи учасників війни раніше, щоб їх могли використати під час складання реєстру. Правда, в деяких документах вживався вираз

³⁰ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 264.

³¹ Там же, стор. 112.

³² ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 323, арк. 275.

³³ М. Н. Петровський. Нариси з історії України. вип. IV. К., 1940. стор. 233.

«wypis», тобто виключення з реєстру, раніше відомі під назвою «випищики»³⁴. Напевно, складання списків доручалося місцевій козацькій старшині. Вже згадувалося, що полковники після старшинської ради роз'їхалися в свої полки для складання реєстрів. На місцях до цієї роботи, мабуть, підключалася інша полкова і сотенна старшина.

Оскільки бажаючих записатись козаками було багато, старшині доводилось займатись спеціальним відбором. Як вже згадувалось, вона мала дотримуватись правила: записувати в козаки насамперед тих, які «служат старо», «лучших людей». Робила вона це не без певного прибутку для себе. З практики складання реєстру в 1651 р. відомо, що з людей, яких до нього записували, брали «золотих червоних по 30 и по 40 и больши. Кто ково больши мог дать, тово и в реестр писал, для того что никто в холопстве быть по прежнему не хотел»³⁵. Польський уряд, як це видно з листа короля Яна Казіміра до Б. Хмельницького від 12 листопада 1649 р., сподівався, що складання реєстру допоможе ліквідувати «юрби своєвільних людей», які виступали проти повернення шляхти³⁶.

Основну масу козацтва записали до шести реєстрових полків, що існували ще до Визвольної війни: до Чигиринського — 3297 чоловік, Черкаського — 2808, Канівського — 2957, Корсунського — 3333, Білоцерківського — 3035 і до Переяславського — 2851 чоловік. Коли до цього додати 2010 козаків Кропивенського полку, який фактично був створений на території старого Переяславського полку, то вийде, що в цих семи полках було вписано до реєстру 20 291 козака, тобто понад 50% усіх реєстровців. На решту дев'ять полків — Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський — припадало менше половини козаків. Найменше було вписано козаків до полку Ніжинського — 991 чоловік і Чернігівського — 1007 чоловік. Звернувши на це увагу у передмові до «Реєстри», О. Бодянский висловив думку про те, що північне Лівобережжя не пройнялось «духом козацтва»³⁷. Очевидно, не цим «духом», а політикою гетьманського уряду при складанні реєстру слід пояснити кількісний склад полків.

Згадані перші сім полків знаходились на півдні Київського воеводства — традиційній козацькій території. Про те, що основна маса козацтва мала розмішатися тут, йшлося під час переговорів гетьмана з польськими послами в лютому 1649 р. в м. Переяславі. В другому пункті проекту мирної умови зазначалося, що реєстр буде складено, «дотримуючись давніх зви-

³⁴ J. Michałowski, вказ. праця, стор. 498, 508, 522

³⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. III, стор. 178—179.

³⁶ Головний архів давніх актів у Варшаві, Книга посольств, № 35.

³⁷ Реєстра ..., стор. XXIII.

чаїв і привілеїв Запорізького Війська, щоб якнайближче до Дніпра і шляхів у Київському воеводстві...»³⁸.

Можна з певністю сказати, що не було дано єдиної інструкції і зразка для складання реєстру. В одних полках (Черкаський) всі сотні записано під ім'ям сотника (напр. Сотня Шубцева, Петрашкова і т. д.), в інших вони подані то під ім'ям сотника, то за назвою сотенного центра (Канівський, Корсунський, Переяславський та ін.). В деяких полках всі сотні записано за назвою сотенного центра (Чигиринський, Уманський та ін.). В Брацлавському полку в кожній сотні записано козаків за місцевостями. Винятком є Білоцерківський полк, де козаків записано не по сотнях, а по місцевостях.

В кожному полку склалися свої реєстри на певну кількість козаків, яка, напевно, була встановлена раніше, бо сума записів в усіх полках становить з невеликим відхиленням 40 тис. чоловік. Складені на місцях реєстри надсилались в полковий центр, а звідтіля до гетьманської резиденції в Чигирин.

Гетьманський уряд докладав багато зусиль, щоб закінчити складання реєстру в короткий час. Але ця справа затягувалася. 15 (25) листопада 1649 р. Б. Хмельницький писав королю про від'їзд у Варшаву на сейм козацьких послів і одночасно повідомляв, що проводить «якнайшвидше військовий перепис, який сподіваюся завершити до закінчення сейму»³⁹. В наказі козацьким послам, даному гетьманом, в одному із пунктів говорилося, що вже «впорядкували 40 тисяч Війська Запорізького, одначе реєстрів тепер не посилаємо через поспішне вирядження наших послів, але зараз же якнайшвидше вишлемо послів з реєстрами»⁴⁰. Правда, із листа А. Кисіля від 28 листопада до короля видно, що в той час було уже складено реєстр на 20 тис. козаків. Продовжувалось складання реєстрів на правому березі Дніпра⁴¹.

Зведення полкових реєстрів в єдиний проводилося в Чигирині у військовій канцелярії («где дела делают»). В цій установі були кваліфіковані писарі та підписки, яким було доручено оформлення реєстру⁴². Про те, що саме у військовій канцелярії зводилися воедино всі дані, свідчить єдине оформлення реєстру. На кожному листі паперу (а всі вони одного розміру) зроблена чорнилом рамка, розділена лінією на дві половини. В кожній половині стовпчиком записано імена і прізвища козаків. Кожний полк записано різними почерками українським скорописом XVII ст. Вся книга реєстру написана на папері одного га-

³⁸ Памятники Киевской комиссии..., т. I, стор. 334—335.

³⁹ Документи Богдана Хмельницького, стор. 146.

⁴⁰ Там же, стор. 152.

⁴¹ J. Michałowski, вказ. праця, стор. 522.

⁴² Про роботу військової канцелярії див.: Ф. П. Шевченко. Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр.— У зб.: Історичні джерела та їх використання, вип. I. К., 1964, стор. 87, 89.

тунку, з одним і тим же водяним знаком: трьохрамерний щит, а на ньому два ключі навхрест. Цей папір мав поширення на Україні в 30—40-х роках XVII ст.⁴³

Таких книг, напевно, було кілька, бо один примірник мав зберігатись у Варшаві, а інші — на Україні. З них збереглася лише та, що була надіслана до Варшави. В листі до короля Б. Хмельницький 10(20) березня 1650 р. серед інших питань відзначав таке: «Посилаємо в. к. м. військові реєстри з проханням, щоб, коли за обліком у Зборівських пунктах буде більше людей, тоді в. к. м., як наш милостивий пан, зволь зі своєї ласки на це не звертати уваги, бо і так у підрахуванні війська ми мали великі труднощі»⁴⁴. В наказі послам, які їхали до Польщі і везли реєстр, в п'ятому пункті зазначалося, що згідно з королівськими вказівками надсилаються реєстри, скріплені гетьманським підписом і військовою печаткою. Зважаючи на те, що такий реєстр не до вподоби сенаторам і шляхті, гетьман просив короля захистити його⁴⁵.

В королівській канцелярії порахували записаних до реєстру і відзначили, що всіх реєстрівців 40 447 чоловік, тобто більше встановленої угодою кількості. 2 травня 1650 р. король в своєму листі Б. Хмельницькому писав, що одержав новий реєстр Війська Запорізького. Доручив переглянути, «однак ми ще вимагатимемо, щоб в ньому було зроблено виправлення»⁴⁶.

Події склалися так, що реєстр не був затверджений сеймом. Та і на Україні не могли погодитися з тим, що було записано в ньому. Київський воевода А. Кисіль в своєму листі Б. Хмельницькому 17 квітня 1650 р. нагадував ті часи, коли Війська Запорізького бувало по кілька або кільканадцять тисяч. Зараз за угодою встановлено 40 тис., але козаків фактично є в три рази більше⁴⁷. Як показали події наступних років Визвольної війни, це не було перебільшенням.

Життя завжди вносить суттєві поправки до тих чи інших планів, заходів. Так було і з козацьким реєстром 1649 р. Однак те, що зафіксовано в цьому документі, дає можливість говорити про козацтво, його склад конкретніше.

Назване видання реєстру Війська Запорізького 1649 р. не зовсім досконале, з багатьма пропусками і неточностями у розшифровці імен. Ним важко користуватися, бо прізвища та імена подано в рядок, а не стовпчиком, як в оригіналі. В свій час це видання було значним явищем в науці і результатом плідної діяльності О. Бодянського. Проте зараз воно стало бібліогра-

⁴³ Іван Каманін, Олександра Вітвицька. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. К., 1923, № 861—869.

⁴⁴ Документи Богдана Хмельницького, стор. 157.

⁴⁵ Там же, стор. 160.

⁴⁶ Dyarusz Oświecima, стор. 211—212.

⁴⁷ Головний архів давніх актів у Варшаві, Книга посольств, № 35.

фічною рідкістю. Це в значній мірі негативно впливає на стан вивчення багатьох питань історії козацтва в роки Визвольної війни. Назріла потреба підготувати нове видання козацького реєстру 1649 р.— важливого і унікального джерела. Саме з цього джерела черпатимуть для своїх досліджень факти не тільки історики, а й працівники різних галузей знань, зокрема мовознавці, етнографи, історики держави і права.

Ф. П. Шевченко

**РЕЕСТР ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО 1649 г.—
ИСТОЧНИК ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА НА УКРАИНЕ**

Резюме

Среди многочисленных и разнообразных источников, в которых нашли свое отображение различные стороны истории украинского казачества, важное место занимает реестр 1649 г. В этом уникальном документе, относящемся к одному из ярчайших периодов истории украинского народа — освободительной войне 1648—1654 гг., поданы фамилии и имена более 40 тыс. казаков.

Значение каждого исторического источника раскрывается в результате исследования причин и условий его возникновения. В сообщении и говорится о том, как был создан реестр Войска Запорожского 1649 г.

Я. Р. Дашкевич

МАТЕРІАЛИ І. О. ЛЕВИЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

Багаті традиції української біографічної літератури, які в середньовіччі проявилися в дуже поширених гагіографічних та патерикальних творах, істотно змінилися і збагатилися протягом ХІХ ст. Критичне дослідження історичних джерел стало основою для створення жанру наукової біографії. Принцип алфавітного розміщення матеріалу, вживаний в широко розповсюджених енциклопедичних словниках, поступово відсунув на задній план всі інші — неалфавітні — способи впорядкування біографій. На основі поєднання цих двох принципів виникли наукові біографічні словники.

Несприятливі умови, в яких опинилася українська наука в ХІХ ст., негативно відбилися і на розвитку такої важливої галузі довідкової літератури, як біографічні словники. Незважаючи на це, уже в першій половині ХІХ ст. в різних місцях України робляться спроби впорядкувати, опрацювати та опублікувати збірки біографічних матеріалів, в яких вміщувалися здебільшого життєписи громадських та культурних діячів окремих українських земель. Проте друкування біографічних матеріалів, майже як правило, уривалося після публікації кількох біографій, а часто не доходило навіть до реалізації наукового наміру друком.

Спроби публікації біографічних матеріалів робили в 20-х роках К. І. Кеппен (для Харківщини), в 50-х роках Г. Н. Геннаді (для Східної України), в 60-х роках П. І. Бодянський (для Полтавщини). Найперспективнішим виявилось опрацювання біографій осіб, зв'язаних з історією окремих вищих учбових закладів України — Київського та Львівського університетів, Ніжинського ліцею. Збірки біографій професорів та викладачів цих учбових закладів були опрацьовані на відповідному науко-

вому рівні. Досі вони є, в багатьох випадках, незамінним довідковим джерелом¹.

Автори і упорядники згаданих біографічних словників чи матеріалів до них ставили перед собою звичайно обмежену мету—опрацювати, як максимум, кількадесят біографічних нарисів. Далеко за ці межі виходили плани видатного українського бібліографа Івана Омеляновича Левицького (1850—1913), який у 80—90-х роках ХІХ ст. не лише опрацював проспект капітального шеститомного біографічного словника обсягом 420 друкованих аркушів (мав охоплювати близько 2000 біографій західноукраїнських діячів), але й доклав чимало зусиль для практичного здійснення свого наміру. З незалежних від вченого причин світ побачила лише невелика частина словника. Та, на щастя, збереглися до нашого часу зібрані ним джерельні матеріали про понад 3500 осіб—матеріали, цінність яких для наукових досліджень дуже велика.

Значні досягнення української радянської науки в галузі опрацювання довідкової літератури (згадати хоча б сімнадцятитомну «Українську радянську енциклопедію», п'ятитомний біобібліографічний словник «Українські письменники») є надійною гарантією того, що цей напрям наукових досліджень розвиватиметься й далі. Виникає потреба розшукувати та якнайкраще і якнайповніше використовувати матеріали такого типу, які уже збиралися в минулому, але в свій час не публікувалися. Серед них не останнє місце посідають матеріали, зібрані І. О. Левицьким.

Відомості про біографічний словник І. О. Левицького в останній час проникали в наукову літературу². Але через те, що в них увага читача фіксувалася на невеликій надрукованій частині словника, вони не викликали особливого зацікавлення наукової громадськості. Можливо, причина цього криється також у тому, що історики української бібліографії (М. Гуменюк, І. Корнейчик) називали працю Левицького «біобібліографічним словником», тоді коли її жанр можна визначити лише як «біографічний словник»³. У зв'язку з тим, що матеріали Ле-

¹ Анотований огляд основних біографічних та біобібліографічних словників, зв'язаних з Україною (не без прогалин), дав І. М. Кауфман у своїй праці «Русские биографические и библиографические словари» (М., 1955, стор. 545—550). Характеристику найважливіших праць з біографічної лексикографії, в тій чи іншій мірі зв'язаних з бібліографією, дав І. І. Корнейчик у своїх лекціях «Розвиток бібліографії на Україні» (вип. 1—5. Х., 1961) та «Краеведческая библиография на Украине» (Х., 1964).

² Див., наприклад: М. П. Гуменюк. Левицький—видаючийся український бібліограф ХІХ ст.—Зб. «Советская библиография», вип. 41. М., 1955, стор. 51—55; І. І. Корнейчик. Розвиток бібліографії..., вип. 4, стор. 13.

³ Хоча б тому, що в словнику подаються життєписи осіб, які ніколи нічого не друкували. Отже, про будь-яку бібліографію їх творів не може бути й мови.

вицького мають і зараз велику наукову цінність, слід докладніше спинитися на історії запланованого видання та на характеристиці зібраних для нього матеріалів.

Ідея укладання великого біографічного словника західноукраїнських діячів виникла у І. О. Левицького в процесі підготовки перших випусків його фундаментальної праці «Галицько-руська бібліографія XIX ст.». Усвідомлюючи, що підготовка словника триватиме довгі роки (тим більше, що майже весь вільний час скромного службовця страхових агентств, яким був Левицький, йшов на бібліографічні дослідження), він накреслив три основні шляхи збору матеріалів. На першому плані було розшукування даних шляхом перегляду різних друкованих, переважно західноукраїнських, видань 1772—1900 рр., які переходили через його руки в процесі бібліографічної роботи. Крім цього, він розраховував на допомогу широкої сітки кореспондентів, своїх друзів і прихильників, а також тих осіб, біографії яких він думав подати в словнику. Відомості, зібрані таким чином, повинні були доповнюватись даними, почерпнутими не лише в державних архівах, а й в архівах громадських організацій, товариств і навіть в особистих архівах окремих діячів.

У 1887 р. Левицький надрукував і надіслав короткий лист-відозву⁴ до осіб, яких вважав видатними діячами в різних галузях суспільно-політичного і культурного життя Галичини, Буковини, Закарпаття. В листі він виклав мету своєї праці і просив надсилати відомості згідно з доданим питальником, що складався з 14 пунктів. Анкета найкраще визначає коло питань, на яких дослідник хотів будувати окремі біографічні нариси. Крім звичайних, шаблонних у такому випадку запитань про дату і місце народження, освіту, напрям діяльності, друковані праці, були ще й такі⁵: «Чи у вищих школах не слухали ви лекцій одного з славніших педагогів і якого саме? Чи крім творів рідною мовою друкували Ви може твори свого пера також іншими мовами? (Треба тут навести заголовок творів в оригіналі або, якщо це були газетні й журнальні статті, заголовки відповідних газет і журналів⁶). Чи друкували Ви твори і статті під своїм повним іменем або під псевдонімами і криптонімами? (Треба тут навести псевдоніми і криптоніми, а також заголовки газет і журналів, у яких згадані статті друкувалися під відповідними псевдонімами і криптонімами). Які ще Ваші твори є в рукописах?»

⁴ Див. І. О. Левицький. Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887—1900, т. I. Львів, 1909, стор. 46.

⁵ У 80—90-х роках Левицький ще стояв на позиціях галицького «моськовільства» і писав штучно створеною мовою, т. зв. «язичієм». Тут і далі цитати з текстів, писаних «язичієм», даються в перекладі на сучасну українську мову (з збереженням синтаксису оригіналу), з вказівкою на переклад у примітці.

⁶ Пояснення в круглих дужках дано в анкеті.

Скільки листів і анкет розіслав Левицький у перші роки (1887—1889) збору матеріалів — невідомо. Наслідки роботи цього часу виявилися досить невтішними — відповідей прийшло не більше тридцяти. Ім'я бібліографа було тоді ще мало відомим, і, мабуть, чимало осіб навіть не відповіло на його листи. Та це не відштовхнуло дослідника. Хоч він і поринув з головою у написання та видання «Галицько-руської бібліографії XIX ст.», але все ж не забував і про збір біографічного матеріалу, що потрапляв до його рук в процесі бібліографічної роботи.

У 1895 р. Левицький закінчив видання другого тома своєї фундаментальної бібліографії. Наукова критика високо оцінила її рівень і поставила українського бібліографа в один ряд з іншими видатними європейськими бібліографами того часу. Учений повернувся до свого давнього задуму. Вже у 1895 р. він за допомогою І. Франка, який завжди високо цінив наукову скрупульозність Левицького, надрукував у львівському журналі «Жите і слово», в рубриці «Матеріали і уваги до історії австроруського відродження», перші дві біографії⁷.

Журналіст О. А. Мончаловський популяризував ідею Левицького, що тепер вилася в цілком конкретний план багатотомного біографічного словника «Прикарпатська Русь в XIX столітті в життєписах і портретах її діячів», на сторінках іншого львівського журналу — «Бесіда»⁸. На словник було оголошено передплату. Автор думав видавати його, суворо дотримуючись періодичності: протягом кожних двох місяців — один випуск словника з семи друкованих аркушів. Десять таких випусків мали становити том.

І. О. Левицький з великою наполегливістю й інтенсивністю продовжував збирати матеріал. У 1896—1897 рр., як відповідь на розіслані знову листи і анкети, а також як відгук на статтю в «Бесіді» він одержав понад 100 автобіографій і десятки листів від своїх прихильників і ентузіастів справи з відомостями про різних осіб.

Скрупульозність і надмірна педантичність, намагання встановити якнайбільше біографічних деталей, часто цілком другорядних, виявилися чи не основною причиною того, що вихід у світ першого випуску затягувався. Один з приятелів Левицького, український філософ і філолог К. М. Ганкевич, писав йому в 1897 р.: «А тепер раджу Вам щиро і усердно віддавати вже скрипт⁹ до друку... Педантичність і стислість наукова має та-

⁷ І. Левицький. Модест Гринецький.— «Жите і Слово», 1895, т. 3, кн. 2, стор. 313—315; його ж, Григорій Таркович.— «Жите і слово», 1895, т. 3, кн. 3, стор. 465—466.

⁸ [О. А. Мончаловський]. Прикарпатська Русь в XIX ст.— «Бесіда», Львів, 1896, № 2-3, стор. 27—28.

⁹ Рукопис.

кож свої границі! Послухайте мене! Раджу Вам щиро! Ви самі через зволікання більше стратите, як через опущення евентуальне 2—3 підрядних дрібниць, котрі в Вашій скрупулятності підносите до значення засадничого, наукового»¹⁰.

У листопаді 1898 р. коштом автора вийшов нарешті в світ перший випуск першого тома словника з довгим заголовком «Прикарпатська Русь в ХІХ-м віці в біографіях і портретах єї діятелей з увзглядненням замічательних людей, котрих 1772 р. застав при жизні», складеного, як відзначав Левицький в підзаголовку, «на підставі автобіографічних записок і архівально-бібліотечних матеріалів».

«Слово від автора», надруковане в цьому випуску, не лише прекрасно розкриває зміст і характер видання, але й свідчить про глибоко патріотичні та демократичні тенденції її автора. Бажаючи дати в словнику біографії близько двох тисяч народних діячів Галичини, Буковини, Закарпаття, Левицький не обмежував свою працю одними лише письменниками «з більш відомими іменами і широкою популярністю або за своєю офіційністю славних у нас людей», а хотів написати про «взагалі всіх на австрійській Русі видатних трудівників, що в якому-небудь напрямі нашого культурного життя поклали свої лепти на жертвнику народного прогресу».

Прямою відповіддю тим буржуазним шовіністичним ідеологам, які заперечували будь-які досягнення українського народу в галузі суспільного і культурного життя, звучать слова І. О. Левицького про те, що в словнику він друкуватиме біографії людей, які стали «учасниками і подвижниками того силою неумолимих історичних фактів викликаного культурного руху, що нашому народові гарантує зайняти достойне місце не лише між численною родиною слов'янських племен, але також між іншими культурними народами»¹¹. Свої думки він підтверджував численними іменами тих людей, громадська і культурна діяльність яких в ХІХ ст. принесла їм визнання і широку популярність поза межами України (наприклад, іменами М. Балудянского, І. Пулюя, І. Горбачевского, М. Черепашинського, О. Мишуги, С. Крушельницької).

Науковий підхід до явищ суспільного життя і одночасно виразний демократизм автора словника засвідчують ті тематичні рамки, які він встановив для свого твору. Він вирішив вміщати в ньому біографії не тільки політичної (світської чи церковної) верхівки, але також життєписи діячів культури, незалежно від того, яке місце на шаблі суспільної драбини вони

¹⁰ Львівська державна наукова бібліотека, відділ рукописів, фонд Наукового товариства ім. Шевченка (далі ЛДНБ, ф. НТШ), № 493, т. 25, фасц. 36, арк. 8 (лист від 7 березня 1897 р.).

¹¹ І. Левицький. Слово від автора.— «Прикарпатська Русь в ХІХ в.», т. І, вип. 1. Львів, 1898, стор. 2—3 обкладинки.

займали (отже, професорів вищих учбових закладів, видатних вчителів середніх і народних шкіл, письменників і журналістів, композиторів, художників та інших митців). Левицький не боявся заявити, що він опрацьовуватиме також біографії визначних ремісників та звичайних, простих «людей з-під курної стріхи»¹².

У січні 1899 р. І. О. Левицький тяжко захворів. Хвороба перешкодила йому перетворити «Прикарпатську Русь» у періодичне видання. Наступний випуск словника вийшов у світ лише в грудні 1899 р. Дальші приступи хвороби — і нові запізнення з виданням: друкування третього випуску закінчилося тільки в лютому 1901 р., четвертого — у вересні 1901 р.

У перших чотирьох випусках словника Левицький опублікував ряд «великих» біографій (у вигляді значних за обсягом енциклопедичних статей) галицьких, закарпатських і буковинських діячів з прізвищем на літеру «А» та частково літеру «Б». Крім цього, в підрядкових примітках він вмістив кілька «малих» біографій осіб, зв'язаних в тій чи іншій мірі з громадським і культурним рухом на західноукраїнських землях. З «великих» біографій дотепер значну цінність зберегли життєписи політичного і церковного діяча, професора Львівського університету А. Я. Ангеловича, композитора Д. А. Андрейка, художника-літографа А. М. Андрейчина, композитора П. І. Бажанського, першого закарпатського історика Й. Базиловича, економіста і політичного діяча, першого ректора Петербурзького університету М. О. Балудянського, історика і політичного діяча О. Г. Барвінського, публіциста і письменника В. Г. Барвінського. У підрядкових примітках були опубліковані біографії українського мовознавця (спеціаліста з угрофінських мов) А. М. Дешка та українського юриста і економіста, ректора Ніжинського ліцею В. Г. Кукольника (батька відомого російського письменника Н. В. Кукольника).

Українська критика зустріла видання словника в основному прихильно, підкреслила велику наукову цінність зібраного фактичного матеріалу, однак виступила проти зайвої деталізації та чудернацької, дуже індивідуальної мови автора (прикладом її може бути наведений вище оригінальний заголовок словника). «Само видання, зрештою, дуже пожиточне, — робив висновок анонімний рецензент на сторінках редакovanого І. Франком і В. Гнатюком «Літературно-наукового вісника», — і повинно якнайскоршим темпом поступати аби могло колись бути скінчене»¹³. З розгорнутою прихильною рецензією на словник висту-

¹² І. Левицький. Слово від автора. — «Прикарпатська Русь в XIX в.», т. I, вип. I, стор. 2 обкладинки.

¹³ «Літературно-науковий вісник», т. 9. Львів, 1900, стор. 152.

пив також І. Франко¹⁴. Він особливо підкреслив демократичні тенденції у світогляді його автора і те, що Левицькому вдалося виправити ряд помилок, допущених у деяких важливих історичних працях того часу (в дослідженнях А. С. Петрушевича, Л. Фінкеля). І. Франко захищав Левицького від злобних закидів критиків з протилежного, «москвофільського» табору¹⁵.

Справді, своїм словником І. О. Левицький остаточно підтвердив повільний, але неухильний відхід від своїх давніх «москвофільських» позицій. В 1909 р. він погодився очолити Бібліографічну комісію Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові, а останні томи своєї фундаментальної бібліографії випустив українською мовою під заголовком «Українська бібліографія Австро-Угорщини» (т. 1—3, Львів, 1909—1911).

Сторінкою 224 — незакінченою біографією В. Г. Барвінського — видання біографічного словника припинилося назавжди. Ми не знаємо безпосередніх причин цього. В розпорядженні Левицького були матеріали для дальших випусків (у п'ятому випуску згідно з опублікованою програмою передбачалося надрукувати, між іншим, біографії історика Є. І. Барвінського, іхтіолога М.-А. І. Барти, професора Львівського університету І. Бартошевського, народного різьбяря О. Бахмінського, актора і режисера О. Бачинського). Наукове товариство ім. Шевченка погоджувалося фінансувати видання. Найбільшою перешкодою виявилось, мабуть, дальше погіршення стану здоров'я вченого.

Як показує аналіз збережених рукописів, Левицький у 1902 р. припинив збір і опрацювання біографічних матеріалів. Останні роки життя він присвятив «Українській бібліографії Австро-Угорщини». Смерть (помер І. О. Левицький у Львові 30 січня 1913 р.) обірвала і це фундаментальне видання (передбачався ще один, четвертий, том, що залишився у незавершеному стані в рукописі і частково у вигляді коректурного відбитку першого аркуша¹⁶).

Особистий архів голови Бібліографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка — в тому числі і матеріали біографічного словника — надходив до рукописного відділу бібліотеки товариства частинами. Зараз матеріали біографічного словника І. О. Левицького в повній цілості зберігаються в рукописному відділі Державної наукової бібліотеки у Львові.

Важко відшукати людину, яка відіграла б певну роль в ук-

¹⁴ «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 46. Львів, 1902, стор. 25—28 (бібліографія).

¹⁵ Один з лідерів цього табору Ю. А. Яворський дійшов до того, що закинув Левицькому безграмотність, сумбурність, закутковий патріотизм і т. п. (див. його рецензію в журн. «Научно-литературный сборник», т. 1. Львів, 1901, кн. 1, стор. 88—94).

¹⁶ ЛДНБ, ф. НТШ, № 885.

раїнському громадському, культурному, економічному житті Галичини, Буковини, Закарпаття кінця XVIII—XIX ст. і про яку більш або менш повні відомості не можна було б знайти в матеріалах Левицького. Акуратно впорядковані витяги з друкованих і архівних джерел, вирізки з української преси 40—90-х років XIX і початку XX ст., листи з біографічними відомостями від різних кореспондентів, автобіографії заповнюють 3596 великих течок-зошитів («фасцикулів», як називав їх Левицький). Крім писемних джерел, в них зібрано значний іконографічний матеріал. Основний принцип збору біографічних матеріалів — генетичний. Левицький підбирав матеріал про видатних діячів, які народилися на західноукраїнських землях, незалежно від того, де проходила їх дальша діяльність (тому є тут відомості також про людей, які емігрували на Захід — до Північної та Південної Америки, і на Схід — до Росії). Тут трапляються матеріали про східноукраїнських діячів, якщо своєю діяльністю вони були зв'язані з Західною Україною, а також матеріали про неукраїнців (поляків, чехів, австрійців, угорців), які мали відношення до політичного і культурного життя західноукраїнських земель.

Усі матеріали впорядковано за сучасним алфавітом. У деяких випадках відповідні дані треба шукати під псевдонімами — очевидно, справжні прізвища носіїв їх не були відомі Левицькому (наприклад, деякі дані про історика І. Кривецького є у фасцикулі «Королевський Ф.», про письменника О. Макового — у фасцикулі «Соколик», про письменницю і педагогічного діяча К. Малицьку — у фасцикулі «Лебедова Віра»). Треба враховувати й те, що відомості про осіб, більше відомих під псевдонімами, треба шукати під їх справжнім прізвищем (наприклад, матеріали про письменницю У. Кравченко зібрані у фасцикулі «Шнайдер-Німентовська Юлія»).

Для дослідження історії західноукраїнських земель у другій половині XIX ст., як відомо, найбагатшим і найрізноманітнішим джерелом є тогочасна преса. Левицький, очевидно, прекрасно усвідомлював це, тому основна маса зібраних ним матеріалів є вирізки і витяги з тогочасної преси, у першу чергу — з громадсько-політичних газет, а також з багатьох журналів.

Особливо скрупульозно колекціонував він некрологи, що друкувалися в періодичній пресі. Крім того, він використовував серійні видання типу календарів, збірники мемуарних і нарративних джерел. Витяги з друкованих джерел Левицький, як правило, робив буквально, без пропусків. Своїм бісерним почерком він заповнив сотні, якщо не тисячі сторінок зошитового формату.

Оскільки використання преси та інших друкованих джерел не могло дати багато фактичного матеріалу для 70—90-х років XVIII ст. і першої половини XIX ст., Левицький при дослі-

дженні цього періоду зайнявся вивченням тих архівних матеріалів, що збереглися в небагатьох українських (переважно церковних) установах того часу. «Він,—за характеристикою І. Франка,—повними пригорщами черпає з рукописних скарбів бібліотек (особливо капітульних) та архівів, з парохіальних записок і метрик, збирає записи і навіть усні традиції — все, що може послужити для його цілі. Він користується автобіографічними записками, приватними кореспонденціями або рукописними споминами, захованими досі у приватних руках»¹⁷.

Збережені серед матеріалів словника листи, адресовані Левицькому, дають можливість реконструювати сітку кореспондентів, якою він користувався протягом 1887—1902 рр. для збирання біографічних відомостей. У фасцикулах є понад 50 записок різних кореспондентів про інших осіб. На прохання Левицького філософ К. М. Ганкевич, наприклад, передав йому список буковинських діячів кінця XIX ст. Коломийський видавець і друкар М. І. Білоус надіслав ученому список осіб, про яких варто було б згадати у словнику, додавши до переліку 14 портретів. Художник Ю. Панькевич прислав Левицькому список галицьких малярів. Інший видатний художник К. М. Устиянович склав для нього список різьбярів, золотарів, малярів. До кореспондентів Левицького належав також І. Франко, що передав йому записку з копією напису на могильному камені відомого селянського діяча періоду революції 1848—1849 рр. Ю. Я. Андрусяка¹⁸.

Хоч автобіографії, записки на автобіографічні теми та автобіографічні листи посідають за кількістю відносно незначне місце серед матеріалів словника (165 автобіографій на 3596 фасцикулів), їх значення і цінність дуже великі. Автобіографічні документи, зміст яких здебільшого виходив поза накреслені анкетою Левицького рамки, перетворюючи життєпис у своєрідну сповідь, часто у записаний один-єдиний раз в житті його підсумок, у нагоду висловити своє життєве кредо, зберігають дотепер особливу неповторну експресивність, відбивають внутрішній, суб'єктивний світ їх автора, його погляди, переживання.

Треба думати, що більшість осіб, до яких звертався Левицький з проханням прислати відповідь на питальник, не відповіло. Дехто з видатних українських діячів (письменник О. Маковей, лікар-подорожник Я. Окуневський, журналіст М. Струсе-

¹⁷ «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 46. Львів, 1902, стор. 26 (бібліографія).

¹⁸ Автограф І. Франка зберігається в ЛДНБ, ф. НТШ, № 493, т. 2, фасц. 47, арк. 7. Для того щоб не перевантажувати підрядкові примітки посилаючими на течки та фасцикули словника, подаємо їх далі лише в тих випадках, коли наводяться цитати з тих матеріалів. В усіх інших випадках відповідні дані легко розшукати та перевірити в матеріалах самого словника, розміщених в алфавітному порядку.

вич) лише обіцяв послати біографічні відомості, але, на жаль, цього не зробив. Інші, із справжньої чи фальшивої скромності, відмовилися писати про себе. Видатний український вчений, лікар-офтальмолог, професор університету в Граці, автор багатьох досліджень Михайло Михайлович Борисикевич (нар. 1.III 1848 р.) відмовився писати про себе з таких причин: «Ваше жадання не задовільняю. Після свого переконання, не маю я заслуг жодних, бо, правду сказавши, не маю навіть певності, жеби-м всі мої обов'язки цілком докладно виповняв»¹⁹. Ще інші — цілком скептично поставилися до задуму і відверто заявили про це Левицькому. «Наші біографії,— писав художник і громадський діяч К. М. Устіянович,— будуть хіба свідчити отім, під якими обставинами, в яких взаєминах і в який спосіб виховується мірнота²⁰ і обломовщина, переоцінювання своїх ділечок²¹, тупе задоволення з себе і лень до серйозної праці. Людей [таких], як Франко, не було, а Гарасевичів, Зубрицьких — дуже мало»²². Незважаючи на таке різке засудження галицького суспільства, К. М. Устіянович не відмовився допомогти авторові словника.

Були також особи, які посилали дані про себе, але одночасно або через деякий час зверталися з проханням не включати їх біографії до словника. Так поступив громадський діяч, викладач гімназії в Чернівцях Северин Сильвестрович Білінкевич (нар. 1841 р.), літератор і громадський діяч серед північно-американських емігрантів Амвросій Опанасович Полянський (нар. 4.IV 1854 р.).

Кореспонденти Левицького по-різному підходили до написання автобіографій. Літератор, автор поетичних і драматичних творів, юрист за професією Володимир Іванович Лучаківський (нар. 19.III 1838 р.) заявив у листі, що «не почувачися до ніяких заслуг, ані не займаючи виднішого, яко русин, становиська²³, був довгий час в сумніві, чи маю пхатись між заслужених людей наших. В кінці звитяжила суета і от моя автобіографія»²⁴. Видатний український біохімік, пізніше академік АН УРСР, Іван Якович Горбачевський (нар. 15.V 1854 р.) погодився

¹⁹ ЛДНБ, ф. НТШ, № 493, т. 16, фасц. 21, арк. 1 (лист від 28 січня 1896 р.). Всі дати в статті даються за новим стилем. На думку автора статті, публікація дат народження, а також повних імен та по батькові допоможе виправити неточності сучасної української наукової літератури, зокрема ті, що є в Українській радянській енциклопедії.

²⁰ Посередність.

²¹ Дрібних справ.

²² ЛДНБ, ф. НТШ, № 493, т. 83, фасц. 10, арк. 30.

²³ В. І. Лучаківський натякав на те, що в умовах національного гніту в Галичині він, як українець, не міг зайняти відповідного місця в суспільстві.

²⁴ ЛДНБ, ф. НТШ, № 439, т. 53, фасц. 241, арк. 3 (лист від 15 травня 1896 р.).

подати про себе лише формальні відомості: «Посилаю короткі дати біографічні зі списком моїх публікацій, в формі, як для лексиконів. О деталях я не пишу нічого. Раз — є мені неприємно писати щось про домо sua²⁵, а за друге — мало що маю добре в пам'яті, а остаточно мушу сказати, що нема так нічого, що могло би інтересувати загал»²⁶.

Деякі діячі підійшли до своїх автобіографій не без глибокої іронії чи навіть сарказму. Етнограф і журналіст Григорій Іванович Купчанко (нар. 8. VIII 1849 р.), відповідаючи на той пункт питальника, в якому говорилося про твори, що залишилися у рукописах, написав: «Безліч, але все дрантя»²⁷. Письменник і журналіст Володимир Федорович Луцик (нар. 2. IX 1857 р.) на питання анкети «Інші важливіші моменти з Вашого життя» відповів: «Служив у війську, до війни не дійшов, вигнали з «Миру»²⁸ за адрес Арістову, деколи випив, трохи амурних пригод — ось і все»²⁹.

Значення більшості автобіографій виходить за межі звичайного життєписного джерела. І в соціальному, і в часовому відношенні діапазон зібраних автобіографій дуже широкий. Автори автобіографій — представники різних класів і суспільних прошарків, сучасники подій багатьох десятиріч. Реалістичні, навіть натуралістичні, переважно дуже лаконічні описи тяжких буднів експлуатованого робітництва і селянства, трудової інтелекції часто втрачають свій індивідуальний акцент і не без підстав можуть вважатися типізованим віддзеркаленням тих умов, в яких у другій половині XIX ст. доводилося жити і боротися за краще майбутнє передовим представникам західноукраїнського суспільства, на жаль, багатьом потім забутих пізнішими дослідниками.

Спеціаліст-садовод, член Німецького помологічного товариства Василь Федорович Кропндра (нар. 4. III 1856 р.), опинившись в крайніх злиднях, «мусив піти до фабрики тютюнової за робітника денного. Хотяя есть при фабриці цвітовий огород та яринний директора, та хоть я в нім працюю яко огородник, але все то, можна сказати, — робітник фабричний. Та не раз лиш воду п'ю і водов жию, та не жию, але мучуся. Хоть широко і далеко мене люди знають, бо не лиш у нас, в Галичині, але в далеких заморських краях, маючи знакомих людей, з котрими я все кореспондую — в Росії, в Прусах, Америці ба навіть Япо-

²⁵ Про свої особисті справи.

²⁶ ЛДНБ, ф. НТШ, № 439, т. 27, фасц. 192, арк. 4 (лист від 29 березня 1896 р.).

²⁷ ЛДНБ, ф. НТШ, № 439, т. 47, фасц. 399, арк. 40 (анкета заповнена 21 березня 1889 р., переклад).

²⁸ «Мир» — москвофільський журнал, видавався у Львові.

²⁹ ЛДНБ, ф. НТШ, № 439, т. 53, фасц. 229, арк. 13 (анкета без дати, переклад).

нії і Бразилії»³⁰. Кінчаючи свою автобіографію, селянський діяч і народний поет з села Бутин Данило Федорович Мекелита (нар. 21.XII 1864 р.) так змальовував свій маєтковий стан і умови, в яких йому доводилося жити: «Єсьм властителем восьми моргів низького³¹ ґрунту (разом з сіножатями), пари коняти, одної коровички, одного теляти, одної безроги, половини воза, плану на стодолу (котру дасть бог), двох соток долугу, котрий мені батько зіставив, двох неправосильних³² ще (задля зголошення рекурсу³³) вироків судових, т[о] є одного на 2 місяці арешту за вибори сеймові р. 1895, а другого на 3 місяці, котрий мені вїт Музика за свої урядовання³⁴ і старший брат Яким задля маєткових справ при сприяючих обставинах спільно подарували. Маю також попри сотки приятелів, кілька кіп явних і тайних, слабих і могучих ворогів»³⁵.

Не кращим, а в багатьох випадках ще гіршим було становище української трудової інтелігенції. «Злидні мого життя,— писав народний учитель за професією і публіцист за покликанням Василь Ратальський (нар. 13.VI 1868 р.),— нужда матеріальна знищили мене фізично. Я набавився слабості грудної і днесь нема уже енергії, нема того запалу [що колись], а навіть дійшло до того, що «сам не знаю, живу чи доживаю»³⁶.

Глибоким сумом віє від автобіографії, чи більше сповіді, талановитого поета і журналіста Сильвестра Гнатовича Яричевського (нар. 14.I 1871 р.), що такими словами описував роки університетського навчання у Львові: «Грошей не було. Прийшла пора голоду. І трапилося таке, що я цілими місяцями жив тільки кусочком хліба чи кавалочком булки на цілий день. Було і так, що перепостив я цілих чотири дні, не мавши [ні] кусочка хліба, ні ложки страви в роті. Обіцяли прийняти до редакції часопису «Діла», прийняли таки раз та по якимсь страшним причинам зараз таки відправили: мовляли, що нема чим оплачувати сотрудника. Причина того була відай тота, що я не подобався котромусь зі спілки редакційної. Жолудок був порожний, вибирав усі соки з тіла, мозок палив гарячкою, думка відлітала голову, слабнуло тіло»³⁷.

Долі В. Ратальського, С. Яричевського не були якимсь ви-

³⁰ ЛДНБ, ф. НТШ, № 493, т. 45, фасц. 336, арк. 3 (лист від 14 липня 1896 р.).

³¹ Забагненого.

³² Неправомочних.

³³ Апеляції.

³⁴ Тут в розумінні — зловживання.

³⁵ ЛДНБ, ф. НТШ, № 493, т. 56, фасц. 128, арк. 11 (лист від 14 липня 1896 р.).

³⁶ ЛДНБ, ф. НТШ, № 493, т. 69, фасц. 19, арк. 3 (автобіографія, 29 липня 1896 р.).

³⁷ ЛДНБ, ф. НТШ, № 493, т. 95, фасц. 49, арк. 13 (автобіографія, 1 травня 1896 р.).

нятковим, поодиноким явищем. Злидні, переслідування за прогресивні переконання, за вірність поневоленому народові — все це червоною ниткою переходить через автобіографії кращих представників західноукраїнської інтелігенції: «Я чоловік без претензій,— писав високообдарований письменник і актор Осип Степанович Шпитко (нар. 17.IV 1869 р.),— а що страшенно бідую, вічно проваджу війну на смерть і життя о кавалок хліба, то й не подивуете, що я не тямлю докладно ані років, ані чисел [газет], ані навіть заголовків деяких дрібніших творів. Я, пишучи їх, ані сподівався, що колись треба буде їх позбирати, бо хтось мною зацікавиться. То ж, будь ласка, вибачте, але коли Вам се доконечно потрібно, га, то пофатигуйтеся³⁸ самі, бо мої речі разом з бібліотечкою заарештовані за довг. Не маю при собі нічогосінько, а на пам'ять не знаю нічого... Життя моє — се пасмо страшної боротьби о ідеали і хліб, се пасмо вічних і безнастанних терпінь; кожне горнятко молока, котре я коли-небудь випив, платив я часткою власного життя, просто кров'ю, бо, як кажу, о кожний кусок хліба товчив я формально війну»³⁹.

Атмосферу національної ворожнечі, яку, всупереч інтересам простого народу, розпалювали правлячі шляхетські кола Галичини і в якій доводилося жити і працювати, змальовує уривок з автобіографії громадського діяча, звичайного міщанина з подільського містечка Нараєва Федора Григоровича Макуха (нар. 17.II 1839 р.). Як член комісії для перепису населення в 1880 р., він активно виступав проти його фальсифікації і за це навіть був ув'язнений. Коли Ф. Г. Макух виступив проти зловживань, «комісар⁴⁰ сказав мені: «За двері!» А я взяв і пішов, а в дверях ему сказав, що я, паноньку, буду ся упоминав в горі за тое, бо несправедливо робите ...Комісар... таки нічого не зробив, бо всі русини вписалися по-руськи⁴¹, але не йно русини, але і латинники⁴² ...Хотя й п[ан] комісар викидав мене за двері, але я таки щодня йшов до комісії, бо я був виделегований до неї, і так був-ім обробив латинників, що навіть до свого пробоща⁴³ з ганьбою одзивалися... Кемплінський до пробоща каже: «Нам не треба Польщі, ми не підем за Нараїв на Круглу⁴⁴, нам Польщі не потреба!»⁴⁵

³⁸ Потурбуйтеся.

³⁹ ЛДНБ, ф. НТШ, № 493, т. 92, фасц. 9, арк. 6, 9 (лист від 1 серпня 1901 р.).

⁴⁰ Керівник комісії для перепису населення.

⁴¹ Тут в значенні — як українці.

⁴² Тобто українці римсько-католицького обряду

⁴³ Ксьондза.

⁴⁴ Міщанин Кемплінський говорить про спробу польської шляхти в 1846 р. викликати повстання для відновлення польського королівства, що мало охоплювати також загарбані українські землі.

⁴⁵ ЛДНБ, ф. НТШ, № 493, т. 54, фасц. 26, арк. 4 (лист, липень 1896 р.).

У 70—90-х роках Галичина і Буковина переживали період значної громадської активізації, поширення впливу, спершу лише таємних соціалістичних гуртків, організацій, боротьби між реакціонерами всіх мастей, що орієнтувалися на цесарську Австрію, польську шляхту чи інші антинародні сили, з одного боку, та революційно-демократичними угрупованнями — з іншого. Поширення соціалістичних і національно-визвольних ідей серед шкільної молоді у 80-х роках дуже образно змалював етнограф і громадський діяч, соратник І. Франка Володимир Юліанович Охримович (нар. 27.V 1870 р.)⁴⁶.

Діяльність українського студентства поза межами України в 70—80-х роках XIX ст. змалював у автобіографічному листі архітектор і громадський діяч Василь Степанович Нагірний (нар. 11.I 1848 р.), який здобув вищу освіту в політехнічному інституті в Цюріху⁴⁷.

Чимало авторів використовувало нагоду написати автобіографію для того, щоб викласти в ній свої погляди на суспільство, своє філософське, естетичне, наукове кредо. З цієї точки зору автобіографії, зібрані Левицьким, заслуговують виняткової уваги. Автор багатьох життєписів намагались у стислій, конденсованій формі подати основну мету свого життя, викласти ті ідеї і погляди, за які вони боролися, які втілювали у своїй громадській, науковій, мистецькій діяльності. Про це свідчать автобіографії художника Юліана Панькевича (нар. 1863 р.)⁴⁸ і згаданого вище філософа Климентія Миколайовича Ганкевича (нар. 2.IX 1842 р.).

Обмежений обсяг статті не дає змоги навіть поверхово розглянути найцінніші і найцікавіші автобіографії, зібрані Левицьким. З інформаційною метою слід, однак, подати хоча б перелік автобіографій тих вчених, письменників, митців, громадських і педагогічних діячів, які можна знайти серед матеріалів біографічного словника⁴⁹.

Всупереч буржуазно-шовіністичній історіографії, яка характеризує західноукраїнське суспільство XIX ст. як якийсь особливий «народ священиків і адвокатів», матеріали Левицького переконливо доводять, що, незважаючи на тяжкий соціальний і національний гніт, національну дискримінацію, з надр народу вийшов цілий ряд визначних діячів української науки і культури.

Серед матеріалів Левицького збереглися автобіографії видатного біохіміка і епідеміолога І. Я. Горбачевського, ботаніка

⁴⁶ ЛДНБ, ф. НТШ, № 493, т. 63, фасц. 64 (автобіографія, липень 1897 р.).

⁴⁷ Там же, т. 59, фасц. 7, арк. 23 (лист від 9 червня 1888 р.).

⁴⁸ Там же, т. 25, фасц. 36, арк. 15, 16, 17 (автобіографічні записки не датовані).

⁴⁹ В тих випадках, коли окремі особи вже згадувалися вище, повні відомості про їх ім'я, по батькові, дату народження вдруге не повторюються.

і зоолога Івана Андрійовича Яхна (нар. 7.IV 1840 р.), мінералога Юліана Григоровича Медвецького (нар. 18.X 1845 р.), іхтіолога і агронома Маріана-Антоніа Івановича Барти (нар. 1.XII 1859 р.), метеоролога Юліана Гаврисевича (нар. 3.I 1855 р.). Є також життєписи агрономів-любителів і пропагандистів у агротехнічних знань Івана Онуфрійовича Городиського (нар. 24.VI 1838 р.), Корнила Петровича Сеника (нар. 3.I 1862 р.), помолога В. Ф. Кроподри, лікарів — популяризаторів медичних знань серед народу Володимира Івановича Антоневи́ча (нар. 16.XI 1851 р.) і Сильвестра Лаврентійовича Дрималика (нар. 1.I 1855 р.).

Бідніше представлені діячі фізико-математичних й технічних наук. Серед автобіографій, що відбивають діяльність спеціалістів з цих галузей знань, є матеріали видатного спеціаліста шляхово-будівельної справи і винахідника Михайла Михайловича Черепашинського (нар. 19.VII 1845 р.), математика Омеляна Йосиповича Дейницького (нар. 10.IV 1841 р.).

З філософів, крім К. М. Ганкевича, слід згадати філософа-ідеаліста католицького напрямку Богдана Івановича Пюрка (нар. 20.II 1847 р.), з юристів — доцента Загребського університету Михайла Васильовича Зобкова (нар. 19.XI 1867 р.), Костянтина Антоновича Левицького (нар. 18.XI 1859 р.), з економістів — товарознавця Аполона Антоновича Ничая (нар. 1.XII 1846 р.), кооператора і видавця Костя Федоровича Паньківського (нар. 15.IV 1855 р.), фінансиста Степана Івановича Федака (нар. 19.I 1861 р.).

Зберігся ряд автобіографій представників історичних наук: архівознавця Євгена Івановича Барвінського (нар. 3.I 1847 р.), істориків та публіцистів — Венедикта Михайловича Площанського (нар. 23.III 1834 р.), Пилипа Івановича Свистуна (нар. 14.XI 1844 р.), Олександра Григоровича Барвінського (нар. 8.VI 1847 р.), історика та церковного діяча Юліана Григоровича Пелеша (нар. 3.I 1843 р.), а також істориків «меншого рангу» — Омеляна Калитовського (нар. 13.III 1855 р.), Івана Григоровича Матієва (нар. 3.III 1859 р.), Юліана Михайловича Онишкевича (нар. 19.VIII 1831 р.), Миколи Івановича Антоневи́ча (нар. 25.XII 1840 р.). До останньої групи приєднується чимало любителів-краєзнавців, які працювали як в галузі місцевої історії, археології, географії, так і в галузі етнографії, публіцистики тощо. Варто згадати автобіографії таких осіб, як Іван Семенович Білінкевич (нар. 11.IV 1856 р.), Петро Степанович Білінський (нар. 19.I 1847 р.), Іван Григорович Волосянський (нар. 7.IX 1861 р.), Іван Васильович Гавришкевич (нар. 1.II 1827 р.), Роман Заклинський (докладніших даних немає), Онуфрій Федорович Лепкий (нар. 16.VI 1838 р.), Яків Миколаєвич (нар. 9.XII 1865 р.). Дуже плодovitими краєзнавцями були Ва-

силь Антонович Чернецький (нар. 7.I 1837 р.) і Михайло Гнатович Тиндюк (нар. 14.II 1854 р.).

У течках Левицького збереглися автобіографії ряду філологів: мовознавця-еллініста Пилипа Микитовича Дячана (нар. 25.X 1831 р.), славіста Омеляна Єронімовича Калужняцького (нар. 11.I 1845 р.), літературознавця, пізніше академіка АН УРСР Кирила Йосиповича Студинського (нар. 4.X 1868 р.). Крім цього, в них є автобіографічні матеріали спеціалістів з класичної філології Івана Івановича Браника (нар. 20.VIII 1832 р.), мовознавця і етнографа Йосипа Івановича Лозинського (нар. 20.XII 1807 р.), мовознавця Степана Юрійовича Дубравського (нар. 14.VIII 1829 р.), літературознавця і педагогічного діяча Іллі Федоровича Кокорудза (нар. 31.VII 1857 р.).

Етнографи-фольклористи представлені автобіографіями видатного вченого Володимира Осиповича Шухевича (нар. 15.II 1849 р.), етнографа і письменника Людвика-Адольфа Симигоновича-Штауфе (нар. 28.V 1832 р.), фольклориста і громадського діяча Мелітона Йосиповича Бучинського (нар. 24.II 1847 р.), етнографа Данила Фомовича Лепкого (нар. 29.XII 1858 р.), етнографа і журналіста Г. І. Купчанка, етнографа, публіциста і громадського діяча В. Ю. Охримовича. Є також автобіографічні матеріали звичайних збирачів усної народної творчості: вчителя народної школи Андрія Івановича Болеховського (нар. 6.XII 1851 р.), сільського співака Івана Гебюка (нар. 15.X 1848 р.), письменника Василя Михайловича Козарищука (нар. 26.II 1858 р.), громадського діяча Івана Івановича Озаркевича (нар. 1826 р.).

Найбагатшу за кількістю автобіографічних матеріалів групу утворюють життєписи, складені письменниками, журналістами, літераторами, публіцистами. Левицькому вдалося одержати автобіографії таких письменників, як Ізидор Іванович Воробкевич (нар. 3.V 1836 р.), Іван Миколайович Гушалевиц (нар. 4.XII 1824 р.), Наталія Іванівна Озаркевич-Кобринська (нар. 8.VI 1855 р.), Євгенія Іванівна Ярошинська (нар. 18.X 1868 р.), О. С. Шпитко, Андрій Паращак (нар. 6.XII 1877 р.), Тит Корнилович Блонський (нар. 9.IV 1830 р.), Дмитро Вінчковський (нар. 5.XI 1846 р.), Денис Єремійчук (докладніших відомостей немає), В. Ф. Луцик, Ізидор Романович Пасічинський (нар. 14.II 1858 р.), Володимир Гнатович Хиляк (нар. 27.VII 1843 р.), Василь Дмитрович Залозецький (нар. 7.II 1833 р.), В. І. Лучаківський, А. О. Полянський, Яків Іванович Невестюк (нар. 1.I 1868 р.), найстаріший в цей час літератор-поет ще дошашкевичівської епохи і, до речі, найстаріший кореспондент Левицького Антон Євстахійович Лужецький (нар. 1.II 1807 р.).

Дуже цікаві автобіографії народних поетів і публіцистів, імена яких здебільшого залишаються невідомими для історії лі-

тератури, а твори поширюються у вигляді «народної словесності». Серед матеріалів словника збереглося п'ять автобіографій такого типу: Павла Думки (нар. 21.III 1854 р.), Д. Ф. Мекелити, Івана Мироновича Савчука (нар. 30.VI 1874 р.), Миколи Черногуза (21.III 1869 р.) та Івана Васильовича Мельничука (нар. 6.I 1863 р.).

Серед журналістів і публіцистів чимало редакторів західноукраїнських газет та журналів, наприклад: редактори газети «Селянин» Іван Осипович Білецький (нар. 20.VII 1868 р.) і Юрій Никифорович Савчук (нар. 31.III 1865 р.), редактор «Буковинських відомостей» Осип Осипович Крушинський (нар. 4.VIII 1866 р.), редактор «Друга» Степан Лабаш (нар. 8.I 1853 р.), редактор «Вісника Народного дому» Василь Григорович Лагола (нар. 5.V 1855 р.), редактор і видавець популярної молодіжної серії Юліан Михайлович Насальський (нар. 22.XI 1847 р.), редактор «Стріхи» С. Г. Яричевський. Тут є перекладачі літературних творів: з іноземних на українську — Сидір Єзерський (нар. в травні 1847 р.), з української та російської на угорську — Юрій К. Жаткович (докладніших даних немає). Слід згадати також таких публіцистів і літераторів, як Павло Ількович Банах (нар. 6.IV 1869 р.), Ізидор Антонович Бобикевич (нар. 16.II 1859 р.), Маркіан-Марко Гнатович Гринишин (нар. 2.XII 1848 р.), Іван Іванович Данилевич (нар. 26.V 1858 р.), Федір Іванович Досінчук (нар. 20.I 1848 р.), Григорій Степанович Зарицький (нар. 29.XI 1852 р.), Євстахій Антонович Лужецький (нар. 30.VII 1840 р.), Осип Андрійович Мончаловський (нар. 1858 р.), Іван Юрійович Сероїчковський (докладніших даних немає), Дем'ян Данилович Хом'як (нар. 14.XI 1855 р.), Юліан Андрійович Чучка (нар. 24.III 1855 р.), Амвросій Петрович Шанковський (нар. 22.XII 1832 р.), Тит Іванович Ревакович (нар. 6.IX 1855 р.).

Крім згаданих вище автобіографій художників Ю. Панькевича і К. М. Устіяновича, збереглися життєписи, написані літографами Андрієм Михайловичем Андрейчином (нар. 2.IX 1865 р.) і Антоном Павловичем Пилиховським (нар. 7.VI 1860 р.), організатором художнього народного промислу і громадським діячем Іларіоном Івановичем Герасимовичем (нар. 9.IV 1853 р.), архітектором В. С. Нагірним.

З композиторів, крім Порфирія Івановича Бажанського (нар. 24.II 1836 р.), прислали свої автобіографії Василь Федорович Барнич (нар. 14.II 1855 р.) та Іван Гаврилович Любович (нар. 10.IV 1828 р.). Є дві автобіографії сільських співаків, організаторів народних хорів — Івана Діонисовича Майби (нар. 17.VI 1857 р.) та Гната Івановича Полотнюка (нар. 29.XII 1856 р.). З акторів і театрознавців лише один — Іларіон Іванович Сероїчковський (відомий більше під театронімом Санковський; до-

кладніших даних немає) — надіслав свою автобіографію Левицькому.

З цими групами автобіографій різко контрастують життєписи церковних діячів, часто написані з такою бундючністю і пишномовністю, що вони самі по собі викривають антинародну суть діяльності церковних вельмож чи теологів-фанатиків. Такі, наприклад, автобіографії професора університету Івана Бартошевського (нар. 18.I 1859 р.), ректора семінарії Олександра Бачинського (нар. 24.III 1844 р.), теологів Владислава-Філарета Опанасовича Добрянського (нар. 1.XI 1832 р.), Йосипа Йосиповича Кобилянського (нар. 12.IV 1835 р.), Михайла Іполитовича Левицького (нар. 15.X 1838 р.), Олександра Михайловича Саноцького (нар. 20.III 1846 р.). Ніхто з них не мав стільки особистої відваги, щоб написати про свою діяльність так, як це зробив звичайний сільський священик Лонгин Юстинович Білінкевич (нар. 21.I 1842 р.), закінчуючи свою автобіографію: «Описав я життя не літератора, але бідного руського попа, і то бідного не лише матеріально, але ще більше тому, бо з причини некорисних обставин не в силі виповнити то, що єсть его обов'язком... Я пересвідчений, що если наш руський люд лихо стоїть, велика часть вини за се спадає на наше священство посередньо, а безпосередньо на наше духовне настоятельство»⁵⁰.

Прямо протистоять автобіографіям церковників життєписи справжніх сячів на народній ниві — педагогічних і освітніх діячів, учителів, здебільшого народних, рідше середніх шкіл. З цієї групи автобіографій на перший план висуваються життєписи редактора педагогічного журналу «Учитель», літературознавця і історика Теофіла Грушкевича (нар. 4.VIII 1846 р.) і автора багатьох педагогічно-дидактичних праць Миколи Даниловича Шкургана (нар. 30.V 1840 р.). З інших вчительських автобіографій варто згадати ті, що вийшли з-під пера літературознавця Антона-Костянтина Михайловича Блаховського (нар. 1840 р.), перекладача Євгена Юліановича Горницького (нар. 25.XI 1859 р.), Дмитра Костянтиновича Дмитерка (нар. 2.XI 1863 р.), публіциста Михайла Івановича Кореневича (нар. 10.VIII 1854 р.), Йосипа Михайловича Котовича (нар. 3.X 1853 р.), Лева Юрійовича Куриловича (нар. 1842 р.), Володимира Гавриловича Паславського (нар. 17.VIII 1848 р.), літературознавця Михайла Івановича Пачовського (нар. 20.IX 1861 р.), популяризатора астрономії Данила Петрицького (нар. 30.XII 1821 р.), етнографа-любителя Василя Гнатовича Радика (нар. 17.IX 1845 р.), публіциста В. Ратальського, літератора Михайла Ніконовича Рихвицького (нар. 8.XII 1866 р.), Людвика Ільковича Сальо (нар. 5.VI 1853 р.), Якова Миколайовича Сподарика

⁵⁰ ЛДНБ, ф. НТШ, № 493, т. 11, фасц. 163, арк. 10 (лист від 5 лютого 1896 р.).

(нар. 19.VIII 1850 р.), літератора Дмитра Гавриловича Третьяка (нар. 3.XI 1842 р.).

Біографічні матеріали, передусім автобіографічного характеру, зібрані Левицьким, заслуговують дальшого, більш глибокого вивчення і, очевидно, використання в дослідницькій практиці. Без перебільшення можна сказати, що матеріали Левицького — справжній скарб для істориків громадсько-політичного, культурного і економічного життя західноукраїнських земель кінця XVIII—XIX ст. Сучасні потреби української радянської науки настійно вимагають створення такого біографічного словника, що відповідав би сучасному рівневі науково-довідкової літератури. Можна бути переконаним, що тоді, коли на порядку дня практично стоятиме питання створення українського біографічного словника, серед його джерел одне з перших місць займатимуть матеріали видатного українського бібліографа Івана Омеляновича Левицького.

Я. Р. Дашкевич

**МАТЕРИАЛЫ И. Е. ЛЕВИЦКОГО КАК ИСТОЧНИК
ДЛЯ БИОГРАФИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ**

Резюме

Из научного наследия крупного украинского библиографа, председателя Библиографической комиссии Научного общества им. Т. Шевченко во Львове И. Е. Левицкого (1850—1913) до сих пор привлекали внимание исследователей почти исключительно его печатные библиографические работы. В отделе рукописей Львовской государственной научной библиотеки хранятся материалы, собранные И. Е. Левицким для биографического словаря западноукраинских деятелей, издание которого прекратилось в 1901 г. на четвертом выпуске. В материалах словаря имеются биографические сведения о более чем 3500 деятелях науки, культуры, общественной жизни Восточной Галиции, Буковины и Закарпатья. Исключительную ценность представляют 165 автобиографий, среди которых имеются жизнеописания как наиболее видных деятелей Западной Украины, так и деятелей среднего масштаба. В статье даются общие сведения об автобиографических материалах коллекции И. Е. Левицкого, определяется их источниковедческое значение для исследования политической, экономической и культурной жизни Западной Украины второй половины XIX в.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ. ОНОМАСТИКА

О. С. Компан

ОНОМАСТИКА ЯК ДОПОМІЖНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА

У наш час все виразніше виступають такі, здавалось би протилежні, тенденції в розвитку наук, як диференціація та інтеграція. З одного боку, поглиблюється поділ праці серед учених, від тієї або іншої науки відгалужуються нові дисципліни, а з другого — відбувається активна взаємодія наук, особливо суміжних. На стику різних наук виникають нові наукові напрями. В силу цієї ж закономірності на стику мовознавства та історичної науки зародилася і утвердилася ономастика¹.

Найповніше завдання ономастики визначив В. Ташицький. Він вважає, що в коло її проблем входить дослідження географічних назв та імен власних в найширшому значенні. Географічні назви включають найменування місцевостей, назви гір, територій, островів, полів, луків, лісів, водоймищ, частин селищ, вулиць, площ. Поняттям особового імені охоплюються як імена окремих осіб, так і назви груп людей, племен і народів. Сюди ж відносяться прізвиська, лицарські псевдоніми, гербові назви. Ономаст не може також пройти повз назви тварин — собак, коней, корів, овець і т. д.; повз назви будівель, наприклад, постійних дворів, млинів; не може обминути назв кораблів тощо, бо в усьому цьому виявилася ономастична творчість людини².

Використання ономастики як джерела пізнання має два основні напрями — лінгвістичний та історичний. Проте вона може обслуговувати також етнографію, археологію, картографію, логіку і багато інших наук. Указані напрями ономастики спира-

¹ Слово *ономастика* походить від грецького *онома* і означає належність до найменування.

² В. Ташицький. Место ономастики среди других гуманитарных наук. — «Вопросы языкознания», 1961, № 2, стор. 3.

ються на спільну теоретичну основу — діалектичний матеріалізм, але кожний з них має свої завдання і закономірності розвитку, свої специфічні методи дослідження. Слід зазначити, що ономастика як лінгвістична дисципліна виникла раніше і досягла більших успіхів, ніж ономастика історична.

Ономастика практично поділилася на топоніміку, гідроніміку, антропоніміку, етніміміку та інші дисципліни. Серед них найбільше використовуються зараз топоніміка та антропоніміка. Про них переважно і йтиме мова в даній статті.

Насамперед слід відзначити, що при відсутності теоретичних і методичних розробок в даній галузі знань особливого значення набувають окремі практичні приклади вдалого застосування дослідниками ономастичного матеріалу. Показовою в цьому плані є праця Ф. Енгельса з історії стародавніх германців, побудована на аналізі топонімів Рейнської області³. Серед дослідників, які з успіхом застосовували ономастику в своїх працях, вчені особливо виділяють Бертъе-Делагарда⁴. До них слід віднести також і відомих дореволюційних істориків України: О. Лазаревського, В. Ляскоронського, М. Арандаренка, М. Астряба, О. Андріяшева, Л. Падалку та ін.

Відразу ж після Великої Жовтневої соціалістичної революції перед історичною наукою постало дуже багато невідкладних завдань. Тому розвитку ономастики не приділялося належної уваги. Проте окремі вчені збирали і опрацьовували ономастичний матеріал. При Академії наук УРСР навіть існувала топонімічна комісія, в роботі якої брали участь відомі українські вчені — А. Ярошевич, П. Клименко, М. Ткаченко та ін. Цілком природно, що з відродженням різних допоміжних дисциплін в Радянському Союзі зростає увага і до ономастики. Зараз у складі Московського філіалу Географічного товариства СРСР працює топонімічна комісія, яка розробляє науково-методичні проблеми топоніміки.

В. А. Никонов відзначає, що в післявоєнний період і особливо за останні роки в країнах народної демократії видано величезну кількість топонімічних досліджень, які можуть стати в нагоді кожному дослідникові історії та мови. На його думку, перед у дослідженнях з топоніміки ведуть польські вчені, які видають словники, атласи, розробляють теорію і методику топонімічних досліджень, пишуть спеціальні дослідження. В польських університетах провадяться семінари з топоніміки.

Поштовхом до розгортання наукової діяльності в цьому напрямі стала необхідність обґрунтування великої кількості польських географічних назв, перейменованих під час німецько-фа-

³ Див. Ф. Енгельс. До історії стародавніх германців. Розділ «Франкський діалект». — К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XVI, ч. I, М., 1937.

⁴ Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXXII. Одесса, 1915.

шистської окупації. Спільними зусиллями мовознавців, істориків, етнографів, археологів та представників багатьох інших спеціальностей було вивчено історію близько 32 тис. географічних назв. При цьому бралися до уваги як особливості виникнення кожного географічного пункту, так і умови утворення їх назв.

Під час цієї великої і в усіх відношеннях важливої роботи сформувалися кадри ономастів, які весь час поповнюються. В польському місті Вроцлаві виходить періодичне видання «*Onomastika*», в якому частково висвітлюються і питання української топоніміки. Тут доречно буде окремо назвати працю С. Грабця про гуцульську топоніміку, видану в Кракові⁵.

Чимало цікавих праць написано в Чехословаччині, Угорщині, Югославії. Серію топонімічних праць видано в Німецькій Демократичній Республіці⁶.

Піонером у справі відродження як лінгвістичної, так і історичної ономастики на Україні в післявоєнний період виступив мовознавець К. К. Цілуйко⁷. Зокрема, він поставив на наукову основу вивчення в історико-лінгвістичному аспекті топоніміки Полтавщини. В 1957 р. про топоніміку як велике джерело історичного дослідження відізвався О. Попов. Він відзначив, що при вмілому поєднанні топоніміки з іншими дисциплінами вона може подати історикові незамінну допомогу, зокрема при вивченні племінних взаємовідносин, питань етнічної міграції, племінних об'єднань та ін.⁸

У 1959 р. відбулась Перша українська нарада лінгвістів з питань топоніміки, на якій пролунали слова про те, що топоніміка повинна стати окремою наукою, а тому необхідні спеціальні монографічні дослідження. В планах роботи істориків України так питання, на жаль, ще не ставилось. Ономастика як допоміжна історична дисципліна знаходиться ще в ембріональному стані. Значення її усвідомили поки що не всі історики. Ономастичний матеріал в історичних дослідженнях використовується стихійно, здебільшого в тих випадках, коли вченому не вистачає інших даних для аргументації того або іншого положення. Цікаву розвідку в цьому плані зробив Ф. П. Шевченко. На підставі імен та прізвищ, які містить «Реєстра всего Войска

⁵ S. Grabiec. *Nazwy geograficzne Huculszczyzny*. Kraków, 1950.

⁶ В. А. Никонов. Послевоенные работы по топонимике в славянских странах.— «Краткие сообщения Института славяноведения». М., 1960, № 28, стор. 75; його ж, Топонимическая серия в ГДР.— «Краткие сообщения Института славяноведения». М., 1961, № 30, стор. 100—102.

⁷ К. К. Цілуйко. Українська топоніміка напередодні міжнародного з'їзду славістів.— «Питання топоніміки». К., 1962; його ж, До вивчення топоніміки.— «Діалектологічний бюлетень», 1949, № 1; його ж, Коротка програма збирання матеріалів до вивчення топографії України. К., 1954 та ін.

⁸ А. И. Попов. Топонимика как историческая наука.— «Мовознавство», т. XIV. К., 1957, стор. 3.

Запорожского» (1649 р.), він показав соціальний і національний склад козацького війська середини XVII ст.⁹ На основі антропонімів та топонімів, які є в різних історичних документах, автор даної статті зробила ряд спостережень щодо рівня розвитку ремесла та його організації на Україні в XVII ст.¹⁰ Історик П. П. Чучка, зібравши близько 6 тис. прізвищ корінного українського населення Рахівського району Закарпаття, зіставив їх з топонімами різних областей України і встановив, що переважна більшість жителів Рахівського району самі або їх предки прийшли в свій час сюди, на низину, з гірських місцевостей Станіславської, Чернівецької, Тернопільської та інших областей України¹¹. Висновок П. П. Чучки підтверджується даними інших історичних джерел. С. П. Бевзенко, вивчаючи ономастичний матеріал виданих у 1928 р. «Розборных книг г. Харькова 1660 г.», відзначив можливість вивчення процесу соціально-економічної диференціації населення Харкова та його околиць у першій половині XVII ст. на підставі цього матеріалу¹².

Особливістю досліджень істориків є те, що, як правило, ономастичний матеріал використовується ними для вивчення періодів, від яких збереглися й інші джерела (здебільшого XIV—XVIII ст.). Причина відносно вузьких хронологічних рамок застосування ономастики насамперед полягає в тому, що історик, вдаючись по допомогу до ономастики, нагадує собою слідчого, який повинен враховувати безліч різних обставин.

Слово ж, залишене нам як речовий доказ, само по собі нічого не скаже. «Людські поняття не застигли, вони постійно змінюються, переходять одне в одне, інакше б вони не відбивали життя»,—вчить В. І. Ленін. Аналіз понять, вивчення їх, «мистецтво оперувати ними вимагають вивчення руху понять, їх зв'язку і взаємопереходів»¹³. Отже, слово, так само як і кожний науковий факт, може бути аргументом лише в світлі його діалектичних зв'язків з численними іншими фактами. Чим далі в глиб віків сягає дослідник, тим більше зростає загроза невірних висновків, достовірність яких перевірити під перехресним вогнем даних інших джерел важко, а то й неможливо. Допомогти в та-

⁹ Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959, стор. 177—197.

¹⁰ О. Компан. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963, стор. 182—232.

¹¹ П. П. Чучка. Прізвища топонімічного походження Закарпаття.— «Доповіді Ужгородського Державного університету. Серія філологічна», 1961, № 7, стор. 61—63.

¹² С. П. Бевзенко. З історії української ономастики.— «Доповіді Ужгородського державного університету. Серія філологічна», 1961, № 7, стор. 65—69.

¹³ В. І. Ленін. Філософские тетради, 1947, стор. 237.

ких випадках можуть не лише широка історична ерудиція, глибокі і точні знання методології і методики, вміння на основі цих двох факторів будувати логічну систему доказів, а й знання законів розвитку мови. Оскільки історичне дослідження ономастичного матеріалу має свої, відмінні від лінгвістичного дослідження завдання, відмінними є і методичні прийоми історика-ономаста. При цьому треба враховувати, що історія суспільства відбивається в топоніміці не безпосередньо, а через внутрішні закони мови ¹⁴.

Географічна назва, прізвище, колись народившись, живуть цілі епохи і часто первісне значення їх губиться. Встановити справжній зміст слова, знявши з нього нашарування часу, може лише мовознавець. Отже, зазначає В. Ташицький, спроби займатись топонімікою без спеціальних знань як з історії, так і з мови є наївними, помилковими і шкідливими.

Наскільки складною є робота історика над ономастичним матеріалом, особливо застосування його до вивчення історії дофеодалного і ранньофеодалного періоду, свідчить праця сучасного словацького дослідника Р. Крайчовича про деякі важливі, але ще не розв'язані питання генезису феодалізму в Словаччині ¹⁵. Виходячи з правильного положення про те, що певні назви виникли на певному ступені економічного і суспільного розвитку, Крайчович нестачу писемних і археологічних джерел вирішити доповнити даними ономастики. Правда, висновки Крайчовича про ознаки соціально-економічного розшарування в первіснообщинній організації слов'ян на території Словаччини у VIII—IX ст. викликали заперечення інших словацьких вчених. Так, М. Кучера вважає їх недостатньо аргументованими і перевіреними. Проте, вносячи свої корективи і пропозиції, М. Кучера не раз підкреслює, що без ономастики вирішення даної проблеми взагалі неможливе ¹⁶.

Серед численних ще не розв'язаних питань розвитку ономастики як самостійної науки, можливо, найлегшим є питання про джерела ономастичного матеріалу. Справді, дослідник може черпати його з найрізноманітніших документів. Особливо багаті на них документи загальнодержавного оподаткування, люстра-

¹⁴ В. А. Никонов. Послевоенные работы по топонимике в славянских странах.—«Краткие сообщения Института славяноведения». М., 1960, № 28, стор. 87; його ж, вступна стаття до збірника «Географические названия». М., 1962.

¹⁵ R. Krajčovič. Zo slovanskej toponymie na Slovensku (referat predneseny na konferencii o počiatkoch feudalizmu na Slovensku). Smolnice, 1964; його ж, Počiatky feudalizmu u nas vo svetle jazykových faktov.—«Historický časopis», 1956, N IV; його ж, K otázke socialneho rozvarstvenia slovanského etnika na Slovensku.—«Slovenskij narodopis», 1956, N 4.

¹⁶ Matus Kuchera. K problemu včasnostredovekej služobnickej organizacie na Slovensku.—«Historický časopis», 1964, № 4, стор. 552—553, 558 та ін.

ції королівських володінь, замків, цехові книги. Правда, не можна відкидати важливість і поодиноких мовних даних, інколи унікальних в українській лексиці для того або іншого періоду. Так, наприклад, випадково зустрінете прізвище Окулярник для початку XVII ст. дуже багатозначне з точки зору знайомства з тогочасною ремісничою технікою. Цілком можливо, що дане прізвище виникло не як прямий наслідок існування відповідного ремесла, але воно переконливо свідчить про те, що окуляри були відомі на Україні на початку XVII ст., задовго до того, як поет кінця XVII — початку XVIII ст. згадав у своїх віршах склярів, що серед різних скляних виробів виготовляли для старих людей окуляри¹⁷.

Документи львівського магістрату (XVI ст.) називають ремісників з дивним прізвищем Кордибанник. Виявляється, що кордибаном або кордованом називалася козяча шкіра, виготовлена за способом ремісників з іспанського міста Кордови. Таке прізвище неминуче викликає у допитливого дослідника історії українського народу здогади і про можливі зв'язки України з навколишнім світом, рівень розвитку ремесла, поширення окремих його видів і т. д. Аналогічна роль, скажімо, і таких прізвищ, як Чумак, Бурлака. Адже вперше (часом випадково) згадані в якомусь з документів, вони вказують на існування в житті відповідного їм соціально-економічного явища.

Таким чином, навіть окремі назви можуть стати в руках дослідженого дослідника джерелом важливих наукових висновків або принаймні припущень. Ще більша роль тих історичних документів, в яких ми маємо справу із значною кількістю ономастичних даних. Серед них, зокрема, можна назвати актові книги Київської прикордонної комісії, які містять безліч матеріалу до топоніміки населених пунктів Лівобережної України¹⁸, податкові реєстри XVI—XVIII ст.¹⁹, матеріали «генеральних следствій» козацьких полків першої половини XVIII ст., Румянцевського опису другої половини XVIII ст., що зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві, та ін.

Для конкретнішого уявлення про ті можливості, які відкриває перед істориком ономастика, варто зупинитись окремо на «Переписних книгах» 1666 р., частково виданих у 1933 р. В. О. Романовським і широко використаних ним в його доктор-

¹⁷ В. Перетц. Вірші ером. Климентія Зінов'єва сина.— «Памятки українсько-руської мови і літератури», т. VII, Львів, 1912, вірш 180.

¹⁸ Л. А. Проценко. Актіві книги як джерело вивчення спеціальних історичних дисциплін.— У зб.: Історичні джерела та їх використання. К., 1964, стор. 59.

¹⁹ Źródła dziejowe, т. XX, стор. 65—88; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 11, Житомирський гродський суд, спр. 9, арк. 604—914; Архів Юго-Западной России, ч. VII, т. 2, стор. 303—310 та ін.

ській дисертації²⁰. У 1666 р. російський уряд зробив спробу взяти на облік все лівобережне населення України із зазначенням занять, майнового і соціального становища. Так з'явилися «Переписні книги». Кожна сторінка цього документа рясніє десятками імен і прізвищ найрізноманітнішого походження. У кожному з них відбита якась риса, частинка, ознака, звичай з життя тогочасних людей, а часом і цілі історичні процеси та явища. В плетеві прізвищ, як у дзеркалі, відбилася соціальна, економічна і політична структура феодального суспільства України XVII ст., природні умови життя, весь світ, що оточував людину.

Виписані з опублікованої частини «Переписних книг» на окремі картки прізвища та географічні назви ми згрупували так: прізвища і назви, що походять від назв 1) місцевостей, 2) тварин, 3) птахів, 4) комах, 5) риб, 6) рослин і дерев, 7) частин людського тіла і його вад, 8) рис характеру, 9) соціального походження, 10) знарядь виробництва, 11) спеціальностей, 12) хатнього начиння, 13) страв, 14) музичних інструментів. У кожену групу ввійшло по кілька десятків назв і прізвищ, які дозволяють в тій чи іншій мірі судити про життя українських селян і міщан у XVII ст. Так, про заняття переважної більшості жителів України свідчать численні прізвища, що походять від назв сільськогосподарського реманенту, агрикультур та садівництва (серед них особливо поширені—Сошенко, Леміш, Плужний, Бороненко, Жерновець, Чепіженко, Люшниченко, Квач, Мазницький, Хомутенко, Лопатенко, Житний, Пшеничний, Гречко, Часник, Перець, Цибуля, Овсянко, Оріхів, Вишеньський, Слива).

Ледве не весь комплекс домашнього сундуку, одягу, їжі селянина можна пізнати в таких прізвищах: Діжченко, Мисник, Ложечник, Щебрик, Скворода, Прядка, Ткаченко, Товчач, Макогон, Решітко, Бриль, Сороченко, Штаненко, Постіл, Чобітко, Кожухівський, Гунька, Шинка, Борщ, Таранець, Галушка, Книш, Вареник, Саламаха, Куличенко, Кисіль, Гречаник, Бублик, Кваша, Ковбаска, Паляниця, Сивуха, Толочняник, Чайний, Ягодиченко, Сластионик, Коржик і багато інших.

Віковічні поневіряння, злидні і стихійні лиха відбилися в таких назвах поселень: Голе, Гольці, Голтва, Голендри, Обдиранка, Кривохатки, Недогарки, Погоріле та ін. Згадаймо принагідно думку словацького вченого Й. Станіслава про те, що кожна географічна народна назва — це ціла соціально-економічна монографія, тільки в скороченні²¹, і подивімося, як виглядає

²⁰ В. А. Романовский. Очерки по истории государственного хозяйства Украины XVII в.—Державна публічна бібліотека ім. В. І. Леніна в Москві, відділ рукописів.

²¹ J. Stanislav. Stav toponimickeho študia na Slovensku.—«Jazykovedny sbornik», 1—2, № 5—8, Turč-Martín, 1947, стор. 494—497. (Доповідь на II Міжнародному топонімічному конгресі, Париж, 1947).

соціально-економічна історія українського народу в світлі записаних у 1666 р. прізвищ. Найявніші процеси майнової диференціації підтверджують тут такі прізвища: Супряга, Торбенко, Бобиль, Безштанько, Голий, а також прізвища їх соціальних антиподів — Поборчого, Дуки, Череваня, Богаченка та ін.

Масштаби селянських втеч, переселень і міграції, викликаних масовим покріпаченням феодально залежного люду, проглядають, наприклад, у поширених на території Полтавщини прізвищах, які вказують на походження людей з інших місцевостей України. Це — Барашівський, Білиленко (Барашівка і Білилівка — містечка на Житомирщині), Білоцерківський (Київське воеводство), Брацлавський (Брацлавське воеводство), Корсунський, Криловський, Слобожанець, Трипільський, Подільський, Медвинський, Коростишівець, Чигириндубровський та багато інших прізвищ, які, безперечно, з'явилися в результаті втеч і переселення людей. Чимало доказів дають «Переписні книги» і про міграцію населення на території самої Полтавщини. Як відомо, втікачі з панських маєтків, де умови життя ставали нестерпними, селилися в новозасновуваних селах, містах і містечках інших панів, але на умовах певних полегкостей, тимчасових «слобід», про що і свідчать численні Слобідки, Слобожани, Слободища, а також відповідні прізвища селян — Слободяник, Слобожан, Слобідський та ін.

У списках населення Лівобережної України 1666 р. є чимало людей неукраїнського походження. Найчастіше зустрічаються прізвища поляків і росіян. Раз у раз зустрічаються селяни з такими прізвищами, як Поляк, Лях, Мазур, Мазуренко, Москвит, Москаль, Москаленко, а також Німець, Шведський, Циганенко, Сербин, Чех, Калмик, Литвин, Латиш, Волошин, Венгерченко. Довгу і сувору історію боротьби з турецько-татарською агресією, часи затишся і проникнення турецько-татарського етнічного елементу на Україну вбачаємо у прізвищах Турчин, Турченко, Турчинець, Ординець, Татарчик, Татаренко, Галерник, Мурзин, Шендирей, Султаненко, Касименко.

Продумано виписані і згруповані прізвища ремісничого походження стають своєрідною виробничою енциклопедією. Не зупиняючись на особливо поширених на Україні прізвищах Швець, Коваль, Кравець і т. д. з усіма варіаціями закінчень на **-енко**, **-ук**, **-чиха**, що вказують на приналежність прізвища синові або жінці господаря, назвемо деякі менш звичні для нас, але характерні для України XVII ст., а саме: Байдашний (від слова байдак — річкове судно), Богомаз (іконописець і взагалі художник), Рудомет (від слова руда, кров; рудомети лікували людей кровопусканням); Врач, Цирульник і Костоправ засвідчують певний поділ праці, якого не було в ранній феодальний період. Поруч з прізвищем Оболонник стоїть прізвище Скляр, що вказує на одночасне існування як ремісників, що затягували

вікна тваринним міхуром («оболонкою»), так і тих, що скли-ли шибки.

«Всяке слово,— писав В. І. Ленін,— вже узагальнення»²². В прізвищах, зокрема в тих, які походять від прізвиськ, відби-лася геніальна здатність простих людей узагальнювати в одно-му слові найбільш характерне, найбільш суттєве в людині або в її становищі. При цьому яскраво проявились фантазія, харак-тер і вдача самих творців прізвищ, в тому числі і схильність до гумору навіть у найтяжчих умовах. Ось деякі з цих яскравих характеристик наших предків: Грицько Латка, Гаврило Без-штанько, Петро Бугай, Іван Велигора, Олена Кирпата, Олекса Писанка, Іван Огир, Степан Булан, Іван Коненко, Лука Гні-дий, Семен Чалий. У цих прізвищах помічаємо теплоту, захоп-лення, зневагу. Для тих, хто давав прізвиська, Латка, Без-штанько і т. д.— свої люди, трудящі. Серед них є люди над-звичайної фізичної сили, як могутні воли, або сильні, горді і прудкі, як коні. Симпатію і щире захоплення висловлено в та-ких прізвищах, як Семен Бог, Гаврило Помазанець, Йосип Єзус. Затавровані народним осудом — Онисько Змій, Іван Враг, Семен Песиголовець.

Вчитуючись у прізвища людей, не можна не помітити різ-них градацій іронії — від добродушної до злої, нищівної. Іро-нію, часом дошкульну, але не позбавлену симпатії або поблаж-ливості, ми помічаємо в таких, наприклад, прізвищах: Чап-ля, Журавель, Шилохвіст, Бабак, Заєць, Лисиченко, Коропець, Блоха, Курощуп, Хильченко, Теля, Сопля, Осенко, Кріт і т. п. Бабак — ледар, але може бути і симпатичною людиною, Куро-щуп — не геній зла, а якийсь козак з тих, хто любить шастати по курниках. Важко бути суворим до Хильченка, адже «окови-ту» вхилиють усі! Панько Пчілка, Левко Мушка, Агій Комар — маленькі тендітні люди. В їх прізвищах бренть співчуття, на-віть ніжність сильних і хороших людей. Добрі почуття вклали люди і в прізвища Соловей, Жайворонок, Горобчик, Лебідь. Та є гама почуттів іншого роду. Вона виразно бренть в прізви-щах Крук, Сич, Папуга, Кліш.

Нарешті, є прізвища, в яких висловлено гнів і ненависть до людей жадібних, жорстоких. Ось — Клим Гнидка. Відчуваємо прірву, яка лежить, скажімо, між Петром Бугаєм, Данилом Ту-ром і Климом Гнидкою. Перші два — то люди або прямої, ду-жої відвертості, або казкової сили, і той, і другий мають здо-рове начало. В останньому ж є щось підле. Це — дрібненький паразит, що увивається навколо паразитів запеклих і досвідче-них. Поруч такого Кліма Гнидки постать святеника Задери-морди, що пхається однією з ним стежкою. А скільки ненависті,

²² В. І. Ленін. Философские тетради, 1947, стор. 256.

прямої і нещадної, вкладено в такі прізвиська, як Максим Гадюка, Кіндрат Крисенко, Гнат Собаченко, Гриць Гадючка, Кость Пацюк, Іван Самоїд, Явтух Шкура.

Що може бути об'єктивнішого за ці свідчення! Хтось, колись, десь, невідомо за яких умов кинув слівце, яке мало під собою підстави. Минають роки, десятиріччя, сторіччя, а прізвиське, назва населення, як пісня, живуть своїм життям, розкривають людям свій зміст, ті думки, настрої, переживання, що несли в грудях трудящі маси українського люду.

Ми тут побіжно сказали про ономастичне багатство документів, подібних до «Переписних книг» 1666 р. Та не завжди ономастичний матеріал міститься в такій зручній для дослідника концентрації. Часто треба докласти попередньо величезних зусиль, щоб зібрати такий матеріал. Так, наприклад, стоїть справа з топонімами, які вказують на наявність в минулому широко розвинутої залізорудної промисловості на півночі України на базі болотних руд. Топоніми Рудня, Рудківка, Руда, Рудка, Димарка, Димер, Висока Піч, Мала Піч, Гамарня вченим довелося збирати поодиночі по численних опублікованих і неопублікованих документах, а також з довідників про адміністративно-територіальний поділ УРСР. Нанесені на сучасну географічну карту топоніми показали сотні поселень, що виникли біля залізорудних промислів протягом XVII—XVIII ст. Ці поселення тягнулися широкою смугою від чернігівського Полісся через Київщину, Волинь, Західну Україну до Карпат²³.

Таким чином, сьогодні уже цілком очевидна необхідність організації роботи по збиранню ономастичного матеріалу відповідно до тих наукових проблем, які стоять перед істориками. У цьому зв'язку потрібно відзначити працю Ю. О. Карпенка з описом назв населених пунктів гірських районів Чернівецької області. Автор вважає за необхідне супроводжувати подібні праці як лінгвістичними, так і історичними коментарями, а також списком джерел топонімів²⁴. Певно, до роботи такого роду в різних районах УРСР слід би залучати студентів історичних факультетів, лаборантів, молодших наукових працівників.

Звичайно, як і в кожній новій справі, в заняттях ономастичною є ще чимало неясного, зокрема щодо кола інтересів представників ономастики як допоміжної історичної дисципліни. Неясно, наприклад, чи відносяться до компетенції ономастів усі назви різних агрикультур; чи слід віднести працю Дзендзелівського по збиранню різних назв кукурудзи на Закарпатті до

²³ Див. П. К. Федоренко. Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв. М., 1960, стор. 5.

²⁴ Ю. О. Карпенко. Топоніміка гірських районів Чернівецької області. Конспект лекцій. Чернівці, 1964 (на правах рукопису).

ономастики²⁵. Куди віднести працю В. В. Грабовецького, який зібрав назви повстанців проти феодального гніту на Україні?²⁶ Ні та, ні друга праця не вкладається в згадане на початку статті коло питань ономастів, визначених В. Ташицьким, але для історії агротехніки, історії класової боротьби збирання та науковий аналіз подібних назв, безперечно, важлива справа. Зовсім неясні перспективи історичної мікроономастики, оскільки мова про неї в колах істориків досі не піднімалася. Ще немає жодного методологічного посібника для тих, хто займається або хоче зайнятися ономастикою або якоюсь з її галузей.

Лише в процесі вдумливої праці по узагальненню досвіду вчених, які використовували і використовують ономастичний матеріал, у процесі збирання і систематизації антропонімів, топонімів, гідронімів і т. д. виростуть кадри спеціалістів з даної галузі науки. У зв'язку з цим, на нашу думку, вже слід визначити відповідну тематику для кандидатських і докторських дисертацій і таким чином зробити підготовку кадрів ономастів частиною загальнодержавного плану роботи українських істориків.

Е. С. Компан

ОНОМАСТИКА КАК ВСПОМОГАТЕЛЬНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИСЦИПЛИНА

Резюме

В статье отмечается важное значение ономастики при изучении всех периодов истории человеческого общества. Подчеркивается особая ценность ономастики для исторического исследования в тех случаях, когда ученые не располагают в достаточной мере другими источниками.

Автор указывает на то серьезное внимание, которое уделяется вопросам ономастики представителями общественных наук в дружественных социалистических странах, на явное отставание в этом отношении советской историографии.

Обязательными условиями успешного использования ономастики в исторической науке автор считает, с одной стороны, глубокое уяснение ее возможностей как вспомогательной науки, а с другой—сотрудничество историков с представителями других общественных наук. По мнению автора, ономастические исследования необходимо ввести в государственный план работы историков.

²⁵ Див. «Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія філологічна», 1961, № 7.

²⁶ В. В. Грабовецький. Походження назв повстанців проти феодального гніту на Україні.— «Український історичний журнал», 1962, № 2.

В. П. Петров

**ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ
ТА ПРОБЛЕМА СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ
НА МАТЕРІАЛАХ ГІДРОНІМІЇ**

(Гідронімія Росії й Надросся)

У свій час О. Л. Погодін висловив надію, що вивчення у майбутньому назв річок у зв'язку з історичною географією дасть можливість вирішити основні, досі не розв'язані проблеми етнічної історії східних слов'ян. Він писав: «Вивчення річкових назв могло б відкрити перед наукою зовсім нові обрії. Це вивчення... в зв'язку з історичною географією привело б до з'ясування племінних пересувань та спадкоємності населення, певне, в більш позитивний спосіб, ніж це дали змогу зробити методи, що застосовувалися досі. З цього погляду історично-географічний матеріал, здається, ще не був досліджений жодного разу»¹.

Якщо в 1901 р. О. Л. Погодін висловлював лише надію на перспективи, які відкриють згодом гідронімічні студії, то через 20 років (у 1921 р.) Каз. Буга в листі до М. Фасмера зауважував уже з цілковитою певністю: «Вивчення географічних назв, здебільшого водних (річки, озера), дасть дуже багато не тільки для історії мов, але й для історії народів. На підставі річкових назв Західної Росії можна з більшою точністю, ніж раніше, встановити початкові прабатьківщини західних фіннів, балтів, слов'ян та східних і північних германців»². Сьогодні ця думка здобула загальне визнання. Так, приміром, у передмові до «Словника річок і озер Литовської РСР» стверджується: «Топонімія становить поважне джерело, яке допомагає висвітлити розвиток мови з найдавніших часів, з'ясувати її граматичні змі-

¹ А. Л. Погодин. Из истории славянских передвижений. СПб., 1901, стор. 90.

² К. В ū g a. Rinktiniai raštai, tomas III. Vilnius, 1961, стор. 882.

ни, пояснити чимало питань етногенезу нації тощо»³. Справа в тому — і це слід особливо підкреслити, — що «серед топонімів, особливо серед гідронімів, є багато назв, які в порівнянні з іншими власними іменами або загальними словами належать до найдавніших»⁴.

Змінюється людність, зазнає змін мова її, а назви річок, озер тощо залишаються тими ж. Ці назви є правдивими залишками мови древнього місцевого населення, давніми мовними реліктами. Лінгвістичний аналіз їх має тут вирішальне значення. Щоправда, при цьому виявилися значні труднощі, з'явилася необхідність всебічно розробити провідні підвалини методики гідронімічних досліджень.

До останнього часу панівне місце в гідроніміці займали представники так званого «географічного натуралізму». Помилка прихильників цього напрямку полягає в тому, що вони розглядають гідроніми не як елементи мови, а як приналежність географічного оточення, як пряме й безпосереднє відображення того природного середовища, в якому засвідчено дану географічну назву, хоч на сьогодні певно доведено, що р. *Уж* це зовсім не «уж», р. *Десна* не «десна» (права притока), дністрянські *Липи* ніякі не «липи», як і р. *Сміла*, не «сміла», а «піщана», і т. д.

Географічні назви — це передусім лексичний матеріал, мовна категорія, мовна приналежність, а не природна, ландшафтно-географічна, як це трактують представники «географічного натуралізму». В кожному окремому випадку треба зберігати тверду послідовність у чергуванні досліджень. Мовознавчий аналіз повинен випереджати інші дослідження.

В основу лінгвістичного аналізу гідронімічних матеріалів ми кладемо, як правило, методичний принцип групових зближень, відмовившись від епізодичних, часткових і принагідних зіставлень. Ніяка назва не існує ізольовано, сама по собі, поза тою системою гідронімії, яка властива для даного географічного району. Тут йдеться про ареальний план дослідження. Назва береться у зв'язку з іншими; будується гідронімічний ряд у межах відповідної локальної або ж зональної території.

В останні роки цей метод здобув повсюдне визнання. Вперше його виклав Каз. Буга. У згаданому листі до М. Фасмера він зазначав: «У порівняльному річкознавстві треба робити так само, як і в порівняльному словнику кожної мови. В словнику зіставляються слова, тобто загальні імена, в річкознавстві ж повинні зіставлятись річки з річками, тобто власні імена річок. Лише після того, як ми зіставили споріднені між собою річкові назви та визначили область географічного їх поширення,

³ Lietuvos TSR урді, ir ežerų, vardynas (далі — LTSRuev). Vilnius, 1963, стор. VII.

⁴ Там же.

можна приступити до етимології досліджуваної річкової назви». До цього він додає: «Воно (порівняльне річкознавство) з'являється лише з того моменту, як починають зіставляти річкові назви з річковими»⁵.

Про що можуть свідчити річкові назви Надросся, на яку лінгво-етнічну приналежність вони вказують або, інакше кажучи, якою саме мовою розмовляло місцеве населення Середньої Наддніпрянщини, що це була за мова, від якої до нас дійшли тільки залишені цим населенням назви річок.

Вивчаючи річкові назви Надросся, ми розміщуємо їх у певній послідовності, а саме: назви, пов'язані з а) лівими притоками р. Росі, б) правими притоками, в) притоками приток. Разом з тим, залежно від їх мовної приналежності, поділяємо їх на кілька етимологічних груп. До першої групи відносимо назви, які не піддаються поясненню з слов'янської мови, не мають для себе прямих слов'янських гідронімічних відповідників, але мають найближчі аналогії в балтійській гідронімії. До другої групи — назви змішаного типу, спільної мовної приналежності, які відповідають як слов'янським, так і балтійським річковим назвам. Нарешті, до третьої групи включаємо річкові назви з прозорою слов'янською або іншою мовною етимологією, позбавлені будь-яких балтійських аналогій, та гідроніми неясного етимологічного змісту.

І. Назви лівих приток р. Росі балтійського походження.

Л. п. Растваця, Ростовиця, Rastinis, Rāst-upis, Rast-upys (LTSRuev, 132); форманти *-ava-*, *-ця*, пор. Витава, Куява, Сола—Солиця, Стрянь—Стряниця, Бистра—Бистриця, Уж—Ужиця (В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья, стор. 98—99, 154—155).

Л. п. Росава, вар. Расавка, пор. Росана, Росасенка; литовськ. Rasėika, латиськ. Rās-upis, Rasėiniai; др.-прус. Rasa, Rasīte.

Л. п. Свирка, пор. Сквирка, Скверета, Сквиретянка, Сквирівка, Сворливець; литовськ. Skir-upis, Skir-ūtė, Skir-vytė (LTSRuev, 149), Skir-galus, Skir-venis, Skir-vojn, Skir-vytele—власні литовські імена. Топоров і Трубаčov припускають метатезу skirv-skvir, відповідно визнають: «Форма кореня і суфікса свідчать про балтійське походження»⁶.

Л. п. Шандра, вар. Шевелиха, Руда; литовськ. sandrus,

⁵ К. Вїга, вказ. праця, т. III, стор. 889.

⁶ В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья. М., 1962, стор. 207. Не виключена можливість, що Сквирка — за походженням етнонім. Як відомо, скіри разом з галатами згадуються в ольвійському декреті на пошану Протогена. За повідомленням Плінія, «аж до річки Вістули живуть сармати, венеци, скіри». Йордан (VI ст. н. е.) знав скірів в Наддунав'ї, а саме в Малій Скіфії (Добруджі), Нижній Мезії і Паннонії.

sandrai — «річкові наноси», «наноси після поводи» (К. Вūga, III, 185); Шевелиха — литовськ. šėvulỹs, šėvulio, šėvulius. Литовськ. šau | šiaiv | šėv- | šėv — це нащадки індо-євр. кореня skēu-, skēu- — «рушати, штовхати» (К. Вūga, II, 589).

Л. п. Узень, вар. Узиня, Узнанка, пор. Узав, Уздик, Узник, Узнич; литовськ. Ūzinas (LTSRuev, 181).

II. Річкові назви змішаного типу, подвійного етномовного походження, спільної балтійської та слов'янської мовно-територіальної приналежності.

Л. п. Березна, вар. Березанка, Березянка, пор. Березина, Березинка, Березня, Березиня, Березова, Березовиця та ін.; латиськ. «береза» — bērzs, литовськ. beržas, гідроніми: Bėrža, Bėržánka, Bėržė, Bėrža-viėtis (LTSRuev, 17), Bėrzs, Bėrza-purvs, Bėrziņas, Bėrzaini, Bėrzavka, Bėrziene, Bėrriuli (LPSRV, 103–107).

Л. п. Кам'янка, латиськ. «камінь» — akmens, литовськ. akmiu, гідроніми: Akmenà, Akmińnikė, Akmenųnas (LTSRuev, 2—3), латиськ. Akmenāja, Akmeniņa, Akmiņupe.

Л. п. Корсунка, пор. Корса, литовськ. Kaĩšis, Kaĩše, Karsupis (LTSRuev, 69), латиськ. Kārša, Kāršu-puris, Karš-upe, Kāršava (pagasts), др.-прус. Carsow, Corseen, Cors-lauken.

Л. п. Оріховець, вар. Оріховатець, Оріховатиця, Оріховатка, пор. Оріхи, Оріхова, Оріхівка, Оріхова Руда; «горіх» — др.-прус. geisis, латиськ. gieks, литовськ. giešutas, гідроніми: Riėšė (LTSRuev, 135).

Л. п. Поточна, пор. Потік, Поточка; литовськ. гідроніми: Tekmė, Tėk-raunis, Tek-upỹs, Pa-tekmys, Pa-teklà (LTSRuev, 119, 172).

Л. п. Протока, «притік», «текти», литовськ. prataka, tekėti, латиськ. pieteka, tecėt.

Л. п. Ракитна, вар. Рокитня, пор. Ракита, Ракитянка, Ракитка, Ракітня; литовськ. Raketālis, Rakatanskų ežerėlis (LTSRuev, 131). Неясно: від слова рокита?

Л. п. Рогозянка, пор. Рогозянка, Рогізка, Рогізна, Рогожанка, литовськ. «рогожа» — ragāže (К. Вūga, I, 347; III, 155), гідроніми: Ragōžė, Ragāžėle, Ragāžius (LTSRuev, 131).

Л. п. Рубчанка, пор. Рубана, Рубанка, Руба, Рубча, Рубіж, Рубіжна, Порубанець, Порубіжна; латиськ. «рубіж», «зарубка» — robs, robeža, литовськ. гідроніми: Rubėž-daubis, Rubėž-lankis, Rubėž-upis (LTSRuev, 137).

Л. п. Руда, пор. Чорна Руда, пр. Оріхівця, guda, guds, литовськ. Rudauka, Rūdė, Rudesà, Rūdijà, Rudinė, Rūd-upis (LTSRuev, 137).

Л. п. Струг, пор. Строга, Строгань, Строганець, Струга, Струговець, Стружинка, Струмінь, Стрий, Стряна; латиськ. «швидкий», «струмінь», «течія» — straujs, strauts, strava, strautme, литовськ. гідроніми: Straujà, Strautas, Strėvà, Striupė, Stramỹs, др.-прус. Stradawn, Strewē, Stromke, Stromyk.

Притоки приток. Звичайно притоки приток — дрібні річки, часто струмки. Назви таких малих річок, як правило, губляться. Вони забуваються. Тим часом в Надроссі спостерігається надзвичайна сталість таких назв. Чимало з них належить до того гідронімічного циклу, де ті ж самі назви мають як слов'янські, так і балтійські відповідники.

Котлярка, л. п. Смотрихи, литовськ. «казан, котел» — katilas, гідроніми: Kātīlas, Kātīlė, Kātīliške, Kātīlūkas (LTSRuev, 70), латиськ. Katla-lauks, Katla-sals, Katlene, Katlenes, др.-прус. Cattlorun, Catelap.

Мураванка, л. п. Раставиці, пор. Мурава, Муравельник, Муравець, Муравка; литовськ. «ряска» (бот.) — maugas, maugai, гідроніми: Māugas, Maug-upė (LTSRuev, 99), латиськ. Maurs, Maurene, Maurin-plava (LPSv, II, 385), др.-прус. Mawra, Maurin (Арг. 98).

Пустил, вар. Постил, Постол, л. п. Раставиці, пор. Пусто-метижка, литовськ. Pustāšilė, Pūstauniškās, Pūst-ežeris, Pustōška (LTSRuev, 130), др.-прус. Pusteniken, Powsteniken.

Ситна, л. п. Раставиці, пор. Ситівка; литовськ. «глибина, вир, пучина» — sietuvà, гідроніми: Sietas, Sietuvà, Sietu-vėlės, Siētuvos, др.-прус. Seyte (В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев, 233, 238).

Сиянка, л. п. Раставиці, литовськ. «балка, яр» — sijà; латиськ. sija.

Суботь, вар. Субодь, л. п. Кам'янки, л. п. Росі; литовськ. sūbóti, siūbūoti — «коливати, коливатись», гідроніми: Subāčine, Sūbedis (LTSRuev, 156). К. Буга зіставляє литовськ. Subacius з сх.-латиськ. Subata, Subbat, Subbaz-See, Subockie jezioro (Słownik Geograf. XI, 521) (К. Вūга, I, 254; II, 449; III, 281, 628).

Шапова, л. п. Раставиці, л. п. Росі, литовськ. šapalis — «головень», šapas — «соломинка», гідроніми: Šāpalas, Šapėlė, Šapėlių ežeras, Šapėlka (LTSRuev, 161; К. Вūга, II, 315; III, 720).

Шеньковиця, п. п. Молочної, п. п. Росі, пор. Шанька, Шанка, литовськ. at-šankė, šankūs, pa-šankūs — «прудкий, швидкий, рухливий», гідронім Šānupis (LTSRuev, 161; К. Вūга, II, 589).

Жигалка, л. п. Чернина, Черні, п. п. Росі, литовськ. žygis — «похід», žygunas — «ходак, учасник походу, джигун», гідроніми: Žyгдаubis, Žygis, Žygiškė, Žigla (LTSRuev, 205), др.-прус. Sig-lawken.

Праві притоки. Балтизми.

П. п. Бутень, пор. Бутеж, Бутежська плата, Бутівля, литовськ. Butė, латиськ. Buta-kalns, др.-прус. Butyn (Арг., 24).

П. п. Коянка, вар. Коза, литовськ. гідроніми Kója, Kojėlė, Kojėliškiio ežeras, Kojėliškių ežeras (LTSRuev, 77), латиськ. Koj-uřga, Koįjas (LTSRuev, II, 115).

П. п. С а л и х а, пор. Салакуча, Солокуча, Салова, Солова, Салівка, Соловиця, Саложа, Соложа, Салотинка, Солотинка та ін., литовськ. salb — «село, острів», гідроніми: Salà, Salõs ežeras, Salõs upėlis, латиськ. sola — «село», др.-прус. salus «Regenbach». Як зазначає Каз. Буга, «слов'янське село і литовськ. salb — «село» з погляду вокалізму знаходяться в такому відношенні, як і пруське kelap та слов'янське коло; литовськ. salà — «острів» походить від того ж самого кореня sel-, що й salū — «село» (К. В ū g a, II, 554, пор. I, 333, 414, 417, 602).

П. п. С о к в а в и ц я, латиськ. sveki — «смола», литовськ. sa-kaĩ (svakai) — «живиця» (К. В ū g a, I, 104; II, 583).

Г л у й, п. п. Монастирки, п. п. Росі, литовськ. gluosnis — «верба», гідроніми: Gluonė, Gluosnns, Gluosn-upelis, Gluosn-upis.

Група спільної етномовної приналежності з числа правих приток р. Росі репрезентована кількома прикладами.

П. п. Ж а б о-К р и к, пор. Жабинка, Жабівка, Жаботь, Жаботинка, Жаботянка і т. д., литовськ. Žabālis, Žabin-ravis, Žā-biškių upėlis.

П. п. К о з а, вар. Коянка, литовськ. Kazių ežerėlis, Kazōkiškių ežeras, Kozámkas, Kozamkėlis (LTSRuev, 71, 77).

П. п. Р о с ь к а, пор. Росана, Росаха, Росова, Роспись, Россажка, Россасенка, Россошин; литовськ. Rasėika, Ras-upis, Rašai, Rašė, Rašėlé, Rašià, Rašys, Rašytinė (LTSRuev, 132).

III. Гідронімів з прозорою слов'янською етимологією в Надроссі не так багато, до того ж вони пізні. До цієї групи належать такі назви приток р. Росі: л. п. Злодіївка, вар. Руда; п. п. Кислівка (пор. Кислець, Кисловець); п. п. Крива (пор. Кривець, Кривуля, Кривуха); п. п. Монастирка; п. п. Монастирська; л. п. Рясковиця, вар. Нехвороща; п. п. Черкаська, вар. Баламутка, Чернин⁷. Приблизно стільки ж слов'яномовних гідронімів серед назв приток деяких приток р. Росі: Вистрик, п. п. Оріхівця; Вирви-Хвіст, л. п. Протоки; Урви-Хвіст, л. п. Сквирки; Грузька, п. п. Роськи (вар. Грузна, Грузький Місток); Гнила, п. п. Роськи; Білка, п. п. Самця; Жовтобруха, п. п. Білки; Хрещаті Яри, л. п. Чернина.

Ми розглянули гідроніми Надросся, як ті, що не пояснюються з слов'янської мови та за своєю етимологією є виразні балтизми, так і ті, що виявляють спільну приналежність до обох мовних груп — балтійської і слов'янської. Разом з тим є гідроніми, що не мають виразних відповідників і етимологія яких лишається неясною. Це: п. п. Голом'янка; л. п. Гороховатка (пор. Горохівка, Горочанка, Горошівка, Горохолина); п. п. Мо-

⁷ «Р. Черкаська...— права притока Росі на західному порубіжжі колишнього Черкаського староства».— О. С. Стрижак. Назви річок Полтавщини. К., 1963, стор. 24.

лошна, вар. Миньковиця; л. п. Смотрюха; п. п. Храбра, вар. Хорабра; л. п. Самець та деякі інші.

Підсумки. Етномовна межа між балтами і слов'янами пролягає по лінії р. Прип'яті. «Ми можемо помітити різку границю в географічній водній номенклатурі, що проходить на північ від р. Прип'яті»,— твердить О. Л. Погодін⁸. Згідно з цим він зауважує: «Литовське плем'я за давнини досягало Прип'яті на півночі (хіба що трохи сходячи на південь)»⁹. «На північ від Прип'яті слов'янська батьківщина не йшла»,— додає він же¹⁰.

На етномовну відмінність гідронімії на північ від р. Прип'яті вказує Каз. Буга: «Назви річок Білорусії (Мінської, Могилівської та Смоленської губернії) свідчать, що прабатьківщина литво-латишів знаходилась на північ від р. Прип'яті (по лівих її притоках), по Березині та Верхньому Дніпру майже до середини течії р. Сожі»¹¹.

Прип'ятська концепція балто-слов'янського розмежування утрималася до наших днів. С. Б. Бернштейн повторює як остаточно встановлені твердження: «Прип'ять була усталеною границею праслов'янської мови»¹², «на південь від Прип'яті жили слов'яни, на північ — балтійські племена»¹³; «балтійського населення південніше Прип'яті не було»¹⁴.

У 20-х роках О. І. Соболевський розвинув погляд про те, що географічна номенклатура на історичній слов'янській території не є власне слов'янська. Ця номенклатура, на думку Соболевського, засвоєна слов'янами від колишньої людності, яка населяла цей географічний простір. Відстоюючи думку, що «слов'яни ніде в тих місцях, де тепер живуть, не є автохтони», О. І. Соболевський зазначав: «На просторі від Дунаю та Ельби до Волги вони зайняли територію іншого народу і разом з нею одержали від цього народу назви рік, озер, гір і т. п.»¹⁵. С. Б. Бернштейн висунув аналогічну етногенетичну концепцію: «На території на південь від Прип'яті та на захід від середнього Дніпра багато неслов'янської топонімії. Пояснюється це тим, що предки слов'ян, які прийшли сюди, застали давніше населення, яке вони асимілювали. Саме від давнішої людності і збереглася неслов'янська топонімія на цій території»¹⁶.

Цей невеличкий екскурс в історіографію питання знадобився нам для того, щоб наголосити на значенні гідронімії для мов-

⁸ А. Л. Погодин, вказ. праця, стор. 91.

⁹ Там же, стор. 94.

¹⁰ Там же.

¹¹ К. Вїга, вказ. праця, т. III, стор. 898.

¹² С. Б. Бернштейн. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961, стор. 62.

¹³ Там же, стор. 60.

¹⁴ Там же, стор. 75.

¹⁵ А. И. Соболевский. Русско-скифские этюды.— «Изв. отд. русского языка и словесности Российской академии наук», т. XXVI, 1928, стор. 1.

¹⁶ С. Б. Бернштейн, вказ. праця, стор. 65.

них та етногенетичних досліджень. Без лінгвістичного аналізу гідронімічних матеріалів не можна сказати нічого певного ані про мову місцевої людності Подніпров'я за найдавніших часів, ані про історично-географічні границі, що розмежовували початкове слов'янство й сусідні народи. Очевидно, справа аж ніяк не повинна йти про виборчий метод притягнення гідронімічних матеріалів. В основу треба покласти аналіз гідронімії даного району в її сукупній регіональній співналежності.

Вичерпний аналіз гідронімії Надросся в її комплексній сукупності переконливо засвідчив, що р. Прип'ять, всупереч установленій думці, не можна розглядати як границю, що розмежовує географічні області двох етномовно різних гідронімічних систем — балтійської та слов'янської. Гідроніми, властиві для Надросся, ми знаходимо так само і в області на північ і на південь від р. Прип'яті. З цим не можна не рахуватись.

Як ми мали нагоду переконатись, певна частина гідронімів Надросся, до того ж досить численна, аж ніяк не пояснюється з слов'янської мови і знаходить для себе прямі відповідники на території поширення балтійської водної номенклатури. Не менш значна частина гідронімів з Надросся пояснюється однаково з слов'янської і балтійської лексики, отже, є спільною належністю обох географічно суміжних територій. До того ж на території Середньої Наддніпрянщини — в Надроссі слов'янських гідронімів як таких не так багато, як на це можна було б чекати. Вище ми перелічили їх. Це — Злодіївка, Вирви-Хвіст, Хрещаті Яри, дві Монастирки, Черкаська і т. п.

Щоправда, мовноетнічне визначення таких гідронімів, як Березна, Оріховець, Рогозянка, Рокитна і т. д., становить особливі труднощі. З одного боку, вони справляють враження гідронімів з прозорою слов'янською етимологією, як похідних від апеллятивів з «природним» значенням. Та разом з тим схожі гідроніми з спорідненим коренем трапляються і в області поширення балтійської гідронімії. Без з'ясування цих зв'язків визначення даного гідроніма як слов'янського й природно-географічного буде безпідставним.

Етнос і мова — історичні категорії. На жаль, викладені теорії аж ніяк не відбивають цього положення. Якщо ми будемо дотримуватись цих теорій, то спорідненість гідронімів Надросся з гідронімією балтійських територій довелося б пояснити тим, що, мовляв, за давнини балти в своїх племінних переселеннях доходили не лише до р. Прип'яті, а й просувались далі на південь, досягаючи Надросся. Згодом слов'яни, проникнувши в Надросся, відгиснули балтів на північ, спочатку до Прип'яті, а потім за Прип'ять. Концепція поступового відтиснення балтів слов'янами з півдня на північ користується широким визнанням. У свій час її підтримував видатний лінгвіст Каз. Буга.

Однак ми не погоджуємось з подібним поглядом, бо вва-

жаємо, що справа не в етнічних рухах і не в племінних переселеннях, а у дещо іншому: в окремих етапах мовноетнічного розвитку. На наш погляд, наявність численних балтизмів в гідронімії Надросся слід розглядати як пряме й конкретно-історичне свідчення того, що мова місцевої людності Надросся за глибокої давнини була якнайближче споріднена з мовами сусідніх балтійських племен. Мовна диференціація прийшла згодом. Та при всьому тому місцева гідронімія Середньої Наддніпрящини зберегла на тривалий час своє давнє забарвлення.

Так ми підійшли до важливої лінгво-етнічної проблеми про балто-слов'янську спільність. Звернення до гідронімічних матеріалів дало можливість почерпнути для розв'язання цієї проблеми нові дані, що вносять достатню ясність у питання про територіальні границі мови, для якої протиставлення слов'янських та балтійських мов ще не стало остаточно завершеним лінгвістичним фактом.

В. П. Петров

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ
И ПРОБЛЕМА СЛАВЯНСКОГО ЭТНОГЕНЕЗА
ПО МАТЕРИАЛАМ ГИДРОНИМИИ**

(Гидронимия Роси и Поросья)

Резюме

Согласно утвердившемуся мнению, этноязыковой границей, разделявшей некогда славян и балтов, была р. Припять. Однако изучение гидронимического материала Поросья показывает, что значительная часть гидронимов бассейна р. Роси в Среднем Поднепровье не объясняется из славянских языков. В то же время эти гидронимы имеют прямые языковые соответствия на территории распространения балтийской водной номенклатуры. В гидронимии Поросья выделяется несколько групп: речные названия, представляющие собою явные балтизмы; значительное количество гидронимов общей языковой принадлежности, объясняемые одинаково из славянской и балтийской лексики, и, наконец, гидронимы с прозрачной славянской этимологией. Последних немного, к тому же они явно поздние. Этноязыковое определение гидронимов второй группы представляет известные трудности. Одни из них при наличии соответствующих балтийских апеллятивов имеют очевидные славянские варианты, другие же, хотя и встречаются в литовской гидронимии, но представляют здесь славянские заимствования.

Язык и этнос — исторические категории. В гидронимии Поросья отложились наслоения различных исторических эпох. Что касается балтизмів, то их следует рассматривать, на наш взгляд, не как результат продвижения балтийских племен к югу от Припяти, а как свидетельство того, что язык местного населения, жившего некогда по Роси, был родственен с языком соседних балтийских племен. Тем самым гидронимия Среднего Поднепровья сохранила следы своего древнего, архаического состояния.

О. А. Купчинський

ТОПОНІМИ НА -ИЧІ І ПИТАННЯ ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Коли і як проходило заселення України? До цієї теми зверталась і звертається наука протягом сторіч. Та незважаючи на це, проблема заселення України остаточно не розв'язана. Уся складність її полягає у відсутності прямих джерел (особливо це стосується доісторичного або ранньоісторичного періоду чи навіть часу, що передує утворенню Київської держави). У зв'язку з цим для дослідження проблеми притягають різні джерела, зокрема і топоніміку.

Географічні назви як джерело вивчення шляхів заселення земель України привернули увагу М. Максимовича і були опрацьовані ним в першій половині ХІХ ст.¹ Чималу увагу вивченню їх приділяє І. Шараневич, досліджуючи питання історичної географії². Багато даних з історії заселення розкривають дослідження назв у роботах А. Петрушевича³, Я. Головацького⁴,

¹ М. Максимович. Откуда идет русская земля. По сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским. К., 1837 (Собрание сочинений, т. I. К., 1876); його ж, О происхождении варяг-русов.— «Москвитянин», III, 1841, стор. 198—211; його ж, Волянь до XI века.— «Киевлянин», 1841, стор. 289—297. Максимовичу належить близько десяти праць, присвячених виключно історичній топографії: М. Максимович. Топографические заметки киевлянина.— «Киевлянин», 1841, стор. 39—45, 102—118; його ж, Обозрение старого Киева.— «Киевлянин», 1840, стор. 5—58; його ж, Заметки о некоторых летописных названиях местностей.— «Археологический съезд в Москве», т. I, М., 1869, СXXXII—СXXXIV, та ін.

² І. Шараневич. История Галицко-Володимирской Руси от найдавших времен до року 1453. Львів, 1863; його ж, Исследования на поли отечественной географии и истории. Львів, 1869; його ж, O źródłach służących do głębszego poznania dziejów kraju ojczystego. Львів, 1870; його ж, Слов'янські початки у склонів Карпат. Львів, 1871 (окремий відбиток).

³ А. С. Петрушевич. Лингвистично-исторические рассуждения. Львів, 1887 (окремий відбиток).

⁴ Я. Головацький. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, ч. I. М., 1878.

М. Філевича⁵, І. Житецького⁶, М. Сумцова⁷, О. Андріяшева⁸.

У цьому ж плані слід згадати праці М. Надеждина⁹, М. Барсова¹⁰, С. Кузнецова¹¹, С. Середоніна¹². Усі названі автори при дослідженні історичних питань на основі топоніміки здебільшого застосовували етимологічний принцип, але через відсутність ясного значення не завжди послідовно і до кінця з'ясували історичні факти.

З виходом у світ праць К. Іречека¹³, Я. Воцеля¹⁴, Т. Войцеховського¹⁵, Ф. П'єкосінського¹⁶, К. Кадлеца¹⁷ та інших у наукових колах з'являється навіть скептичне ставлення до географічних назв як джерела історичних досліджень. Проте заслуга саме цих істориків полягає в тому, що вони вперше поставили топоніміку на службу історії і заклали основу для її розроблення як в історичному, так і у філологічному, географічному, етнографічному напрямках.

З утвердженням порівняльного, історико-лінгвістичного методу дослідження недооцінка топоніміки була подолана. Вона знову стає одним з першочергових джерел історичних досліджень. Л. Нідерле на основі аналізу топонімів, використовуючи історичні повідомлення античних письменників, встановлює східну границю територій праслов'янської єдності на землях у басейні Десни¹⁸. Через назви рік встановлюється прабатьківщина слов'ян Я. Розвадовським¹⁹ і т. д.

⁵ Н. Филевич. История Древней Руси, т. I (Территория и население). Варшава, 1896.

⁶ И. Житецкий. Смена народностей в южной России.— «Киевская старина», 1883, т. VI.

⁷ Н. Сумцов. Малороссийская географическая номенклатура.— «Киевская старина», 1886, т. VII.

⁸ А. Андріяшев. Очерк истории Вольнской земли до конца XIV ст. К., 1887; його ж, Нарис історії колонізації Сіверської землі.— «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», кн. XX, 1928, стор. 95—128, та ін.

⁹ Н. Надеждин. Опыт исторической географии русского мира.— «Библиотека для чтения», 1837, XXII, 27.

¹⁰ М. Барсов. Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи, изд. 2. Варшава, 1885.

¹¹ С. Кузнецов. Русская историческая география. М., 1910.

¹² С. Середонин. Историческая география. СПб., 1916.

¹³ К. J. Jireček. Slovanské pravo v Čechach a na Moravě, т. I—II. Прага, 1863—1864.

¹⁴ J. E. Vocel. Pravěk zeme česke, т. I—II. Прага, 1866—1868.

¹⁵ T. Wojciechowski. Chrobacja. Rozbiór starożytności, słowiańskich, т. I. Краків, 1873.

¹⁶ F. Piekosiński. Ludność wieśniacza w Polsce w dobie piastowskiej. Краків, 1896; його ж, Osiedlenie Polski i Małopolski w prawieku (Rycerstwo polskie wieków średnich), т. III, Краків, 1901.

¹⁷ K. Kadlec. O prawie przywzajemnym zachodnich Słowian przed X wiekiem. Encyklopedia Polska, т. IV, ч. 2. Краків, 1912, стор. 90.

¹⁸ L. Niederle. Manuel de l'antiquité slave, т. I. Париж, 1923, стор. 12.

¹⁹ J. Rozwadowski. Krytyczne uwagi o praojczyźnie Słowian (Studia nad nazwami wód słowiańskich, cz. II), SAU, XI, 1906, № 3; його ж, Kilka

З'ясування питань заселення на основі топоніміки, широко порушених у світовій науці в 20—40-х роках, триває і на сучасному етапі. Прикладом можуть бути роботи О. Шахматова²⁰, Й. Сальгрена²¹, М. Фасмера²², Е. Шварца²³, М. Кордуби²⁴, С. Роспонда²⁵, Я. Станіслава²⁶, М. Сергієвського²⁷, Г. Краге²⁸, Я. Рудницького²⁹, В. Шмілауера³⁰, В. Никонова³¹ та ін.

Розгляд окремих топонімів не дає позитивних результатів для з'ясування питань заселення. Пізнавальне значення назв розкривається тоді, коли вони беруться в основному, в семантичному і територіальному зв'язках, в системі ряду, ареалу. Основною передумовою використання топоніміки як джерела історичних досліджень, зокрема питань, які стосуються заселення, є повнота топонімичного матеріалу. При наявності вичерпного матеріалу необхідна докладна джерелознавча оцінка його, перш ніж виступити належить мовознавству. Після цього треба провести просторове дослідження назв. Слід визначити територію, що охоплює однотипні назви та її межі, закономірності розміщення топонімів і динаміку їх розвитку в часі, просторові зв'язки і залежність між топонімами і даними історії, етнографії, елементами геоморфології — ґрунтом, ландшафтом, водним режимом і т. д. Крім того, важливе, а для топонімів давнього по-

uwag do przedhistorycznych stosunków Wschodniej Europy i praojczyzny indo-europejskiej na podstawie nazw wód, RS, VI, 1913, стор. 39—58; його ж, *Studia nad nazwami wód słowiańskich*. Краків, 1948.

²⁰ А. Шахматов. Древние судьбы русского племени. Петербург, 1919.
²¹ J. Sahlgren. Swenska ortnamn och svensk bebyggelsehistoria. Ort-nammessälls kapets i Uppsala arsskrift, 1914.

²² M. Vasmer. Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas, t. I—IV, 1932—1936.

²³ E. Schwarz. Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle, ONG, 1931.

²⁴ М. Кордуба. Земля свідком минулого (Географічні назви як історичне джерело). Львів, 1924 (окремий відбиток); його ж, Що кажуть нам назви осель. Львів, 1938; його ж, Українська колонізація (за назвами).— В кн.: «Історія Холмщини і Підляшшя». Краків, 1941.

²⁵ S. Rospond. Zagadnienia osadnictwa słowiańskiego w świetle toponomastyki.— «Kwartalnik historyczny», rocz. LII, 1938.

²⁶ J. Stanislav. Slovenský juh v stredoveku, т. I—II. Братислава, 1941.

²⁷ М. Сергієвский. Топонимия Бессарабии и ее свидетельство о процессе заселения территории.— ИАН ОЛЯ, т. V, вып. 4, 1946.

²⁸ H. Grähe, Ortsnamen als Geschichtsquelle. Гейдельберг, 1949.

²⁹ Я. Рудницький. Земля до нас говорить (Дещо про наші географічні назви).— «Життя і знання», 1936, № 1; його ж, Toponymic neologismus Canada.— «Onomastica», XV, Вінніпер, 1958.

³⁰ V. Šmilauer. Osídlení Čech ve světle místních jmen. Прага, 1960.

³¹ В. Никонов. История освоения Среднего Поволжья по материалам топонимии.— «Вопросы географии», № 50. М., 1960; його ж, Ручей—Ключ—Колодезь—Криница—Родник.— В кн.: «Материалы и исследования по русской диалектологии», вып. 2. М., 1961; його ж, Межславянские топонимические черты Украины.— «Питання ономастики». К., 1965.

ходження вирішальне значення має встановлення хронології словотворчих типів назв.

Топоніміка відтворює різні мовні нашарування, вказуючи на місця пізніших міграційних рухів чи локальні переміщення, окреслює за допомогою інших наук характер первинних форм поселень, залежних від території, епохи тощо³².

Аналіз назв повинен базуватися на порівняльній методиці дослідження ареалу чи систем ареалів тих чи інших типів назв як досліджуваної країни, так і земель, де наявний аналогічний матеріал, а висновки повинні спиратись на суміжні, зацікавлені в даній проблематиці науки — історію, географію, етнографію, археологію тощо. Така методика випливає з природи розвитку топонімів — складного суспільного явища, де схрещуються історичні, мовні, географічні та інші фактори, на основі яких вони зароджувались і виникали і які між собою взаємно пов'язані і взаємообумовлені.

Такі принципи дослідження вимагають всебічного опрацювання топонімічного матеріалу і паралельних історико-етнічних, мовних, археологічних, геоморфологічних критеріїв, щоб розкрити взаємозв'язок між цими джерелами і на їх основі з'ясувати законірності історичних фактів.

У пропонованому повідомленні зроблена спроба історико-географічного аналізу топонімів в одному напрямі — встановлення історичних меж та характеру територіального поширення топонімів і його пізнавального значення для з'ясування питань заселення і етногенезу України. З великого і різного за значенням топонімічного матеріалу використовуємо лише один структурний тип топонімічних назв — патронімічні назви на **-ичі**. Досліджується загальнослов'янська територія, причому окремо розглядаються землі в межах державних кордонів України і суміжних з Україною територій Польщі, Білорусії та Росії, які історично чи мовно є або були пов'язані з Україною.

Назви на **-ичі** — один з найдавніших типів топонімів. Вони утворювалися шляхом переосмислювання назв ранніх колективів. Назви Доброгостичі, Бояничі, Маличі, Васильковичі первісно означали людей — нащадків Доброгоста, Бояна, Мала, Василька (пізніше також підданих), потім ставали назвами землі, на якій оселялися ці люди. З часом у свідомості покоління стирався зв'язок між назвами колективів і іменами, які дали початок назвам. Поступово ці назви втрачають і характер назв колективів. Віддаляючись від своєї реалії, вони все біль-

³² Е. М. Поспелов. Применение картографических методов исследования в топонимике. — «Принципы топонимики». М., 1962, стор. 23—24; S. Rospond, вказ. праця, стор. 356; М. О. Косвен. Программа для собирання сведений о патронимии и структуре рода. — «Краткие сообщения Института этнографии АН СССР». М., 1951. XIII, стор. 20—31; його ж, Семейная община и патронимия. М., 1963.

ше «зростаються» з землею, місцевістю і, нарешті, означають лише місцевість. Цей остаточний перехід, як і перехід категорій особових іменників в неособові, був початком створення патронімічних назв місцевостей.

Назви на **-ичі** — загальнослов'янський тип назв. Територія їх поширення охоплює східну, центральну і південну частини Європи, концентруючись на землях лужичан, чехів, словаків, частково в Угорщині, Велико- і Малопольщі, Сілезії, Мазовії. Одночасно цей тип назв поширений майже на всій території сучасної Білорусії, Смоленської, Брянської, частково Калузької, Великолуцької областей, з вкрапленнями в Костромській і Кіровській областях. У південних слов'ян назви на **-ичі** засвідчені в основному в Боснії, Герцеговині, Хорватії та Чорногорії, з вкрапленнями на пограниччі Югославії з Угорщиною в районі Сегеда і Суботіци. Окремі назви засвідчені в Болгарії (див. картосхему)³³.

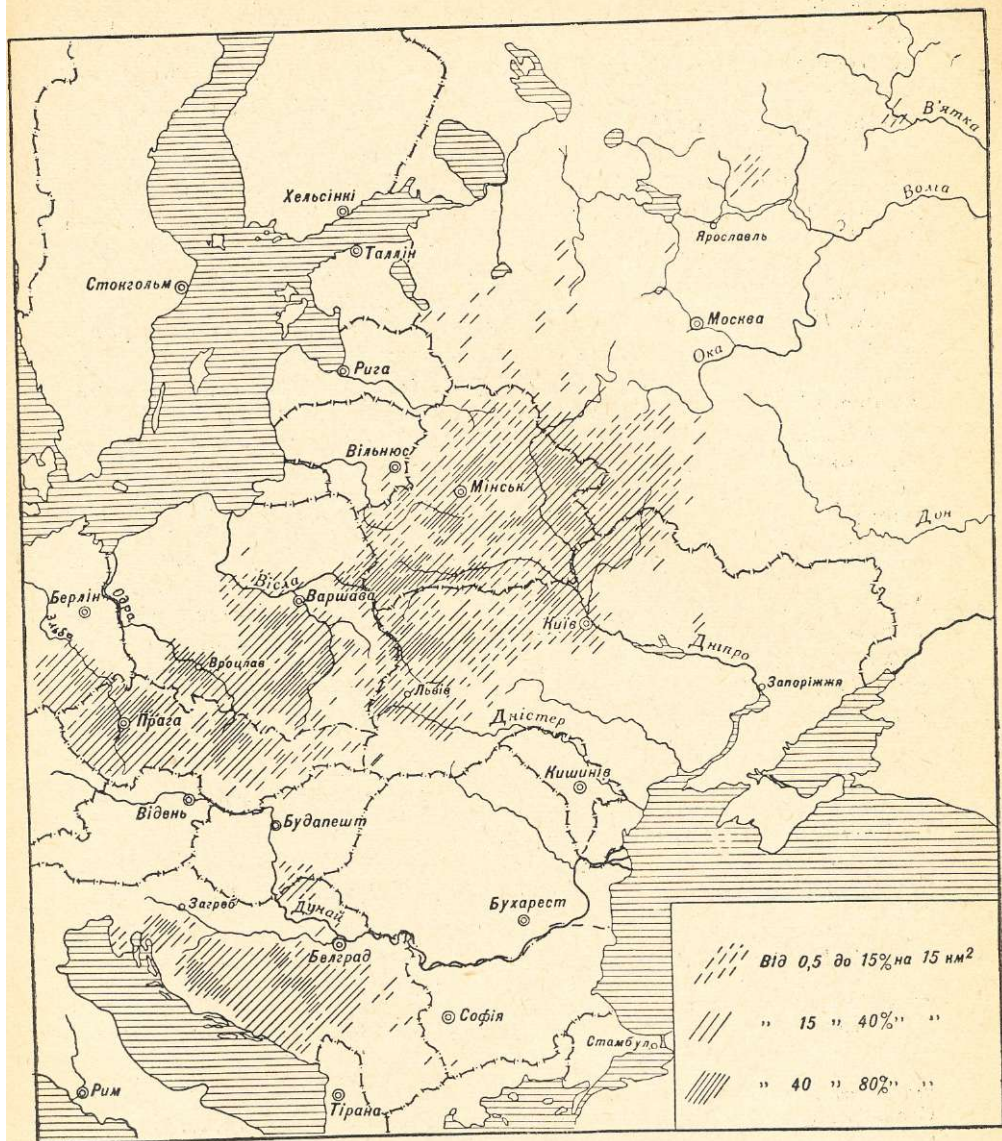
Значна кількість назв на **-ичі** загальнослов'янського ареалу припадає на українські землі. Ці назви засвідчені від Присяння до середньої Десни, на півночі — до Прип'яті і поліських боліт, головним чином концентруючись у західних, північно-західних та північно-східних областях України.

Крайня внутрішня південно-східна межа української зони з поширенням назв на **-ичі** проходить, приблизно, з південного заходу на північний схід і схід через міста Долину, Бережани, Кременець, Заслав, Полонне, на південь від Житомира на Переяслав-Хмельницький, на північ від Лубен на Гадяч до Сум по р. Ворсклі. На інших територіях, на південь від вказаної межі, назви на **-ичі** зустрічаються як окремі вкраплення. У раніші часи вони зустрічалися частіше (західне і східне Поділля).

Уже саме окреслення межі поширення назв на **-ичі** дає підставу для твердження про територіальну цілість, давню єдність. Відомо, що за кожною такою територіальною єдністю виступає її визначальний мовно-історичний критерій, обумовлений певною етнічною єдністю, особливо в ранньоісторичний період. Це стає наочним при протиставленні більшості топонімічних ареалів.

Щоб визначити суть, характер етнічної єдності, а головне, період її становлення і територію поширення, отже, визначити час заселення досліджуваної місцевості на основі топонімів, одне окреслення їх межі недостатнє. Відомо, що певні словотворчі типи назв обмежуються не лише територією, а й часом. У зв'язку з цим необхідно попередньо встановити період появи назв на **-ичі**. А втім питання хронології топонімів при всій своїй пізнавальній важливості — одне з найбільш складних у слов'янській топоніміці. Топоніми на **-ичі**, як найраніше і, безпереч-

³³ Пропонована картосхема не претендує на вичерпність.

Поширення патронімічних назв на **-ичі** на слов'янських землях.

но, найбільш досліджувані, дістали чи не найрізноманітніше трактування щодо часу свого виникнення і поширення. Наприклад, Т. Войцеховський відносить їх утворення до V ст.³⁴, Ф. П'єкосінський — до VI ст.³⁵, Я. Вопель — до VI—X ст.³⁶, К. Іречек — перед X ст.³⁷, С. Вацка — перед IX ст.³⁸, Ф. Нідерле — до IX—X ст.³⁹, Ф. Буяк — до X—XIII ст.⁴⁰, В. Шмілауер — до початку XIV ст.⁴¹

Вихідним пунктом наших спостережень щодо часу виникнення назв на **-ичі** є розгляд топонімів, виявлених у пам'ятках письменства, без уваги до хронології цих останніх. Зроблена спроба встановлення хронології назв на **-ичі** на основі: а) мовного аналізу структурних частин назв; б) соціально-історичної основи виникнення назв; в) історичних даних.

А. Документальний матеріал засвідчує назви на **-ичі** з основами спільнослов'янського, східнослов'янського і навіть українського походження. Їх структура і сфера поширення відображають різні етапи утворення.

Двочленні назви типу Гостиславичі, Семирадичі, Ратиборичі, Войсславичі, Домагостичі слід віднести до найраніших утворень. На це вказує притаманна усім слов'янським мовам двочленна структура антропонімів, які лежать в їх основі, слов'янське значення і поширення цих назв на землях усіх слов'ян⁴². Ідентичні за будовою і значенням топоніми на **-ичі** засвідчені в усіх слов'ян протягом удокументованого періоду. Назви, що виникли на основі двочленних антропонімів, були замінені, слід думати, типом назв, утворених від скорочених основ типу Хотичі (<Хотимир), Боричі (<Боримир), Жиричі (<Домажир); можливо, Вишатичі (<Вишата), Перв'ятичі (<Перв'ята),

³⁴ T. Wojciechowski, вказ. праця, стор. 334—335 та ін.

³⁵ F. Piekosiński. Osiedlenie Polski i Małopolski w prawieku (Rycerstwo polskie wieków średnich), т. III, ч. 1. Краків, 1901, стор. XIX.

³⁶ V. Šmilauer, вказ. праця, стор. 113—114.

³⁷ Pop. V. Šmilauer. Metoda «malých typů» v toponomastice.— «Sborník slavistických prací, věnovaných IV mezinárodnímu sjezdu v Moskvě». 1959, стор. 45.

³⁸ Там же.

³⁹ L. Niederle. Život starých Slovanů, т. III, ч. 1. Прага, стор. 202.

⁴⁰ F. Bujač. O słowianskich nazwach miejscowych. Z odległej i bliżkiej przeszłości. Львів—Варшава—Краків, 1924, стор. 25—35.

⁴¹ Пор. рецензію Р. Фішера на працю В. Шмілауера «Osídlení Čech...» — «Zeitschrift für slavistik», т. I, VI, зом. I, 1961, стор. 1154.

⁴² Г. Г. Гинкин. Древнейшие русские двусосновные личные имена и их уменьшительные.— «Живая старина», 1893, стор. 140—161; Н. М. Тупиков. Словарь древнерусских личных собственных имен.— «Записки отделения русской и славянской археологии», № 6, СПб., 1903; F. Palacký. Popis staročeských osobních a křesťných gmen.— «Časopis českého muzeum», roč. 6, svazek I. Прага, 1832; Т. Мареїч. О народним именима і презименима у Хрваті і Срба.— Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, LXXX—LXXXII, 1886; W. Tarszycki. Najdawniejsze polskie imiona osobowe, PAU, t. LXII, № 3, Краків, 1926.

Мишлятичі (<Мислята). При безперечному процесі «вростання» одних типів назв у другі вказані типи назв з двочленими та одночленими основами можуть відображати не один мовно-історичний етап. Їх заступають назви, в основі яких лежать наймення християнського походження: Петричі, Яковичі і т. д. Це хронологічно третій етап утворення топонімів на **-ичі**.

Такі попередні дані дають можливість зіставляти зародження перших двох груп топонімів, не беручи до уваги певних локальних впливів, які повинні були проявлятися при їх творенні у спільнослов'янську чи східнослов'янську добу⁴³. Назви, в основу яких лягли християнські імена, з'явилися не раніше X ст. (на Україні). Назви Грицевичі, Васьковичі — треба гадати, новіші утворення.

Певним підтвердженням того, що появу назв на **-ичі** можна віднести навіть до періоду спільнослов'янської єдності чи етапу територіального виділення східного слов'янства, є історія закінчення назв на **-ич(i) <*-itjъ**. Суфікс **-*tjъ-** утворений на ґрунті форманта **-t-**, що означав спорідненість, а потім, у балтослов'янський період здрібнілість (пор. литовське *Naujokytis* — син Навйока). Поєднанням форманта **-t-**, відповідно **-it-**, з формантом **-io-**, що виражає також спорідненість і родовий зв'язок, утворюється на спільнослов'янському мовному ґрунті попередник нашого **-ичі (*-itjъ)**⁴⁴. Окремі дослідники вважають, що цей суфікс з таким давнім мовним родоводом оформляв слов'янські назви там, де слов'янське поселення було найдавнішим⁴⁵.

Пізнавальною для з'ясування часу утворення назв на **-ичі** для України є зміна функціонально-значенневого навантаження суфікса **-ичі**. На загальнослов'янському мовному ґрунті суфікс **-ич(i)** спочатку виступає в значенні походження від когось, означає здрібнілість, а згодом патронімічність. Проте літописи засвідчують і такі етноніми, як кривичі, дреговичі, де цей суфікс не відповідає своїй первісній функції, бо оформляє назви від неособових основ. Таке явище вказує на раннє значенневе розподібнення суфікса **-ич(i)**, що викликалося, як правило, так званою словотворчою гіперпродуктивністю. Вона відбилася також у творенні географічних назв, що відносяться до пізнішого періоду: Неводничі (X ст.). Цей мовний процес відображає значне нагромадження назв на **-ич(i)** до IX ст. Вра-

⁴³ Чітке визначення хронологічних меж появи назв місцевостей з двочленими основами на підставі мовного аналізу ускладнюється тим, що науці невідомий час утворення антропонімів типу Добробил, Велигор, а також Мал, Гост- і т. д., як і визначення періоду їх продуктивного розвитку і розвитку за традицією, аналогією.

⁴⁴ Пор. К. Brugmann, В. Delbrück. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, II. Страсбург, 1906—1916, стор. 406—407, 604.

⁴⁵ S. Rospond. Stratygrafia toponimiczna. Z polskich studiów slawistycznych. Варшава, 1958, стор. 163.

ховуючи думку про те, що назви ряду племен, згадувані літописами, уже жили протягом століть⁴⁶, маємо підставу відносити їх появу принаймні до VII—VIII ст. Слід думати, що паралельно з назвами племен розвивалися топонімічні моделі на **-ичі**. Така думка підкріплюється твердженням окремих дослідників про те, що у давні часи назви на **-ичі** були домінуючими у слов'ян⁴⁷.

Б. Поряд з мовним аналізом певні дані для з'ясування хронології дає розгляд історико-соціальних основ виникнення топонімів на **-ичі**. Оскільки топоніми є породженням відповідних історико-соціальних умов, виражених засобами мови своєї епохи, вони і є відображенням свого часу, його історичних процесів. Назви на **-ичі** створені родовим суспільством. Власне рід (родова община) кладе початок розвитку патронімічного типу назв місцевостей на **-ичі**⁴⁸. Їх творення проходить за схемою: ім'я (родоначальника) — рід — місце поселення роду (патронімія, група патронімій, село) — Богуслав — Богуславичі — Богуславичі. Таке творення знаходить підтвердження як в українських пам'ятках, так і в пам'ятках інших слов'ян. Зв'язок між соціальним устроєм і назвами відображений в патроніміях XIV—XVI ст.: пережиткових формах родових общин — дворищах, посєбринах (Полісся, Волинь), задругах і кучах у південних слов'ян (Хорватія, Чорногора)⁴⁹. Застосовуючи ретроспективний спосіб дослідження зв'язку назв на **-ичі** з їх історико-соціальною базою, йдучи від часів з документованими свідченнями до епохи, не зафіксованої пам'ятками, можна дійти висновку, що у більш віддалені періоди цей зв'язок сильніший і назви на **-ичі** зустрічаються частіше. Це підтверджується продуктивністю назв саме на тих територіях, де в силу історичних обставин найдовше затримались родові традиції: Полісся — Україна; Боснія, Герцеговина, Чорногора — Югославія. (Тут, звичайно, не слід брати до уваги спорадичні утворення, що виникали

⁴⁶ С. Середонин, вказ. праця стор. 136.

⁴⁷ S. Rospond. *Stratygrafia toponimiczna...*, стор. 162.

⁴⁸ Пор. *F. Palacky. *Geschichte von Böhmen*. Прага, 1836, стор. 199; А. Ефименко. Дворищное земледелие в Южной Руси.— В кн.: «Южная Русь», т. I, СПб., 1905, стор. 377 і далі; К. Кадлец. *O prawie prywatnem zachodnich Slowian przed X wiekiem*. *Encyklopedia Polska*, т. IV, ч. 2, стор. 94—95; М. О. Косвен. Семейная община и патронимия. М., 1963, стор. 92; його ж, Програма для збирання свєдений о патронимии и структуре рода.— «Краткие сообщения ин-та этнографии АН СССР». М., 1953, стор. 20—31.

⁴⁹ Писцовая книга бывшего Пинского староства, составленная на повеление короля Сигизмунда Августа во 1561—1566 годах пинским и кобринским старостою Лаврином Войною..., ч. II. Вильно, 1874; Ревизия Кобринской экономии, составленная в 1563 году королевским ревизором Дмитрием Сапєгою... Вильно, 1876; V. Bogišić. *Grągja u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga*.—*Zbornik sadašnjih pravnih obiĉaja u južnih slovene*, кн. I. Зарєб, 1874; V. Klačić. *Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeca*.— *Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, CXXX. Зарєб, 1897; К. Јирєчек. *Историја Срба*, кн. I (до 1371). Белград, 1922, стор. 97—103 та ін.

на інших територіях, здебільшого за аналогією, за моделлю існуючих назв). Для України пізнавальними у цьому напрямі є також антропоніми на **-ич**, продуктивність яких спостерігається від найдавніших часів.

Враховуючи те, що розвиток родового устрою у слов'ян як історико-соціальної основи для творення назв на **-ичі** закінчується в межах перших століть нової ери, а з VI ст. (східне слов'янство) виникають класові відносини⁵⁰ (хоч родові традиції мали місце і в пізньофеодальну добу), появу назв на **-ичі** можна віднести до першої половини I тисячоліття нової ери (не пізніше VI ст.), що певною мірою збігається з мовними даними.

В. Серед історичних фактів, які можуть засвідчувати хронологію назв на **-ичі**, виступає виділення з загального праслов'янського осередку південних слов'ян. Переселяючись під тиском аварів та інших народів на південь, слов'яни переносили з собою спільні для всіх слов'ян традиції суспільного устрою, звичаї, а також назви (пор. назви Югославії Berislavići, Žitomislići, Bogoslaljići, Bjelice, Bogišići, Malići, Radotići, Kašići, Faljenovići, Voljanići і т. д.), спільні для всіх слов'ян. Власне, цей факт і служить джерелом для визначення хронології назв на **-ичі**. Оскільки час остаточного заселення Балканського півострова слов'янами припадає на VI—VII ст., що супроводжувалося там, як слід думати, створенням південної частини загальн слов'янського ареалу назв на **-ичі** на основі успадкованих назв з слов'янської прабатьківщини, цей факт може не лише свідчити про період формування південної частини ареалу, а й вказувати на час розвитку назв у всіх слов'ян взагалі.

Чи проливають світло на хронологію назв на **-ичі** пам'ятки? На це питання відповідь одержуємо не завжди позитивну. Заперечення впливає з об'єктивних причин розвитку найдавніших типів назв (це стосується не лише назв на **-ичі**, а й назв на ***-їь**, **-ани**, **-івці**, **-инці** і т. д.). Час найбільшої продуктивності і територіального поширення розглядуваного топонімичного типу назв на **-ичі** фактично протистоїть часові появи письмових пам'яток у слов'ян. Починаючи з XI ст., а зокрема з XIV ст., збільшується число документальних пам'яток України і формально зростає кількість назв, хоч історико-соціальна база їх утворення навіть у пережиткових формах зникає остаточно. Це показують процентні дані (взяті від усієї кількості топонімів на **-ичі**) перших засвідчень назв по століттях для України. Наприклад, до X—XIII ст. відноситься приблизно 0,9% назв, до XIV ст.—3,6, до XV ст.—28,6, до XVI ст.—39, до XVII ст.—15,8% і т. д. Такий розвиток співвідношень можна спостерігати і в інших слов'янських країнах. Самі хронологічні засвідчення назв у доку-

⁵⁰ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1953, стор. 444.

ментах не встановлюють часу виникнення назв і тим більше, як це вважають окремі дослідники топоніміки, часу заселення, а лише констатують кількісну наявність топонімів у відповідний період. У Придністров'ї і Присянні засвідчено вперше в XIV ст. більше 50 назв і лише кілька назв в XIII ст.; на XV—XVI ст. припадає понад 68% таких засвідчень і лише 1% на чотири сторіччя—X—XIII. Ці документальні, але не фактичні показники ілюструються і такими прикладами: назва села Біличі (Київ) уперше згадана під 1162 р., вдруге—лише в XVII ст.; назва Березовичі (Володимир-Волинський) уперше засвідчена в 1287 р. і вдруге лише в XV ст. Те ж трапилося з сотнями відомих назв, які в ранній період нашої історії зовсім не засвідчені. Подібні дані говорять здебільшого лише про відсутність документів, у яких могли б існувати назви на **-ичі**: до XIV ст.—для Придністров'я, частково Волині, Холмщини, Наддніпрянщини; до XV—XVII ст.—для Полісся, Підляшшя, Слобожанщини; до IX—XI ст.—по Україні взагалі.

Думки щодо хронології назви на **-ичі**, викладені вище, слід розглядати лише як спробу дослідження питання. Однак уже ці попередні спостереження дозволяють зауважити, що поява назв на **-ичі** на слов'янських землях виходить далеко за межі X—XIV ст. Такий тип назв, однак, міг розвиватися і раніше, що також не суперечить даним про продуктивний розвиток назв на **-ичі** в VII—XIII ст., а в окремих слов'янських землях навіть пізніше.

Встановлення верхньої межі виникання назв на **-ичі** дає ключ для розуміння історичного процесу територіального поширення назв. Топонімічний ареал, з уваги на його утворення і територіальне поширення, повинен бути об'єктом історичних досліджень, зокрема дослідження етногенезу слов'ян. За топонімічним ареалом, якому властива стійкість на протязі століть, можна говорити про етнічну єдність творця і носія ареалу назв на **-ичі**.

Чи відповідає територія давньої топонімічної єдності сьогоденній території поширення назв на **-ичі** від Одера до басейну Десни, від м. Братіслави і верхнього Придністров'я до Західної Двіни і верхів'їв Дніпра? Матеріали, що є у нашому розпорядженні, засвідчують її міцність. Розширення ареалу можна спостерігати на Слобожанщині в XVI—XVII ст., куди назви на **-ичі** проникають з переселенцями з Надприп'яття чи центра Білорусії⁵¹. Дещо раніше таке розширення спостерігається в окремих районах Мазовії, Помор'я. Значне звуження давнього ареалу назв на **-ичі** спостерігається на території сучасної Угор-

⁵¹ Це питання вимагає додаткового дослідження, оскільки в мікротопоніміці Слобожанщини засвідчені окремі назви на **-ичі**, виникання яких слід віднести до ранішого періоду.

щини⁵², Німеччини та на інших землях, де слов'янська топоніміка була витіснена угро-фінським, германським та іншими елементами. Звуження території назв на **-ичі**, що спостерігається в південній Київщині (райони Таращі, Переяслав-Хмельницького), частково в північно-західній частині Полтавщини, південній Чернігівщині, відбулося, можна думати, внаслідок спустошливих нападів кочівників. Про наявність в давнину назв на **-ичі** саме на цих територіях можуть вказувати їх окремі сучасні вкраплення (Лесовичі, Гореновичі, Поповичі й ін.) та давні відприсвійні назви на ***-jь**, які завжди виступають в парі з патронімічними (Переяславль, Богуславль, Всеволож, Лукомль, Воїнь, Хоробор, Радо[го]щ, Ярополч, Самбір). Якийсь перерозподіл назв мусив відбутися і всередині ареалу у зв'язку із нестійкістю геоморфологічних умов.

Мінливість ареалу назв на **-ичі** певною мірою може вказувати на колонізаційні рухи. Однак подібні зміни засвідчені, в основному, на його окраїнах. Центральна частина ареалу навіть при певних локальних переміщеннях залишалась незмінною. Вона становила самотутню єдність для свого часу, на що вказують топонімія, історичні та археологічні відомості.

Дану етнічно-топонімічну єдність на досліджуваних територіях підтверджує: а) ідентична структурно-граматична форма топонімів, засвідчена майже в усіх слов'ян (порівняй двочленні топоніми Litomeji — Чехія, Домамиричі — Білорусія, Дорогомиричі — Україна, Wojslawice — Польща, Berislavići — Югославія, Myslidaržici — територія лужичан, Битославичи — Росія); б) ідентична основа утворення (пор. Ратиборичі — Україна, Raciborice — Чехія, Raciborzycze — Польща і десятки топонімів з цими ж коренями в усіх слов'ян); в) походження форманта **-ич(і)** з праслов'янського ***-itjь**. Цей генетичний зв'язок засвідчує поширення стародавнього топонімічного типу назв на ***-jь**, який виступає на тих же територіях, що й назви на **-ичі**, наприклад: Білорусія — Доброгост, Радомисл, Мстиславль, Невсвіж, Заслав, Бич, Добробил, Нераж; Чехія — Jaroměr, Litomyšl, Zbraslav, Unhošt, Chotěbor; Україна — Радимир, Добромиль, Видибор, Злобич, Дорогомишль, Хотилуб, Домажир, Переяслав, Добротвір, Збараж, Чорнобиль, Семихоч, Тустань і т. д.⁵³

Пізнавальним, безперечно, є і сам обсяг топонімічного матеріалу, що засвідчений пам'ятками XI—XVIII ст., який в еквівалентних співвідношеннях зберігається традиційно майже на всіх слов'янських землях.

Територія поширення назв на **-ичі** збігається з даними античних письменників про місце розташування слов'ян. На протязі

⁵² Поп. St. Kniesza. Chronologie der slovakischen Ortsnamentypen.— «Studia Slavica», т. V, зош. 1—2. Будапешт, 1952, стор. 176—177.

⁵³ Нами подано зразки найтиповіших двочленних назв на ***-jь**.

У ст. до нової ери і I—II ст. нової ери, починаючи від Геродота, Плінія Старшого, Тацита і до Птоломея, країна слов'ян локалізувалася приблизно в межах ареалу назв на **-ичі**.

Територія слов'ян знаходилась, на думку дослідників, то між середнім Придніпров'ям і басейном Вісли та побережжям Балтійського моря, то охоплювала землі від Дніпра до Вісли, то знаходилась десь на Прикарпатті, Поділлі, звідки слов'яни переміщались у басейн Вісли⁵⁴. Які б не були розходження в повідомленнях різних авторів, всі вони сходяться на тому, що слов'янські племена займали значну територію на Віслі, Дністрі, Бузі, охоплювали землі Волині, Полісся, сягаючи території середнього, можливо, і верхнього Дніпра. Прабатьківщину слов'ян на землях середнього басейну Дніпра з Прип'яттю та Десною на Поліссі, Волині знаходять окремі німецькі історики та філологи, а О. Брукнер розширює ці землі до території літописних радимичів і в'ятичів⁵⁵.

У цьому плані інтерес становлять праці Я. Розвадовського⁵⁶, М. Фасмера⁵⁷, В. Топорова і О. Трубачова⁵⁸, В. Петрова⁵⁹. На основі аналізу назв рік встановлюється територія балто-слов'янської і праслов'янської єдності між Німаном і Дніпром, між Бугом і Дніпром⁶⁰. Межі гідронімічних ареалів були в певній мірі попереднім етапом у творенні ареалів назв місцевостей, які, виходячи з генетичного зв'язку культур двох найраніших етапів історії слов'янства, повинні в загальному збігатися (принаймні північно-східна частина ареалу назв на **-ичі**).

При дослідженні праслов'янської єдності на основі гідронімів дуже важливим є встановлення північної межі, яка не відома з історичних джерел. Ні Йордан (готський історик), ні Прокопій (візантійський письменник), розташовуючи слов'ян від Дунаю по Дніпро і Віслу (на VI ст.), не вказують північної

⁵⁴ Пор. О. Партицький. Старинна історія Галичини. Львів, 1894; L. Niedegle. Slovanske starožitnosti, т. I, ч. 2. Прага, 1925, стор. 232 та ін. R. Jank a. O praojczyźnie Słowian.— Z otchłani wieków, т. VI, зош. 4—5. Познань, 1931, стор. 50—52; T. Le h r-S p l a w i ń s k i. O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian. Познань, 1946, стор. 19 та ін.

⁵⁵ A. B r ü c k n e r. Starożytności słowiańskie.— «Lud», seria II, ч. IV, 1925, стор. 82.

⁵⁶ J. R o z w a d o w s k i, вказ. праці.

⁵⁷ M. V a s m e r, вказ. праця; його ж, Die Urheimat der Slaven.— «Der ostdeutsche Volksboden...». Бреслав, 1926, стор. 118—143.

⁵⁸ О. Н. Т р у б а ч е в. Балтийская гидронимия верхнего Поднепровья.— «Вопросы литовского языкознания». Вильнюс, 1961, № 4; В. Т о п о р о в и О. Т р у б а ч е в. Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья. М., 1962.

⁵⁹ В. П е т р о в. Гідроніми України за античними джерелами.— Зб. «Українська діалектологія і ономастика». К. 1964; його ж, Гідронимия верхнего Поднепровья.— Сб. «Всесоюзная конференция по топонимике СССР». Ленинград, 1965.

⁶⁰ Пор. J. R o z w a d o w s k i, вказ. праці; П. Н. Т р е т ь я к о в. Восточнославянские племена. М., 1953.

границі їх розселення. Тут становить інтерес висунута у свій час лінгвістами так звана теорія поліської прабатьківщини слов'ян з центром на Поліссі ⁶¹.

Єдність ареалу назв на **-ичі** засвідчує також археологія. Територія поширення назв на **-ичі** збігається з етапом розвитку ранньослов'янських культур, які засвідчують давню генетичну спільність слов'янських племен і підтверджують одночасне, в однаковій мірі поширене заселення цих земель ⁶².

Етнічна єдність в межах ареалу назв на **-ичі** знаходить підтвердження і у спільній міфології, частково антропології (Волинь, Полісся).

Подані окремі дані топоніміки, історії, а також археології, якщо порівняти їх з територіальним поширенням назв на **-ичі**, крім вказівок на єдність цих мовно-історичних моментів, дають підстави для значного розширення хронологічних меж появи назв на **-ичі**. На цій основі можна припускати, що корені утворення топонімічної єдності, про яку йдеться, сягають спільнослов'янського співжиття племен, а територія її в основному накладається на територію слов'янської прабатьківщини від басейну Вісли до Дніпра, від Дністра і Карпат до Німана, Березини. Це, в свою чергу, підтверджує теорію автохтонності слов'ян на цих землях. Деякі вчені схильні думати, що землі, де виступають назви на **-ичі** і ***-jь**, відносяться до території первісного автохтонного заселення слов'ян ⁶³. Це ще раз ставить під сумнів локалізацію прабатьківщини слов'ян у межах басейну Одера і Вісли, чи навіть «у східній частині басейну Вісли», як це роблять Т. Лер-Сплавінський і Я. Чекановський ⁶⁴.

Частина історико-мовної єдності, вираженої топонімічним ареалом на **-ичі**, припадає на Україну (зону ареалу складають близько трьох тисяч назв, засвідчених у пам'ятках XI—XVIII ст.).

Українська зона охоплює західні, північно-західні, північні та північно-східні області України. За значенням та структурно-типологічним складом топонімів вона ідентична іншим територіям загальнослов'янського ареалу. Творячи єдність і будучи складовою частиною спільнослов'янського ареалу патронімічних назв (чи не основною, оскільки саме Волинь вважається багатьма дослідниками центром слов'янської прабатьків-

⁶¹ Пор. Z. Rysiewicz. O praojczyźnie Słowian.— «Lud», XIV. Львів, 1956, стор. 46 та ін.

⁶² Нарис стародавньої історії Української РСР. К., 1957, стор. 315—317.

⁶³ A. Brückner. Wierzenia religijne i stosunki rodzinne. Początki kultury sławiańskiej. Encyklopedia Polska, т. IV, ч. 2. Краків, 1912, стор. 180; S. R o s p o n d. Stratygrafia toponimiczna..., стор. 186.

⁶⁴ T. Lehr-Splawinski, вказ. праця, стор. 114; J. Czekanowski. Wstęp do historii Słowian. Львів, 1927, стор. 107.

щини), вона, подібно до інших територій, виділяється вже в ранню добу племінного співжиття. Це вирізнення має самобутній характер. Воно впливає як з природних, так і історичних обставин, в силу яких на просторах від Одера до середнього Дніпра, від Карпат до Західної Двіни і басейну Дніпра праслов'янський колектив не міг бути монолітним. Такому виділенню сприяла геоморфологія місцевості, від якої залежало розташування населення, формування діалектів на основі прамови, врешті, потяг до центрів — городів, які так чи інакше об'єднували навколо себе прадавні колективи. На цій базі розвивались окремо локальні культури і утворювалися окремі територіально-племінні об'єднання (з цим, певно, зв'язане формування окремих топонімічних ареалів).

Цей процес простежується в характері поширення та структурі розташування назв на **-ичі**.

У межах загальнослов'янського ареалу (не береться до уваги територія південного слов'янства) засвідчуються територіально-просторові розриви в нашаруванні топонімів. На їх основі можна простежити поділ ареалу на східну і західну частину (див. картосхему). Цей поділ відображає, не беручи до уваги інших джерел, вирізнення двох самостійних формацій — східної і західної в межах ранньої слов'янської єдності. В них, очевидно, можна вбачати ранні міжплемінні об'єднання: східної слов'янщини на Волині з Придністров'ям, Поліссям, сфера впливу якої сягала Придніпров'я; західної — в басейні Вісли, в Сілезії, Чехії та інших прилеглих землях.

Територіальний поділ топонімічного ареалу на дві окремі частини знаходить підтвердження в археології, історії.

Два виділені топонімічні осередки відповідають двом найбільшим географічним осередкам ранньослов'янської культури (можливо, черняхівського типу)⁶⁵, які, очевидно, можна зіставляти з двома відомими з історичних джерел племінними об'єднаннями антів і склавінів⁶⁶. Східне об'єднання, що формувалось на території України, Білорусії, частково Росії, послідовно розвиваючись, не втрачає генетичного зв'язку з міжплемінним осередком на Прибужжі — так званою державою Валіана VI ст., з племенами VII—IX ст.

Існування від найдавніших часів великого слов'янського об'єднання в межах Прибужжя знаходить докази в антропології. На значній території Волині та Полісся зберігся до сьогодні етнічний елемент, що відповідає антропологічному типу прадавніх слов'ян.

⁶⁵ М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964, стор. 320. Це питання вимагає спеціального вивчення.

⁶⁶ Розмежування цих двох груп племен за археологічними пам'ятками засвідчене на картосхемі розселення племен східної і середньої Європи I ст. н. е., складеній П. Третьяковим (Востоčno-славянские племена. М., 1953, стор. 44).

У взаємозв'язку з історичними умовами формувались мовні межі виділених східного і західного об'єднань. Територіальне розмежування топонімичного ареалу проходить по лінії: північніше Ряшева на м. Крешів до лівих приток р. Вепра, далі по р. Вепру на північ в район м. Парчева, Седлець до р. Бугу. На Забужжі — лівобережжям р. Нурець на північ до р. Сліна і далі по ній до р. Нарева. Дана топонімична межа збігається з русько-польською мовною границею раннього періоду⁶⁷, накладається на історичні та етнічні кордони між Україною і Польщею в період від X до XVIII ст. і пізніше⁶⁸.

Одноманітний етнічний склад східного центру слов'янства засвідчується і послідовними змінами типів топонімичних назв з різними за структурою і значенням основами. Відповідно до часу змінювалася основа назв, а словотворчий тип більш або менш залишався незмінним. Так, замінялись і зникали під тиском нових мовно-історичних обставин назви з двочленими основами — Домагостичі, Добровтричі (?), Добиславичі та ін., а їх місце заступили топоніми Яремичі, Чайчичі, Лановичі тощо. Це відноситься до багатьох давніх типів назв України.

Крім чіткого розмежування ареалу назв на **-ичі** на східну і західну частини, чимало для з'ясування питання заселення України розкриває характер розподілу топонімичного матеріалу в межах самої зони. Досліджуючи кількісні співвідношення топонімів, засвідчених на тій чи іншій території зони, можна встановлювати особливості заселення українських територій в давнину.

Загалом розподіл топонімів на **-ичі** на території України нерівномірний. Більше концентрування їх на даному етапі засвідчується у західних і північно-західних, частково в північно-східних областях. У зв'язку з таким кількісним розподілом топонімів в українській зоні ареалу виділяються основні, або центральні, і периферійні топонімичні території. На основних територіях спостерігаємо великі скупчення топонімів (співвідношення 30—60:100), що утворює ряд внутрішніх центрів зонального і загальнослов'янського ареалу: 1) Перемишль — Самбір; 2) Сокаль — Володимир-Волинський — Грубешів;

⁶⁷ Пор. карту поширення польських діалектів на 1000 рік, складену К. Нітшем (К. Nitsch. *Marka narzeczy polskich*. Краків, 1919).

⁶⁸ D. Zubrzycki. *Granice między ruskim i polskim narodem w Galicyi*. Львів, 1849 (паралельно ця книжка вийшла німецькою мовою); Н. Дашкевич. *Княжение Данила Галицкого*. К., 1873; А. И. Добрянский. *О западных границах Подкарпатской Руси*.— «Журнал Министерства народного просвещения», т. 208. СПб., 1880, стор. 134—159; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. II. Львів, 1905 (див. також карти); М. Кордуба. *Західне пограниччє Галицької держави між Карпатами та долинім Сяном*.— *Записки НТШ*, т. СXXXVIII—СXL. Львів, 1925, стор. 159—245 (див. карту); С. Т. Білецький. *Західні границі Галицько-Волинської держави XII—XIV ст.*— ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1095.

3) Берестя — Кобринь; 4) Пінськ; 5) Коростень — Овруч — Київ (чітко не окреслений).

Таке розміщення топонімів відображає характер заселення українських земель у давній період. Указані скупчення, можливо, слід розглядати як осередки первісного заселення, центри територій окремих племен. Їх виникнення знаходиться у взаємозв'язку з геологічною будовою та ландшафтно-грунтовими особливостями території. Простежуючи геологічну будову території крайнього західного скупчення топонімів — Перемишль — Самбір, зауважимо, що майже всі поселення з назвами на **-ичі** розташовані на лесовому масиві і жодна не засвідчена, наприклад, на делювіальних пісковиках, алювії, карпатському палеогені, верхній крейді і т. д. Ряд сіл з назвами на **-ичі** знаходиться на стику різних за будовою і родючістю земель. Тут цікаво простежити розвиток і поширення сіл, зокрема, відшукати їх первісне (початкове) місце. Наші окремі спостереження вказують, що заселення йшло від плодоносною високої до низинної території. Тут маємо родючі ґрунти — підзолистий чорнозем та темно-сірий підзолистий ґрунт⁶⁹. Родючі землі характерні для осередка Перемишль — Самбір, заселення якого пройшло раніше сусіднього південного карпатського масиву.

У подібному, хоч і менш залежному, зв'язку знаходиться розвиток давніх поселень з назвами на **-ичі** та їх скупчень з ландшафтними умовами.

Така кореляція між формою родового заселення, скупченого на урожайних, лесових і рівнинних землях, і продуктивністю назв на **-ичі** та непродуктивністю їх у гірських місцевостях спостерігається і в інших слов'янських країнах⁷⁰. Ці фактори стимулювали раннє родове розселення слов'ян, а разом з ним впливали на територіальний поділ, територіальне відокремлення, межі поширення племен.

Звертає на себе увагу також і те, що вказані скупчення поселень знаходяться на зручних комунікаціях — в районах рік Бугу, Дністра, Прип'яті, Дніпра, Десни, концентруються навколо давніх городів — Перемишля, Ярослава, Володимира-Волинського, Дорогичина, Пінська, Овруча, Києва і т. д., — для яких вони, імовірно, і створили економічно-культурну основу для виникання.

Засвідчені скупчення поселень могли впливати на хід заселення у різні напрями. Це досить чітко проявляється в пізніший період при заселенні окремих частин України (Слобожанщина). В цілому територіальне розташування назв на **-ичі** в українській зоні загальнослов'янського ареалу майже не змі-

⁶⁹ Пор. карту ґрунтів. Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР. М., 1962, стор. 22—23.

⁷⁰ S. Rospond. Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych. Wrocław, 1957, стор. 23.

нюється протягом простежуваного на основі документальних даних періоду. Враховуючи специфічну стійкість топонімів, слід думати, що ареал назв на **-ичі** мало змінювався і в незасвідчений пам'ятками час.

Викладений вище матеріал дозволяє зробити певні висновки.

Назви на **-ичі** відбивають територіальну єдність від Одера до басейну Десни і Дніпра, від м. Братіслави і Карпат до Західної Двіни. В генетичному зв'язку знаходиться південна частина цього ареалу на Балканському півострові та північні і північно-західні території Росії. Появу такої єдності слід відносити до часу не пізніше VI—VII ст., хоч лінгвістичний розбір топонімів, історичні та археологічні відомості дають підстави говорити про появу назв на **-ичі** у ранішу добу. Починаючи від ранньослов'янського періоду до XIII ст. (в окремих землях пізніше), тип назв на **-ичі** продуктивний майже на всій території ареалу.

Встановлення хронології топонімів з допомогою інших джерел дає можливість розкривати історичну суть топонімичного ареалу — мовно-історичну єдність своєї епохи, як і територію поширення давніх слов'ян. Незважаючи на змінність ареалу назв на **-ичі**, особливо на окраїнах, основна, центральна частина його від середнього Дніпра до басейну Вісли, від Карпат і приблизно до Німану і середньої течії Березини залишалась незмінною. Це знаходить підтвердження в мовному аналізі топонімів і гідронімів, в історії, археології тощо. Цю територію топонімичного ареалу слід віднести до земель найдавнішого заселення слов'ян, вважаючи територією прабатьківщини слов'ян.

Частина території загальнослов'янського ареалу припадає на східнослов'янські землі, в тому числі на Україну. Характер поширення топонімів, у зіставленні з даними інших наук, засвідчує поділ ареалу і виділення його східної і західної частин ще в ранню добу. Простежується межа між східним і західним слов'янством. Територія східної частини ареалу в цілому відповідає первісному міжплемінному об'єднанню східних слов'ян, повністю накладається на територію військового союзу на Прибужжі VI ст. В середині української зони ареалу спостерігається ряд внутрішніх топонімичних скупчень, що відповідають, як слід думати, ряду осередків родового заселення, можливо центрів племен, від яких проходило заселення прилеглих земель. Їх утворення знаходиться у прямому зв'язку з геоморфологією території. За простежуваний на основі документальних пам'яток період від XI до XVIII ст. розподіл топонімів досліджуваної території України майже незмінний, що свідчить про стійкість заселення її від найдавніших часів до сьогодні.

В цілому остаточно розв'язати питання історії заселення українських земель на основі топонімів можна буде після того, як повністю буде зібрано і лінгвістично, статистично і картографічно опрацьовано топонімичний матеріал.

О. А. Купчинский

ТОПОНИМЫ НА -ИЧІ И ВОПРОСЫ ЗАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Резюме

В числе первоисточников изучения истории народа важную роль играет топонимика. Для положительного решения того или иного вопроса при помощи топонимики необходимо полностью собрать топонимический материал, провести лингвистический анализ его, определить время возникновения тех или иных топонимических типов, их территориальное распространение, установить связи с данными истории, географии, археологии и т. п.

Рассматривая патронимические топонимы Украины на **-ичі** на фоне общеславянского материала, можно отнести их появление к VI в. Продуктивным этот тип названий был и позже. Топонимы на **-ичі** распространены на территории от левых притоков Лабы до истоков Днестра и Оки (без учета генетической части этого топонима на юге Европы). Территориальная целостность топонима, несмотря на историко-языковую и пространственную изменчивость, указывает на этническое единство его образователя в прошлом. Это единство восходит к ранней эпохе славянского мира и отождествляется с территорией прародины славян.

Часть этой территории приходится на восточнославянские земли, в том числе на Украину — западные, северо-западные, северные и северо-восточные области и районы. Она выделяется как составная часть восточнославянского центра ареала, характеризующегося своими особенностями развития, и соответствует территории ранних восточнославянских межплеменных объединений.

Распределение топонимов отображает характер древней родовой колонизации, свидетельствует о большей или меньшей плотности заселения, определяет зональные центры и указывает на связи заселения с историческими данными и с геоморфологическими особенностями территории.

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ НА -ІВЦІ НА ПОДІЛЛІ

(До питання про колонізацію Поділля)

Поділля¹, як і більша частина теперішньої України, після нападу монголо-татарських орд на руські землі у XIII ст. потрапляє у залежність від Золотої Орди. Монголо-татарська навала завдала руським землям величезної шкоди. Від багатьох міст і селищ збереглися в пізніших літописах тільки назви. Значна частина населення була винищена або захоплена татарами в полон.

Використавши феодальну роздробленість руських земель і ослаблення їх в результаті монголо-татарської навали, литовські князі починають завойовувати суміжні західноруські землі. Великий князь литовський Ольгерд після перемоги над татарами у 1362 р. на березі р. Синюхи захопив Поділля, яке до XIV ст. входило під назвою Пониззя до складу Галицького князівства². З цього часу Поділля визволяється від татарського іга, хоч набіги татар на цю територію тривають ще до половини XVIII ст. і подільська земля зазнає спустошення. Тільки за одне XV ст., починаючи з 1438 р., в джерелах згадується про 16 великих нападів татар³.

Територія Поділля в XV ст. була заселена дуже нерівномірно. Густіше були заселені береги річок Ушиці, Калюса, Збруча, Серету, Смотрича та їх приток. На південь від нинішніх міст Немирова і Брацлава поселення зустрічалися дуже рідко. Значно густіше були заселені сусідні Волинь, Київщина і Прикарпаття, бо наявність, зокрема на Волині і Прикарпатті, густих лісів, боліт і багатьох річок давала можливість успішніше відбивати напади татарських орд і займатися промислом та сільським господарством.

З розвитком феодальних відносин, особливо після Люблінської унії, коли Польща дістала можливість прямо впливати на українські землі, становище українського населення в густо заселених районах швидко погіршується. Українське населення відчуває щораз більший економічний та духовний гніт. Єдиним засобом уникнення феодальної залежності та закріпачення була втеча в гори або на малозаселені південні території та на Поділля⁴. В XV—XVII ст. втеча селян на Поділля набрала масового характеру. Особливо багато тут оселяється пересе-

¹ Визначення території Поділля див. в УРЕ т. 1, стор. 293.

² Історія Української РСР, т. I. К., 1953, стор. 101, 108.

³ М. Грушевський. Барское староство. К., 1894, стор. 64.

⁴ Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963, стор. 20, 45.

ленців з Волині, Полісся та Прикарпаття. Нові поселення з'являються на вільних, ще не захоплених феодалами землях. Але незабаром і сюди приходять феодали, які одержують на обжиті переселенцями землі князівські чи королівські грамоти.

Живими свідками давніх історичних подій є власні географічні назви, які завдяки своїй відносній незмінності й довговічності зберегли для нас цінні відомості про тяжке життя народу. Як уже давно доведено, географічні назви є важливим матеріалом не тільки для мовознавчих, а й для історичних, етнографічних і географічних досліджень.

Завданням цієї статті є в міру можливості виявити шляхи історичного заселення і дозаселення Поділля на підставі аналізу назв подільських населених пунктів. Найцікавіший матеріал у цьому відношенні дають географічні назви із структурним формантом **-івці**, **-инці**. Обидва типи назв дуже характерні для Поділля. Ми зупинимося тільки на назвах з словотворчим елементом **-івці**.

Назви з формантом **-івці//овци** засвідчуються вже в пам'ятках XII ст., наприклад: Засаковци, Черниговци, Емякови Половци⁵ та ін., але, як вказують писемні пам'ятки, найбільш поширеними вони стають починаючи з XIV—XV ст.

Першим на топонімічні назви цього типу звернув увагу Ф. Міклошич⁶, але, як нам відомо, ніхто з дослідників (за винятком румунського мовознавця М. Штефанеску⁷, яка писала про румунські топонімічні назви на **-івці**) не присвячував дослідженню їх спеціальних робіт, хоч згадки про топоніми з цим формантом знаходимо у багатьох дослідників слов'янської топонімії.

Щодо визначення значення таких топонімів у топономастичі існували та існують різні думки. М. Кордуба⁸, наприклад, вважав, що назви на **-івці** первісно означали жителів населених пунктів на **-ів**. Отже, двір чи хутір, заснований Яцком, первісно називався Яцків, а люди, що жили в цьому дворі,—яцківці. Згодом ця остання назва витіснила попередню й перейшла на самий двір. Однак доступні нам пам'ятки XIV—XVII ст. не містять переконливих доказів цього.

Польські вчені В. Ташицький, С. Роспанд, а також слова-

⁵ Указатель к первым восьми томам Полного собрания русских летописей. СПб., 1907, отд. II.

⁶ F. Miklosich. Die Bildung der slavischen Personen und Ortsnamen. Drei Abhandlungen. Heidelberg, 1927, стр. 209.

⁷ M. Ștefanescu. Toponimice românești cu terminaciunea-ăuți. Arhive. Iași, 1922, Anul XXIX, № 2.

⁸ М. Кордуба. Що кажуть нам назви осель? Львів, 1938, стр. 14.

⁹ W. Taszycki. Rosprawy i studia polonistyczne. I. Onomastyka, Wrocław-Kraków, 1958, стр. 262—263; S. Rospond. Stratygrafia toponimiczna.—«Z polskich studiów slawistycznych», Warszawa, 1958; J. Stanislav. Zo slovenského socialného miestopisu.—«Jazykovedný zborník», V. Bratislava, 1951.

цький вчений Я. Станіслав⁹ вважають такі назви патронімічними. В. Ташицький виділяє серед назв на **-івці** ще етнічні (Луківці).

Гадаємо, що назви на **-івці** мусили спочатку дійсно означати лише мешканців тих населених пунктів, назви яких закінчувалися на **-ів//ов** (і були щодо них вторинними), але останні не витісняли (не заміняли) назв на **-ів**, а були назвами нових поселень, заснованих вихідцями із населених пунктів на **-ів**. Процес творення назв населених пунктів на **-івці**, можливо, відбувався так: с. Захаров — мешканці захаровці і с. Захаровці¹⁰, с. Цеценов — мешканці цеценовці і с. Цеценовці. Таким чином, назви на **-івці** були спочатку назвами мешканців, які заселяли певну територію, згодом вони поступово втрачали це своє первісне значення і ставали топонімами — назвами поселень. З категорії іменників особових вони перейшли до категорії іменників на означення місця. За аналогією пізніше утворювалися топоніми з таким же суфіксом і від інших населених пунктів: с. Szepowa — мешканці шепівці і с. Szepowce, с. Buk — мешканці буківці і с. Bukowcze¹¹.

Одночасно або пізніше стали утворюватися з цим суфіксом патронімічні назви, що вказували на нащадків або залежних людей від тієї особи, яка названа в передсуфіксальній частині: Марк-овці, Исак-овці, Петр-овці (AS, I) і т. д.

У зв'язку із сказаним вище топонімічні назви Поділля XIV—XVI ст. на **-івці//овці** можна поділити на такі групи.

Першу, дуже численну групу становлять топоніми на **-івці**, які утворилися від назв інших топонімів. Назви сіл Hrynkowcze, Grabowcze, Duakowcze, Chodakowcze, Buczniewcze та інші вказують на те, що засновниками перелічених сіл напевно були вихідці з сіл Hrynkow, Grabow, Duakow, Chodak (Chodakow), Buczni (ZD, XIX). Назви на **-івці** вказують, що найбільше поселенців приходило сюди з Волині, Київщини і Галичини: Czudnow, Cudnow (Поліс., ZD, VI, 139) — Cudnowcze (Под., ZD, V, 53); Koziary (Вол., ZD, VI, 40) — Koziarowcze (Под., ZD, XIX, 184); Iwaszkow (Вол., ZD, VI, 86) — Iwaszkowcze (Под., ZD, XIX, 263); Boki, Bokow (Вол., ZD, VI, 124) — Bokiowcze (Под., ZD, XIX, 249); Chodakow (Вол., ZD, XIX, 34) — Chodakowcze (Под., ZD, XIX, 254); Dyakow (Вол., XIX, 134) — Duakowcze (Под., ZD, XIX, 219); Кобаки (Івано-

¹⁰ Archiwum księząt Lubartowiczów Sanguszków, w Sławucie (далі — AS). Lwów, 1887, t. I, стор. 63. При цитуванні з документів польських видань зберігаємо графіку польської мови. Формант **-івці ||-овці** передається польською графікою як **-owce || -owcze**.

¹¹ Źródła dziejowe (далі — ZD). Warszawa, 1889, XIX, стор. 159.

Франківська обл.) — Kobakowcze (Под., ŻD, XIX, 288); Пудли (Київська обл.) — Pudłowcze (Под., ŻD, XIX, 288).

При масовому заселенні території Поділля у XIV—XVII ст. окремі поселення спочатку не мали своїх назв, а розрізнялися за назвами мешканців. Останні називалися за назвою оселі, з якої вони прийшли, або й за іменем чи прізвищем свого попереднього власника. Лише згодом, як вже було сказано, назви мешканців ставали назвами самих поселень.

Другу, домінуючу групу подільських топонімічних назв на **-івці** становлять назви, які за походженням є патронімічними. Їх можна поділити на такі підгрупи: а) назви, утворені від імені чи прізвиська власника села, напр.: Борисковци — Борисово село¹²; б) назви, які вказують на нащадків засновника села, названого в передсуфіксальній частині, пор. Nowe Mytkowcze — na wieś pokazali przywilej panowie Mytkowie (ŻD, V, 34); с. Kudyjowcze — opowiadali się na wieś.. synowie Kudyjowczy (ŻD, V, 26).

Третю, нечисленну групу становлять назви, які могли вказувати на місце поселення перших мешканців: Bołotkowcze, Zaboroznowcze, Kuthkowcze (ŻD, V), хоч вони могли утворюватися і від назв відповідних населених пунктів. Ми їх виділяємо в окрему групу, оскільки не знаходимо тепер населених пунктів, від яких вони могли утворитися.

За характером і природою словотворчої основи подільські топоніми на **-івці** є переважно відіменниковими (Dunajowcze, Boriskowcze, Bezposkowcze, Suprunkowcze, Kolibajowcze, Piłatowcze, Horbowce (ŻD, V) та ін.), рідше віддієслівними і віддієприкметниковими: Blisczeniowcze, Zasiadkowcze, Czystowcze. Треба, однак, відзначити, що топоніми на **-івці** не безпосередньо, а лише через прізвиська зв'язані з прикметниковими та дієслівними основами.

У досліджуваному нами типі топонімічних назв на **-івці**, які побутували на Поділлі у XIV—XVII ст., виділяємо дві лексико-семантичні групи:

I. Топоніми, пов'язані з власними назвами осіб: а) хресними іменами: Iwanowcze, Jachimowcze, Jurkowcze, Wasilowcze (ŻD, V); б) народно-розмовними формами хресних імен: Iwaszkowcze, Hrypiowcze, Plaskowcze, Miskowcze, (ŻD, V).

II. Другу групу становлять топоніми, пов'язані з загальними назвами, але, як правило, не безпосередньо, а лише через прізвиська, які утворилися від цих апелятивів. Ця група топонімів охоплює: а) назви, пов'язані з природними особливостями

¹² M. Costăchescu. Documentele Moldovenești înainte de Ștefan cel Mare, vol. II. Iași, 1932, стр. 350.

території, на якій поселялися перші мешканці: Horbowcze, Bołotkowcze, Pieńkowcze, Kutkowcze, Zabozoznowcze (ŻD, XIX); б) назви, пов'язані з флорою: Buczniowcze, Dubowcze, Grabowcze (ŻD, V); в) назви, пов'язані з фауною: Borsukowcze, Wiwłoowcze (ŻD, XIX); г) назви, пов'язані з предметами матеріальної культури: Bałamutowcze, Chodakowcze (ZD, XIX); д) назви, пов'язані з родом занять, службовим становищем: Furmanowcze, Lucznykowcze, Wojtowcze (ŻD, V); е) інші: Lachowcze, Morozowcze, Przywałowcze, Rohowcze (ZD, XIX).

Слід відзначити, що продуктивність географічних назв на **-івці//овци** на території Поділля у XIV—XVII ст. була значно вищою, ніж тепер. У реєстрі подимного з Барського староства від 1493 р.¹³ назви на **-івці** становили 40,3% усієї кількості назв, а за даними на 1946 р. — лише 12,3%. У реєстрі подільських сіл від 1569 р. відповідно — 38,8%, у 1946 р. — 15,9%.

З люстрацій XVII ст. довідуємось про існування у той час на Поділлі багатьох сіл з подвійними назвами. Дуже часто перший чи другий компонент таких назв мав закінчення на **-івці**: Miciowcze seu Trychowcze stare (ŻD, V, 191), Letkowcze alias Kolence (ŻD, V, 99). На нашу думку, подвійні назви сіл могли виникати, з одного боку, внаслідок дозаселення запустілих після татарських нападів сіл. З приходом нових поселенців село могло діставати нову назву, але стара назва поруч з новою вживалася ще досить довго. З другого боку, подвійні назви могли виникати при злитті двох поселень в одне.

З бігом часу назви на **-івці**, як і інші назви, зазнавали деяких змін. Часто їх досить важко впізнати у сучасних відповідниках. Наприклад, у грамоті короля Яна Ольбрехта від 1498 р. серед інших назване с. Karczmarzowcze (АЮЗР, ч. VIII, т. I, стор. 28), в обводі 1546 р. воно назване «селищом Карчмазовским»¹⁴, у 1634 р. Karczmarzow (АЮЗР, ч. VIII, т. II, стор. 386), тепер це село має назву Кацмазів (Вінницька обл.). Пор. ще Furmanowcze (ŻD, XIX) — суч. Фурманівка (Хмельн. обл.), Borsukowcz (ZD, XIX) — суч. Борсуки (Хмельн. обл.).

У документах XIV—XVII ст. зустрічаємо багато назв подільських сіл на **-івці**, які в пізніших документах не фіксуються і відсутні й сьогодні. Причиною зникнення назви могло бути, як уже зазначалось, або приєднання одного населеного пункту до іншого, внаслідок чого старі назви забувалися, а замість

¹³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. К., 1894, ч. VIII, т. II, стор. 335—342.

¹⁴ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1867, т. I, стор. 125.

них утворювалася інша, або (що на Поділлі було дуже частим) зникнення села в результаті спустошення татарами. У списку населених пунктів Подільського воеводства від 1569 р. вказується багато сіл на **-івці**, яких не знаходимо у сучасних довідниках, напр.: Kobakowcze, Zubrowcze, Mieczowcze та ін.

Ареал топонімічних назв на **-івці** на території Поділля у XIV—XVII ст. виразно окреслений. Назви з цим формантом лягають суцільним пластом на всій території Поділля, починаючи від р. Стрипи, вздовж лівогобережжя Дністра, за р. Мурафу, ще далі на південний схід.

Отже, існування на Поділлі великої кількості назв на **-івці** ми попередньо пояснюємо впливом міграційних рухів та активним дозаселенням цієї території у XIV—XVII ст. Цей же тип назв не поширений або дуже мало поширений на півдні України (в Одеській, Кіровоградській, Луганській, Запорізькій, Херсонській і Миколаївській областях), бо на цій території ми не бачимо таких інтенсивних міграцій, і вона (ця територія) заселялася в основному в XVII—XIX ст. Суфікс **-івці** вже не був тоді таким продуктивним топонімічним формантом, а натомість дуже продуктивним став суфікс **-ка**, **-івка**. Топонімічні назви з суфіксом **-івка** (Тетерівка, Снітівка) на території Поділля — явище пізнішого часу.

Отже, вивчення походження та шляхів поширення окремих типів географічних назв на певній території дає в якійсь мірі можливість визначити час і різні етапи заселення цієї території.

Д. Г. Бучко

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ НА -ИВЦИ НА ПОДОЛИИ

(К вопросу о колонизации Подолии)

Резюме

Изучение географических названий на **-івці** на Подолии, где в прошлом имела место интенсивная миграция населения, указывает на то, что эта территория в XIV—XVII вв. заселялась в значительной степени выходцами из Волиги, Полесья и частично Прикарпатья. Названия населенных пунктов на **-івці** на Подолии в большинстве случаев обозначали переселенцев из селений, названных на основе топонимов или потомков основателя села. Такие названия первоначально обозначали только жителей, которые заселяли отдельную территорию, а спустя некоторое время и то поселение, где они жили. В XVI—XVII вв. на Подолии продуктивность географических названий на **-івці** была в два раза большей, чем в 1946 г.

Й. С. Гронський

ТОПОНІМІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЯВОРОВА ТА СУМІЖНИХ СІЛ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

В етнографічних збірниках Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові збереглися старовинні календарні, обрядові пісні, що їх на Яворівщині називають «риндзівками». Це справжні перлини української народної творчості, соняшні та прозорі, як річка яворівська — Шкло. Поетична творчість народу віддзеркалюється у географічних назвах полів і лугів, лісів та гаїв, річок, потоків і озер. Назви ці влучні, точні, повні змісту і краси, на диво живучі, незмінні у часі, своєрідні.

У цій статті поставлено обмежене завдання: за матеріалами ЦДІА УРСР у м. Львові простежити топо- і гідронімію м. Яворова та навколишніх сіл.

Про час заселення цього краю в історичній літературі немає єдиної думки. Одні твердять, що ця територія заселена з давніх давен¹, інші — що тут були лісові хащі, бо не знайдено слідів матеріальної культури².

Для з'ясування того, яка з цих думок більш вірогідна, особливе значення мають дослідження з історичної географії м. Яворова та його околиць.

На ганзеатському стародавньому шляху Любачів—Яворів—Городок подибуємо осади XIV—початку XV ст. Наприклад, села Прилбичі, Підлуби, Чолгині зафіксовані під 1386 р.³, Бердихів — 1403 р.⁴, Віжомля (Ożomla) — 1376 р.⁵ і Порудно —

¹ W. Abraham. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904, стор. 299.

² Я. Пастернак. Коротка археологія західноукраїнських земель. Львів, 1932, стор. 49.

³ Записки НТШ, т. 51, стор. 7.

⁴ Науковий збірник Галицької руської Матиці, 1866, стор. 39 (в грамоті кн. Свидригайла для церкви в Городку згадується «воевода Городецкий Бердиховский»).

⁵ Słownik geograficzny, t. XV, «Ożomla».

1376 р.⁶. Яворів згаданий під 1408 р. як місто, що наново заселюється «на новому корені»⁷. На північний захід від Яворова називаються Нагачів під 1425 р.⁸, Дрогомишль — 1497 р.⁹ та інші села. Яворів уперше згадується в грамоті Андрія з Шамотул для цеху шевців м. Яворова під 1408 р.¹⁰ У цій грамоті про місто говориться як про таке, що давно вже існує.

Вдруге Яворів згадується в 1456 р., коли король Казімір Ягайлончик віддав його та деякі села у заставу¹¹. У заставній грамоті називається цілий ряд топографічних назв в межах міста, а також села Залужжя, Вільшаниця, Яжів та ін. Ці мікротопоніми знаходимо також у рукописних матеріалах ЦДІА УРСР у м. Львові за пізніший час.

Вихідною точкою межі заставленої території було узлісся біля р. Шкло. Звідси вона проходить мимо «підлубської греблі», вздовж нив Ягольниця і Бжиска, потім на Глинні доли, струмком Рудки і далі до урочища Тридамби (Три дуби) і Коблівської греблі, р. В'язовниці і Поруденського лісу, потім до р. Студенця і Глинної гори. Звідси йде до шляху з Яворова в Нагачів, а потім цим шляхом до струмка Ретичин і далі дугою до струмка Рудка біля Стариського млина-пила і до джерел Вонячка і, нарешті, до лісу Шкло.

Цей порівняно великий список мікротопонімів середини XV ст. говорить про те, що вся околиця Яворова була вже в той час досить густо заселена, земля мала господаря, була обжита і всі, навіть дрібні географічні об'єкти мали вже свої традиційні назви.

У 1566 р. на опис меж Яворова посилався власник сусіднього містечка Краківця Фредро. Він подав королівським люстраторам привілей Ягайла від 1423 р.¹², в якому зустрічаємо топоніми Поруденський ліс, Глинна гора, Нагачівський шлях і гідроніми Шкло, Ретичин і Студенець. В іншому документі річки Ретичин і Шкло згадуються під 1425 р.¹³.

В 1625—1626 рр. розгорілась суперечка між старостою Яворова і власниками гніздових сіл про межі. Спеціальна королівська комісія перевіряла спірні межі, покликаючись, між іншим, на грамоту від 1456 р.¹⁴ В протоколі комісії знаходимо назви: Глинні доли, Коблівська гребля і Три дуби. Претензії яворівського старости були відкинуті і відновлені старі межові знаки. Вирішити суперечку між власниками міста і суміж-

⁶ Akta grodzkie i ziemskie, т. V, стор. 113.

⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 9, т. 378, арк. 2311—2312.

⁸ Жерела до історії України — Русь, т. II, стор. 1169.

⁹ Matricularum Regni Poloniae Summaria (далі — MRPS), Pars II, № 662.

¹⁰ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 9, т. 378, арк. 2311—2312.

¹¹ Akta grodzkie i ziemskie, т. II, № LXXXV.

¹² Жерела до історії України — Русь, т. II, стор. 168—169.

¹³ MRPS, Pars IV, Suppl., № 594.

¹⁴ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 9, спр. 378, арк. 1860, 1861, 1863—1869.

них сіл допомогли старовинні назви різних, інколи дрібних географічних об'єктів.

З відомими з цих перших записів мікротопонімами Яворівщини зустрічаємося знову в рукописних матеріалах ЦДІА УРСР у м. Львові за 1787 р., у так званій Йосифінській метриці зокрема. В податковій фасії с. Стариська згаданий ліс Вириська і панський лан поля на Вириськах¹⁵. Сучасна народна назва лісів біля джерел р. Шкло звучить подібно Вириська¹⁶. Очевидно, вона походить від сильних бурхливих джерел р. Шкло. Відомо, що джерело цієї річки з романтичною назвою Парашка періодично вибухало, наче сильний гейзер. Недалеко від нього знаходились сірчані джерела Вонячка. В масиві цих лісів, за вододілом, джерело другої річки, назва якої — Верещиця — нагадує радше рослину «верес», ніж «вириська» біля с. Шкло.

Идучи далі слідами грамоти 1456 р., знаходимо в Йосифінській метриці с. Прилбичі назви Нова гребля (раніше називалась Підлубська гребля), Глиниська під Ставищем (це, мабуть, Глинні доли 1456 р.). Повторюються назви поле Рудка і гребля на шляху до Коблова¹⁷. Цікаво, що в цих двох джерелах, які розділяє 331 рік, зафіксований навіть такий дрібний, нетривалий межовий знак, як Три дуби на Коблові. Він відзначений у протоколі розмежування с. Віжомля¹⁸. До цього слід додати, що урочище Коблів існує й зараз. До війни при шляху з Судової Вишні в Яворів росли на Коблові товстезні старугани-дуби, які могли обняти лише три-чотири чоловіка.

У згаданому рукопису XVIII ст. повторюються і такі відомі нам з грамоти 1456 р. топоніми: Поруденський ліс, потік Студенець і Глинна гора, чернилявські поля «Гори», великопередміські поля «На Розпутті», великопередміські поля «За Студенем», чернилявські «Гаї», гора Глиняна¹⁹, Стара Ярославська дорога, с. Нагачів і р. Ретичин. Ось так замикається знайоме вже нам коло меж — з Черниляви дугою на схід, повз Старий Яжів, через потік Рудна, підмоклі корчі Рудки²⁰ аж до лісів Вириська.

¹⁵ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 119, оп. XII, спр. 144 (протокол розмежування із селом Шкло).

¹⁶ Газ. «Ziemia Jaworowska», 1932, № 8 (нарис Е. Корончевського з історії Яворівщини).

¹⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 119, оп. XIII, спр. 13, нива № IV с. Прилбичі і акт розмежування з с. Брухналь.

¹⁸ Там же, спр. 189, акт розмежування з с. Рогізно.

¹⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 119, оп. XIII, спр. 93, акт розмежування Великого Передмістя м. Яворова.

²⁰ Там же, спр. 95, с. Новий Яжів, нива № XXV; спр. 103, с. Чернилява, ними № IX, XI, XII, XIII; ф. 119, оп. XII, спр. 144, с. Стариська, акт розмежування в Новим Яжевом.

Живучість мікротопонімів на межах м. Яворова та його суміжних сіл дає певні підстави для того, щоб з довір'ям ставитись до інших народних топографічних назв цього міста, назв різних географічних об'єктів, що були розташовані всередині описаних вище меж. Тут кожна назва має своє значення. Є й такі назви, що стають зрозумілими тільки в зв'язку з історичними подіями на даній території. Вони інколи з'являються далеченько від свого рідного середовища, мігрують так само, як і їх творці — люди. Наприклад, гуцульський термін «бутини» був у XV ст. перенесений з Карпат аж під Белз, де виникло с. Бутини на волоському праві²¹.

Пригляньмося до топонімів міста. Праворуч від «старої Брухнальської дороги» — з Городка в Яворів видно широку гору, її звуть Буковина. Першу згадку про цю назву подібуємо в історичних джерелах під 1660 р.²² Назва в наш час загальновідома в Яворові. Вона значиться навіть в офіціальних довідниках (як один з населених пунктів). Коли присяжні м. Яворова 1787 р. церемоніально описували і значили межі, записали вони восьму ниву на Буковині, на межі з с. Вільшаницею під назвою «Городище»²³. Повторення цієї назви знаходимо у Францисканській метриці (с. Вільшаниця під 1820 р.)²⁴. Це — важлива вказівка для історії виникнення поселень у районі Яворова, оскільки з інших джерел нічого не відомо про існування цього городища.

Біля городища громадська комісія 1787 р. подибувала щоразу старі великі межові насипи («кіпці»), висипані колись на ознаку межі, в одному місці навіть чотири дуже великі горбочки, один біля одного, терном обсажені²⁵. Такі почетвірні межові насипи трапляються інколи в Йосифінській метриці сіл Яворівщини, наприклад, в с. Старий Яжів²⁶, але вони означали в кожному конкретному випадку справжній пункт стику чотирьох громад, в той час як ці чотири горби на Буковині розділяли тільки дві громади — Яворів і Вільшаницю, що на практиці позначалось одним межовим знаком. Крім цього, були записані ще шість таких «кіпців», у невеличкому віддаленні один від одного. Присяжні с. Вільшаниці розповідали: «Колись

²¹ Шухевич. Гуцульщина. Львів, 1899, стор. 173 (бутини — ліс, призначений на вируб). Про с. Бутини див. J. T. L. (Lubomirski), *Północno-wschodnie wołoskie osady*. Biblioteka Warszawska. Warszawa, 1855, т. IV, стор. 4, 8.

²² Привілей короля Яна Казіміра для пресвітера с. Вільшаниці. Рукопис Львівського державного музею українського мистецтва, ф. Подолинського, стор. 6, с. Вільшаниця.

²³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. XIII, спр. 96.

²⁴ Там же, ф. 20, оп. XIII спр. 298, нива № VIII (Acker Flur «Na Hogodyszczu»).

²⁵ Там же, ф. 19, спр. 96, акт розмежування, п. 58, а також спр. 93, п. 51.

²⁶ Там же, спр. 99, акт розмежування, п. 40.

була там завора (zawor) зроблена, а тепер (тобто у 1787 р.—*Й. Г.*) вона зруйнована»²⁷.

Так закріплена була стародавня межа на вершечку Буковини, поля якого названі «Верховина». На горі стояла стара цегельня (вона працювала вже у XVIII ст.). Звідси йшла «стара дорога до Брухналя», села, що на шляху з Яворова в Городок. Ця дорога проходила по межі м. Яворова. Окремі ділянки нив на Буковині віддзеркалюють своїми назвами особливості рельєфу цієї горбовини: «на Загірю», «на площі», «під Буковиною», «Буковина», «за білим піском», «за Ольшанським», але виступають і більш складні найменування: «на Ящетові», «на Сербинках», «під Склепетовом», «під Дудином», «Шотова гора» та ін.²⁸

Біля підніжжя гори розкинулось давнє ставище, де ще до весни 1919 р. бились об береги греблі хвилі одного з більших і дуже рибних ставів Львівщини. Зараз за Вільшанецькою дорогою, недалеко від берегів — малий острів («кемба» в яворівському діалекті). Тут і на берегах ставу росли колись яворові гаї. Звідси, напевне, й пішла назва поселення — Яворів²⁹. Таке тлумачення має деякі підстави, оскільки поруч розташовані Буковина і Яворів, а від них на схід, за вільховими зарослями над річкою Гноенець — с. Вільшаниця (про ці вільхові корчі на межі з Буковиною йде мова в акті розмежування). На межі Яворова і Вільшаниці знаходиться с. Залужжя. Всі чотири топоніми споріднені поміж собою однією рисою — це назви дерев, що росли на спільних межах. Може, у виникненні іншого топоніму цієї групи були характерними для с. Старий Яжів межові знаки — старі верби, згадувані кілька разів підряд в акті розмежування цього села. За цими вербовими межами, при шляху з Яворова на Немирів і Потилич, є с. Вербляни.

На громадських межах Яворівщини не один раз в ролі межових знаків виступають дерева, але майже в кожному селі переважає один вид. Може це й випадкове явище. Можна, наприклад, допускати, що Яворів — це патронімічна назва (від людини — Явір), те ж саме і Вільшаниця (від Ольшанського³⁰), але більш переконливою здається думка, що ці топоніми зв'язані не з ім'ям людини, а з природою. Таких назв населених пунктів, як Вільшаниця, Яворів, Вербляни, Ясенів, Підсоснів, Яблунів і т. д., не так то й багато у Львівській області,

²⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. XIII, спр. 93, розмежування м. Яворова, п. 54 (завора — дrevko для засувки воріт).

²⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. XIII, спр. 96, податкова фасія с. Вільшаниці, нива № IV, V, VI, IX та ін. Слід відзначити, що в цьому фонді і в метриках сусідніх сіл подибуються прізвища Шот і Дуда.

²⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 99, акт розмежування, п. 49.

³⁰ У згаданій вже грамоті кн. Свидригайла для церкви в Городку 1403 р. виступає, крім воеводи Бердихівського, кн. Михайло Ольшанський.

але дерева, окреслені цими топонімами, дуже поширені. Отже, при первісному зародженні назви вирішальним було не те, скільки цих дерев, а де вони росли, чим вони виділялись. Наприклад, с. Залужжя знаходилось від Яворова або Вільшаниці «за лугом». Звідси гіпотетичний висновок, що назву Залужжя (Залуже) дали жителі згаданих поселень. Отже, Яворів або Вільшаниця були заселені раніше, ніж Залужжя.

Місто Яворів розбудувалось на порівняно невеликій території, від ставища на південному сході до оборонних валів, сліди яких помітні у північній та північно-східній частинах міста. Згодом над ставом був збудований замок, укріплений глибокими ровами і валами³¹. Люстрація 1771 р. називає такі вулиці у місті Яворові: Фарна, Брухнальська, Краковецька, Затильна, Ярославська, Львівська, Замкова, На підвалю і Гребля. Топоніміка шляхів у місті та його найближчих околицях дуже різнорідна. В центрі міста сходились шляхи з Львова, Городка (Брухнальська), Ярослава і Краківця та ін. Люстрація 1621 р. називає ще вулицю «На перемиському». В Йосифінській метриці знаходимо детальніший опис: в акті розмежування Великого Передмістя відомі дві дороги на Ярослав — «старий ярославський гостинець», що йшов через с. Черниляву, і другий «старий ярославський гостинець — Горний на Розпуттю»³². Новіший шлях (уже третій), що йшов на захід через містечко Краковець, названий просто «царський гостинець». У давнину в Краковець йшов інший шлях — «стара краковецька дорога».

Згадки про деякі важливі шляхи подибуємо й в інших, хронологічно раніших історичних джерелах. Брухнальською дорогою наступали союзні козацько-російські війська в 1655 р. за розгромленою під Городком шляхтою³³. Обома Ярославськими шляхами подорожував в Яворів резидент та розвідник короля Людовика XIV Ульріх Бердум з секретною місією до майбутнього польського короля Яна Собеського (1670—1672)³⁴.

Під с. Коханівкою «при Ярославському тракті» (1672 р.) королівські війська з допомогою селян били татар³⁵. Королівський слуга Станіслав Освенцім мандрує в 1644 і 1646 рр. «звичайним гостинцем з Ярослава через Яворів, на Львів»³⁶.

³¹ Першу згадку про замок 1495 р. див. MRPS, Pars II, № 483.

³² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. XIII, спр. 93, акт розмежування, п. 72.

³³ М. Костомарів. Богдан Хмельницький. Тернопіль, 1889, т. IV, стор. 12.

³⁴ X. Liske. Cudzoziemcy w Polsce. Lwów, 1876, стор. 112, 134.

³⁵ F. Kluczyski. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. Kraków, 1881, т. I, ч. II, стор. 1092—1093.

³⁶ Stanisława Oświęcima Dyaryusz 1643—1651. Wydał Czermak, Krakow, 1907, стор. 66, 148.

У 1698 р. вдова короля Собеського Марисенька видає спеціальний універсал проти купців, міщан та підданих, які «від Чернильви нові знаходять доріжки, минають Яворів, щоб не платити мита»³⁷. З цього бачимо, що у XVIII ст. Ярославський шлях через Яворів на Львів був навіть чужинцям добре знайомий, хоча існував примус подорожувати на Перемишль і Городок.

Давню традицію мусила мати й «дорога солярка». Ще в 1588 р. король Сигізмунд затвердив для м. Яворова право на склад «солі Русі або Толпи»³⁸, тобто руської солі в топках. Під цією назвою дорога записана 1788 р. громадськими присяжними, що відмежовували с. Дрогомишль від Липівця і Будимира³⁹. Таким чином, маємо досить точно окреслений соляний шлях: з Прикарпаття він проходив на Городок, далі через Яворів, села Дрогомишль і Будимир до Любачева, звідси, очевидно, в Польщу. На інших напрямках у Йосифінських метриках Яворівщини цієї назви шляху немає.

В рукописних джерелах наводиться чимало топонімів нив міщан Яворова. Наприклад, зразу за валами зеленіли «міські рілі»⁴⁰. При старому Ярославському шляху названа нива «на Городіку». Біля неї поля: «на Високій», «на Крушнику», «на Розпутті», «Ставки», «на Пісочній», «на Грабнику», «Короткі рілі» і т. д. На межі з Краковецькими лісами і селами Порудно та Поруденко зустрічаємося з такими найбільш характерними топонімами: «Очерети», «Млиниська», «Лужанка», «від Гаті», «Божник», «на Радейковім», «Яречкова», «на Ковалівці». З гідронімів найцікавіші: «лотока Старожичі», «озеро Олеське», «озеро Задний Бірок», «на ниві Очерети», «Лотока дурна»⁴¹. Межу Великого Передмістя від с. Поруденко утворювала річка Шкло.

Палітра географічних назв м. Яворова та суміжних сіл така багата і барвиста, що в одній статті важко їх навіть перерахувати. Тому спробуємо лише виділити головні групи топонімів.

Перша і найбільша група топонімів говорить про хліборобський характер давніх поселень Яворівщини. Це численні назви нив — «загумінки», «загороди», «пасіки», «луги», «великий луг», «красний луг», «на Пісковім», «на Пісочній», «на Пісчис-

³⁷ Baliński. Starczytna Polska, т. II, стор. 1400.

³⁸ J. E. Chrząszcz. Przywileje miasta Jaworowa (XIII Sprawozdanie dyrekcji państw. gimnazjum w Jaworowie na rok szk. 1931/32, № V).

³⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. XIII, спр. 34, фасія податкова, нива № II.

⁴⁰ Там же, спр. 93, фасія міста, нива № II, розмежування, п. 10.

⁴¹ Там же, фасія поділу Вел. Передмістя, ниви № XIV, XVII—XXIV і акт розмежування, п. 21, 28, 32, 34.

тім», «Піщини», «Піски», «за білим піском», «на Травнистім», «Чорна земля», «Чисте поле», «на Білій», «поле Солона», «на Калиніх нивах», «на Камениську», «Чорна гора», «поле Каменополе», «дикє поле», «лука широка», «лука смородник» і т. д.

Інша група топонімів пояснює нам розташування нив: «на Розпутті», «Зади», «під ставом», «на могилах», «між бродами», «під каменем», «на журавликах», «на Свіжині», «на горах», «на Грузькім», «Жаба», «Жабчин», «на Чорнолузі», «Чорна лоза», «новини», «оброслі луки», «гора», «зломана лука», «на Кривулі», «нива Гадка» (погана), «лука міська сточириська», «перечисьма», «під Шебренистим», «на проваллях», «на кліні», «на броді», «на перекопаній», «на копані», «на переході», «під хрестом», «на Чертежу», «на Вишоватім»; на межах з лісами: «нива грабник», «березняк» і т. д.; з новіших назв: «на обшарку», «на помірках», «придатки» і т. д.

В окрему групу виділяються відособові назви: «нива Ярєкова», «на Радейковім», «вулиця Кенцала», «Хомиковий луг», «толока Барбарівка», «Шотова гора», «гора Стасікова» (нива), «на Турковім», «окоп Ярошів». Серед них і топоніми, що визначають класову приналежність власника або його спеціальність: «луки панські Голєндри», «нива панська», «попова межа», «лужки за попом», «на мельницькому», «на ковалівці», «толока шпитальна», «вільшина домініканська», «окоп василіянський», «толока ковалєва», «нива на Вахулах»⁴².

Деякі топоніми зв'язані з промислами, що були відомі з інших історичних джерел: рудні промисли, сірчані купелі, папірні. Наприклад, в Старому Яжові — «нива на Рудній горі», в Новому Яжові — ниви «на Желізнім», «на Руднім», «Рудачка» і ліс під цією ж назвою. В цьому ж селі — нива «під Лазенками» і річка «Сірчана від папірні».

Мікрогідроніми своєю барвистістю та різноманітністю не поступаються топонімам. Кожен потік, ставок, кожне болото має свою назву. В Яворові: потоки — Кривий, Батятинський, Ялітковий, Бугаївка, Щинчик, Студенець, Стара Млинівка; озера — Мотилєве озеро. В селах: потоки — Рак, Романівка, Гноєнець, Грузький, Годвишня, Борозда, Рудка, Довгий; озера — Кульчин, Лебедеве, Журавлеве, Голє, Волохате, Глухе, Болото Волокнисте, Болото Ситковате і багато інших⁴³.

Надзвичайно цікаві мікротопоніми с. Віжомля, в якому, за історичними джерелами, було городище⁴⁴. Саме тут виникли такі поетичні народні назви: Гомінка гора, Щєдрове, на Чорно-

⁴² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. XIII. Податкові фасії м. Яворова з обома передмістями, сіл Вільшаниця, Старий та Новий Яжів, Стариська, Віжомля, Прилбичі.

⁴³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. XIII, спр. 95 і 99.

⁴⁴ Zródła dziejowe, т. XVIII. Bona regalia onerata, стор. 8.

лузі, озеро Журавлине, Жабчин, озеро Глухе, Піщини, Могили, Страшне, Вориська⁴⁵.

На фоні цих справді народних назв яскраво виступають старовинні назви, занесені в різний час з інших країн.

Найбільше чужих назв в околицях с. Старий Яжів, яке було осаджене в XV ст. на волоському праві⁴⁶. Звідси походять такі назви: нива на Лівонці, Яживець на Ліванах. Сліди волозької колонізації можна бачити в назвах хуторів Мурини, Вахули і сусіднього села Цитуля. В метриці с. Старий Яжів знаходимо кілька разів прізвище Цитуля⁴⁷. В с. Новий Яжів згадано «дорога волоська», потік «Пітас», лука «Закло»⁴⁸ та ін.

У статті, звичайно, наводяться далеко не всі топоніми і гідроніми, але досить і їх, щоб зробити певні висновки.

По-перше, переважна більшість топонімів, мікротопонімів та гідронімів, відома з документальних джерел, народна й оригінальна. Разом з тим вона численними нитками зв'язана з древньоруськими географічними назвами західних земель УРСР (порівняй такі назви, як Олесько, Буськ, Словіта, та багато інших). Нечисленні сторонні назви виступають у цьому середовищі досить яскраво, і їх дуже легко відрізнити від стародавніх назв місцевого українського походження. Назви ці не старіють, вони зберігаються в народі без суттєвих змін протягом століть.

По-друге, переважають назви, зв'язані з природою середовища, в якому вони народились. Найрізноманітніші ці назви в околицях городищ і старих шляхів. Очевидно, ці географічні об'єкти і їх найменування хронологічно давніші від інших назв цієї території. Топонімія пізнішого часу набагато бідніша. Це можна проілюструвати на топонімах сіл Черчик, Чернилява і Липівець (на межі з Нагачевом та Дрогомишлем). Переглядаючи протоколи розмежування цих сіл за XVIII ст., спостерігаємо в них щоразу різні назви для одних і тих самих нив, лук і пасовиськ по обидва боки громадських меж, в той час як у давніших поселеннях однакові за своїм призначенням угіддя мають спільні назви в усіх суміжних громадах. Ця мовна співзвучність топонімів сусідніх сіл може сягати своїми коріннями у віки глибше, ніж перші згадки про населені пункти. Зокрема це стосується гідронімів — річок і потоків, що пробігають кілька сіл. Вони відомі по всій течії річки під одним найменуванням, трапляються тільки перекручення. Назву потоку Ретичин знаємо вже з історичного документа початку

⁴⁵ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. XIII, спр. 189.

⁴⁶ Acta grodzkie i ziemskie, т. XIV, № 2344, 2354, 2357, 2371.

⁴⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. XIII, спр. 99, податкова фасія.

⁴⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, спр. 95, акт розмежування Нового Яжова, № 41, і спр. 144, протокол розмежування с. Стариська з селами Новий Яжів і Шкло.

XV ст., але у своїх верхів'ях ця річка називається Ратачин⁴⁹. Отже, корінь назви потоку спільний з назвою відомої річки Рата, притокою Буга.

Топоніми Яворівщини, підкреслюючи сільськогосподарський характер цієї землі, разом з тим дають матеріал про наявність рудного і деревообробного промислу, про шляхи. Велика кількість лісів у Яворівщині, багатство топонімії на межах з цими лісовими масивами дає підставу твердити, що ліси не уповільнювали залюднення обширної території між Городком і Любачевом, а, можливо, навіть навпаки — приваблювали поселенців, даючи їм додаткові економічні вигоди та надійний захист від нападу ворогів.

В цьому світі аналіз топонімічного матеріалу повинен бути корисним для істориків, а особливо для археологів, яким вказуються досить точні сліди стародавніх поселень в околиці м. Яворова. Про це говорить, врешті, територіальне розміщення основних топонімів на гіпотетичному шляху з Підкарпаття через містечко Городок у Любачів. Шлях з Городка веде через села: Галичани, Речичани, Лісневичі, Бердихів, попри Прилбичі, через Брухналь і Чолгині в Яворів. На горі Буковина під Яворовом в Йосифінській метриці зафіксований топонім «старий Брухнальський гостинець», поруч нього поле «Городище», а вже за ставищем Кам'яна дорога.

Хоча й немає археологічних матеріалів про поселення в районі Городища, такі поселення, цілком ймовірно, існували. Адже туди йшов старий Брухнальський шлях, в той час як новий проходить дещо на захід від Буковини прямо на Гребляньську дорогу. У метриці між грунтами селян називається кілька «неужиточних піскових горбів», які охоплюють Городище широким колом від Брухнальської дороги до Малого Передмістя, наче сторожові могили⁵⁰. В актах розмежування від 1787 р. записані традиційні спогади старожилів про існування старовинних «заворів». Напрошується висновок, що на цьому місці, яке має назву Городище, було поселення, можливо, оборонного характеру.

Хто і коли зруйнував Городище? Сьогодні ще не можна дати відповідь на це питання. Очевидно, після загибелі оборонців Городища нове поселення посунулось на північний захід, на правий берег р. Шкло. Воно згодом виросло в місто і було з'єднане з Городоцьким шляхом довгою греблею. Протягом століть ця гребля вважалась частиною міської громади, в той час як межі окремих адміністративних громад (Великого і Малого Передмість) проходили зовсім близько від центра міс-

⁴⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. XIII, спр. 200, фасія податкова с. Нагачів, нива № XIII.

⁵⁰ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. XIII, спр. 96, фасія податкова с. Вільшаниці.

та — подекуди на відстані 200 метрів. Сама гребля — це дуже міцна, широка шляхова споруда, без сумніву, результат праці багатьох тисяч рук.

Межа старого Яворова у давнину могла проходити куди ближче до центра міста. Про це говорять давні, почетвірні межові горби на південній околиці міста. Сліди таких кордонів маємо також і в північно-східній частині Малого Передмістя.

Отже, матеріали топонімії дозволяють розширити наші уявлення про історичні події в м. Яворові та на його околицях.

И. С. Гронский

**ТОПОНИМИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ЯВОРОВА
И БЛИЗЛЕЖАЩИХ СЕЛ КАК ИСТОЧНИК
ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ**

Резюме

На основании исторических источников, в особенности рукописных материалов ЦГИА УССР во Львове, можно говорить о значении топонимики г. Яворова и его окрестностей. Анализ топонимических данных, зафиксированных в письменных источниках XIV—XVIII вв., и сравнение их с современной топонимикой указанной территории позволяют внести некоторые коррективы в выводы, сделанные на основании археологических данных.

Город Яворов, Львовской области, известен в истории как узел трех феодальных административно-территориальных единиц: Львовской и Перемышльской земель так называемого Русского воеводства и территории Белзского воеводства (XV—XVIII вв.). Документальные источники свидетельствуют о наличии здесь сравнительно густой сети путей сообщения. Многочисленные топонимы дополняют исторические сведения о западных землях древней Руси.

Изучение географических наименований позволяет установить самые древние названия поселений на путях сообщения, помогает глубже вникнуть в процесс возникновения первых поселений вокруг г. Яворова. Исключительно по материалам топонимики XVIII в. установлено существование древнего городища на окраинах Яворова.

Топо- и гидронимы как Яворова, так и других населенных пунктов сохранили в основном свое древнее народное звучание. Незначительная доля топонимов неместного происхождения подтверждает данные источников о миграции населения в окрестностях Яворова.

В. Г. Фоменко

КІЧКАСЬКА ПЕРЕПРАВА І ГОРОДОК НА МАЛІЙ ХОРТИЦІ

Щоб установити місце, де князь Дмитро Вишневецький у 1556 р. побудував Литовське укріплення для оволодіння Кічкаською переправою через Дніпро, треба насамперед вирішити, де ж знаходилась переправа?

Переправа через Дніпро нижче порогів була відома ще у I тисячолітті н. е. під назвою Крарійського перевозу, «де перевозяться херсонесці із Руссії і печеніги в Херсонес»¹.

Значення назви цього перевозу досі ще не розкрито. Невідомо, чи названий він на мові скіфів, чи таке ім'я йому дали греки, що бували в цих місцях.

На наш погляд, цей перевіз знаходився біля мису, утвореного крутими поворотами Дніпра на південний схід і південний захід, де височить найбільш примітна на цій місцевості скеля. Біля цього мису було найвужче місце нижньої течії Дніпра, яке запорожці потім назвали Вовчим Горлом.

Російські літописи про переправу слов'ян на тій ділянці Дніпра натякають не на Крарійський перевіз, а на брід біля Протолчі, який проходив через південну частину острова Хортиця².

Татарська Кічкаська переправа та її назва відомі з перших десятиріч панування монголо-татар на Нижньому Подніпров'ї. Здогад, що дана їй назва походить від імені вірменського князя Кіскаса II³, який був біля Дніпра перед приходом намехських вірмен у Київ на допомогу руським проти поляків

¹ А. Х. Лерберг. Исследования, служащие к объяснению древней Русской истории. СПб., 1819, стор. 285.

² В. Г. Фоменко. Где был древний брод Протолочье? — «Известия Всесоюзного географического общества», 1963, вып. 6, стор. 549.

³ Ф. Брун. Черноморье. — Сборник исследований по исторической географии Южной России, ч. 2. Одесса, 1880, стор. 368.

у 1602 р.⁴, тобто через три з половиною сторіччя після приходу монголо-татар, на наш погляд, помилковий.

Займаючи нові території, монголо-татари не користувалися назвами рік, бродів, могил та урочищ, що існували до їх приходу. Даючи нові назви топооб'єктам, вони завжди виходили із звичної для них господарської доцільності або з особливості об'єкта. Виходячи з цього, нам здається більш правильним і достовірним вважати, що назва Кічкаського мису і перевозу походить від тюрського слова «кискаш» — короткий, коротший, найкоротший і мала означати найменшу ширину Дніпра біля мису поблизу переправи.

Історики і мандрівники, які писали про цей район до XIX ст., будучи єдиної думки про характер рельєфу мису, як найбільш примітного підвищення з правого боку Дніпра поруч з місцем переправи, називають її по-різному: Багрянородний (50-ті роки X ст.) вважає її частиною берега, але не дає назви⁵; Литвин (середина XVI ст.) також вважає, що вона знаходилась на березі і називає її Кічкасом⁶; Вишневецький (1556 р.) у повідомленні про побудову свого городка говорить про Хортицький острів; Бельський (кінець XVI ст.) згадує острів Коханіє⁷; Лассота (1594 р.) по дорозі на Січ пише про Кічкас, а при поверненні — про острів Малу Хортицю⁸; Боплан (40-і роки XVII ст.) в тексті «Описания Украины» називає підвищення біля місця переправи Кічкас⁹, а на своїй карті зазначає його як острів Коханіє¹⁰; віце-адмірал Сенявін (1737 р.), який заклав суднобудівну верф на обох берегах дніпровської протоки поруч з переправою, називає її островом Вищої Хортиці¹¹.

Ця розбіжність у характеристиці і назві одного і того ж місця стане зрозумілою, коли врахувати, що ні постійного

⁴ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, СПб., 1892, стор. 41.

⁵ Г. Ласкин. Сочинение Константина Багрянородного «О народах». — Чтения в обществе истории и древностей Российских, кн. I (188). М., 1899, стор. 73.

⁶ Извлечения из сочинения Михалона Литвина «О нравах татар, литовцев и москвитян». — Архив историко-юридических сведений, относящихся до России. М., 1854, стор. 65.

⁷ И. Бельский. Сказание «О казаках» из «Хроники Польской»; А. В. Стороженко. Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятки, документы и заметки. К., 1904, стор. 265.

⁸ Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором к запорожцам в 1594 году. Одесса, 1875, стор. 30, 52.

⁹ Описание Украины. Сочинение Боплана. Перевод с французского Ф. Устрялова. СПб., 1832, стор. 23.

¹⁰ В. А. Кордт. Материалы по истории русской картографии, вып. 2. К., 1910, табл. 9.

¹¹ А. Баллов. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736—1739 гг. Первые три года войны, т. I. СПб., 1906, стор. 474.

населення в районі переправи, ні географічної карти тієї місцевості до XVIII ст. не було, а назви рік, могил, урочищ в околицях переправи передавалися з уст в уста провідниками, які супроводжували мандрівників, і козаками.

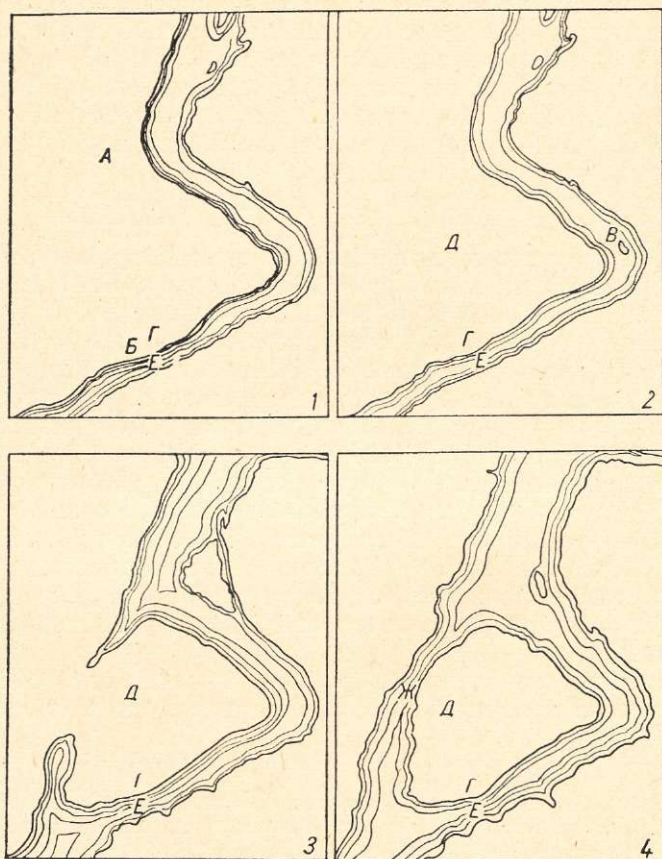

Рис. 1.

1 — район о. Леніна до зведення греблі Дніпрогесу: А — гребля на дніпровській протоці, зведена в 1845 р.; Б — береговий стоян Кічкаського залізничного мосту на Дніпрі; 2 — Кічкаський мис до пересипання протоки земляною греблею у 1845 р. (при нормальному рівні води): В — камінь Розбійник, Г — скеля Козловська; 3 — півострів Коханіє за картою Боплана (при підвищенні рівня води у Дніпрі на 3—4 м вище нормального); Д — окоп Вишневецького, Е — Вовче горло; 4 — о. Мала Хортиця (при підвищенні рівня води в Дніпрі на 6—8 м вище нормального); Ж — Дніпровська протока (з 90-х років XVIII ст.— Ейнялате).

Що ж до питання, чи був то мис берега, півострів чи острів, то ці визначення, знов-таки через відсутність постійного населення біля переправи, залежали від пори року і зв'язаними з нею сезонними змінами рівня води в Дніпрі. Для осіб,

які перебували біля переправи після посушливого літа, коли рівень води був низький, підвищення здавалося скелястою частиною берега — мисом, широка основа якого була вкрита піском. Під час підвищення рівня води затоплювалися найбільш низькі місця улоговин біля основи цього мису, і він іноді мав вигляд півострова. А талі води після великого сніготанення в квітні — травні, заливаючи весь «досить низький перешийок»¹² і створюючи на ньому нову протоку, перетворювали мис-півострів в острів.

Наведені вище повідомлення давніх авторів і висновки, які можна зробити з них, підтверджують, що історичний Кічкаський мис та острів Мала Хортиця — це один і той же географічний об'єкт, вершину якого ми тепер називаємо островом Леніна.

Записки Лассоти, який перший назвав цей острів Малою Хортицею, також свідчать про те, що острів знаходився біля переправи, вище, а не нижче і не поруч давно відомого великого острова Хортиці.

У своєму щоденнику під 4 липня 1594 р. Лассота записав, що мандрівники пройшли біля двох річок Московок, острів Хортиця для них знаходився з російської сторони, пристали вони до берега нижче острова Малої Хортиці, а ввечері «переправили вплав своїх коней з острова, де вони паслися, на руську сторону і там провели ніч»¹³. З цього тексту випливає, що шлях Лассоти проходив головним руслом Дніпра. Коли б Лассота йшов Річищем, то замість Московок він записав би повну назву трьох правобережних річок Хортиць, відзначив би майже десятиверстну віддаль між крайніми з них і не міг би жодного слова не написати про Канцирську скелю, яка знаходилася проти середини Хортиці, що для нього тоді була б з татарської, а не руської сторони. Пасті коней на камінній Канцирській скелі ніде, а переправляти їх туди вплав по ледве прикритому водою перешийку неможливо.

Матеріали кінця минулого століття також свідчать про те, що під час весняної повені дніпровська протока, заливаючи лощину біля основи Кічкаського мису, перетворювала його на острів.

Німецькі колоністи, оселившись біля протоки, заснували колонію і назвали її Ейнлаге. Цю ж назву дістала й протока.

Переповнюючись водою під час весняної повені, протока ставала зручним прямим шляхом для плотів, які сплавлилися в обхід небезпечних скель «Розбійники», що стояли проти Кічкаського мису в руслі Дніпра.

¹² В. Г. Ляско́ронский. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России. Описание Украины, II. Карты Украины. К., 1901, стор. 14.

¹³ Путевые записки Эриха Лассоты. ., стор. 52.

Але паводкові води часто затоплювали будинки колонії. Щоб уникнути в майбутньому таких великих розорень і затоплень будинків, як від повені в 1845 р., і щоб забезпечити сухопутний доступ на острів Малу Хортицю у будь-яку пору року, колоністи восени того ж 1845 р. пересипали дніпровську протоку високою земляною греблею, і, перетворивши острів Малу Хортицю в правобережну ділянку, присвоїли йому назву Степок¹⁴.

В кінці минулого століття відзначалося, що «рівень води біля цієї греблі, яка загороджувала з північної сторони Дніпро, був настільки високий, що і тепер, якби ліквідувати греблю, при весняній повені Степок був би відрізаний значною протокою від правого берега»¹⁵. А «існування острова у цьому місці підтверджується наявними слідами висохлої досить широкої протоки Дніпра, який вливав сюди частину своїх вод перед вищезазначеним крутим поворотом на південь, спрямованим в порівняно вузьке ложе у високих гранітних берегах»¹⁶.

Яворницький теж бачив «з правого боку річки греблю, збудовану німцями колонії Кічкас», але чомусь не зміг встановити, що до будівництва греблі цей міс, який так довго розшукували, і був островом Малою Хортицею¹⁷.

Точне місце Кічкаської переправи першим вказав Лассота¹⁸, який майже чотиристи років тому писав, що вона знаходилась на половині милі (3890 м) вище початку острова Хортиці. Таку ж відстань наводить у своєму «Описании Украины» і Боплан, який писав на п'ятдесят років пізніше¹⁹.

Ці дані прямо вказують на те, що переправа знаходилась біля північної сторони Кічкаського мису, бо південна частина була віддалена від острова Хортиці на чверть милі.

Якби ми спробували встановити місце переправи тільки на основі вивчення напрямку дій «відбиваючих» струменів течії та зручності підходів до неї з обох берегів, то й тоді змушені були б погодитися з тим, що переправа могла знаходитися тільки вище Кічкаського мису. А в тому місці — між гирлами невеликих польових лівобережних річок: Кічкаськи, що влива-

¹⁴ Я. П. Новицкий. Урочище Кичкас на Днепре (рукопис).— Запорізький облдержархів, ф. 164, спр. 1, арк. 12.

¹⁵ Л. Падалка. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества.— «Киевская старина», 1894, апрель, стор. 262.

¹⁶ Л. Падалка. Остатки старины на Нижнем Днепре. (Из записной книжки). К., 1903, стор. 5.

¹⁷ Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа, ч. 2. СПб., 1888, стор. 131.

¹⁸ Путевые записки Эриха Лассоты..., стор. 30.

¹⁹ Описание Украины и реки Борисфена, в просторечии называемой Днепром, от Киева до впадения ее в море. Составлено Бопланом в 1630—1648 годах.— Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 2. К., 1896, стор. 316.

лася у вигин Дніпра проти мису і дістала від нього свою назву, і Осокорівки, яка впадала трохи вище,— в Дніпро вдавалася широка піщана коса з двома низькими терасами загальною довжиною майже 1 км. Течія відносила тих, що переправлялись з цієї коси до північної затоки біля Кічкаського мису або до протоки за островом. В обох випадках течія «відбивала» тих, що переправлялись до правого берега, наближаючи їх до мису.

Ці міркування і висновки про місце переправи підтверджуються й такими фактами: по-перше, так звана Запорізька переправа — перша з Кічкаських переправ, місце якої встановлене досить точно²⁰,— знаходилася на північній стороні Кічкаського мису; по-друге, як це спостерігається і біля всіх інших переправ, з обох кінців цієї запорізької переправи були житла (в улоговині у північній частині мису в 70-х роках XVIII ст. знаходилося три землянки запорожців²¹, а на другому кінці переправи — на лівому березі Дніпра у 1781 р. були не окремі будинки, а ціле поселення — Павло-Кічкас²²); і, по-третє, до північної ділянки Кічкаського мису після заселення району переправи — в кінці XVIII ст.— підходили не тільки літні дороги²³, а й зимові шляхи по льоду²⁴. Ніде, як не в тому вже звичному місці знаходилася і переправа, яка здійснювалася двома казенними байдаками, які в 1775 р. були перегнані з Самари через пороги до Кічкасу «для перевозу там на правий берег Дніпра»²⁵.

Найдавніше з писемних повідомлень, що дійшло до наших днів про Кічкаську переправу, відноситься до 1550 р., коли вперше було висловлено думку про вигідність розміщення біля дніпровських переправ особливих воєнних застав проти нападів татар з-за Дніпра, бо такі місця, як Кічкас, «быв заняты небольшим отрядом, могут отразить величайшие скопища татар, потому что татары переплывают обыкновенно без судов, держась за лошадей, безоружные и обнаженные, и легко отражаются теми, которые в лодках, вооруженные выходят к ним навстречу из островков и кустарников»²⁶.

²⁰ Я. П. Новицкий, вказ. праця арк. 12.

²¹ Там же.

²² Місце, де почало заселятись це кріпосне село, було вибране його власником Павлом Потьомкіним, як можна припустити, саме у зв'язку з знаходженням там лівобережного кінця переправи, до якої, мабуть, уже були дороги.

²³ Дорога до цього місця зазначена навіть у «Плане района сосружения Днепростроя», знімок якого зроблений у 1924—1925 рр. (В. Г. Александров. Днепрострой, т. 1. Исследования, М., 1929, стор. 242—243).

²⁴ Я. П. Новицкий, вказ. праця, арк. 12.

²⁵ Н. Дубровин. Присоединение Крыма к России. Сборник документов, т. 1, 1775—1777 годы. СПб., 1885, стор. 60.

²⁶ Извлечение из сочинения Михалона Литвина..., стор. 65.

Кічкас у той час вже був добре відомий як місце найзручнішої переправи через Дніпро, якою користувалися не тільки кримські ординці і литовські загони, а й низовики з Томаківської Січі і черкаські козаки.

Московський цар Іван Васильович Грозний, одержавши у березні 1556 р. повідомлення про підготовку нового татарського набігу на Русь, послав з Путивля дяка Ржевського із загonom козаків і московських стрільців «под улусы Крымские и языка добывати»²⁷. На Дніпрі до Ржевського «пристали литовские люди, атамань черкаские, Млинским зовут, да Михайло Янкович (Есковичь), а с ним триста человек каневских черкес. И дяк, а с ним казаки и литовские отаманы, ходили под Ислам Кирмень, ... и тут кони и многую животину отгонили; да пошли под Очаков. И у Очакова острог взяли, и турков и татар побили и языки поймали. И по Заднепровью по литовской стороне вверх пошли»²⁸.

У розвідувальному поході дяка Ржевського литовський король побачив загрозу цілісності своїх південних рубежів та володінь, а головне — можливість посилення впливу Росії на низових козаків з Січі.

Намагаючись не допустити закріплення Івана Грозного на низу Дніпра і бажаючи створити Литві опорний пункт для боротьби з Кошем запорізьких козаків, який у той час знаходився на Томаківському острові²⁹, король Сігізмунд-Август доручив одному з найбільших феодалів князю Дмитру Івановичу Вишневецькому збудувати за порогами «городок» і нести в ньому «сторожу польную»³⁰. На «залогу» — гарнізон того городка — покладалася не тільки боротьба з московськими козаками, що «на Днепре все перевозы зяляли»³¹, — вона, крім того, служила і для «гамування» черкаських козаків, які «не ворочаются до наших, литовських, городов, але з московскими идут и шкодят»³².

Відверто повідомляючи перекопського хана про справжню причину зведення нового укріплення на кримсько-литовській границі біля острова Хортиці, литовський король завіряв його, що воно збудоване не проти Кримської орди, а на випадок «кгда какой выступ от лихих людей зложейским обычаем стается»³³.

²⁷ Летописец русский (Московская летопись). Подготовил к изданию А. Н. Лебедев. М., 1895, стор. 54.

²⁸ Летописец русский..., стор. 58.

²⁹ Острів Томаківка знаходився нижче Кічкаської переправи по Дніпру майже на 70 км, а по суходолу — близько 50 км.

³⁰ Книга посольская. Метрики Великого княжества Литовского, т. 1. М., 1843, стор. 139.

³¹ Там же, стор. 203.

³² Там же, стор. 159.

³³ Там же, стор. 140.

Те, що городок Вишневецького знаходився дуже близько від Кічкаської переправи і заважав нею користуватись, видно навіть з того, що ординці залишили її.

У 1594 р. «найбільш звичайна і відома із татарських переправ» була вже не Кічкаська, а Таволжанська, біля якої постійно знаходилося «багато маленьких татарських човнів, зв'язаних із хворосту і кругом обтягнутих шкірою»³⁴. Доцільність перевезення переправи була визнана настільки безперечною, що при цьому не порахувалися ні з великим віддаленням нової переправи від Криму, ні з майже вдвоє більшою шириною Дніпра на новому місці.

Але в якій частині острова Хортиці або мису Вишневецький збудував свій городок? Ні королівські грамоти і листи, ні записки і щоденники сучасників не дають відповіді на це питання. Для розв'язання його насамперед необхідно встановити, яким він був, що являли собою його оборонні споруди?

В історичній літературі Хортицьке укріплення називається по-різному: і замком, і городком, і окопом. Нам здається, що всі ці назви служили для позначення окремих характерних особливостей одного і того ж об'єкта, але з різних точок зору визначали його основне призначення.

Замок — це польсько-литовська назва військової споруди, яка щось запирала, була перепорою для чогось, прикривала кудись доступ (в даному випадку — підходи до Кічкаської переправи); городком укріплення називали тому, що так на Русі називалися всі поодинокі огорожені прості укріплення, в яких знаходилися озброєні загони; окопом його називали козаки. Цим же словом позначали всяке прямокутне земляне або інше укріплення із захисних валів, у якому можна було сховатися при раптовому нападі ворогів.

Те, що Вишневецький міг звести тільки тимчасове, просте земляне укріплення, підтверджується такими фактами. Будівництво «замка» було завершено в дуже короткий строк, але зводили його не спеціалісти градобудівники, а служебники князя³⁵. За останні дев'яносто років археологічних розкопок і досліджень в районі Хортиці не знайдено ніяких слідів кам'яних стін, фундаментів, будівель або будь-яких інших споруд. Нарешті, побудована через 75 років після Хортицького «замка» вже не тимчасова, а постійна польсько-литовська кріпость Койдак-Линевська оборона, призначенням якої було «пристойнішим способом усмирити козаків і привести їх до кращого

³⁴ Дневник Эриха Лассоты из Стеблева. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. I. К., 1890, стор. 166.

³⁵ А. В. Стороженко. Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки, стор. 311.

послухання»³⁶, також споруджувалася не з каменю, а, як і на Малій Хортиці, складалася із земляних валів, обведених ровами, тільки більших розмірів.

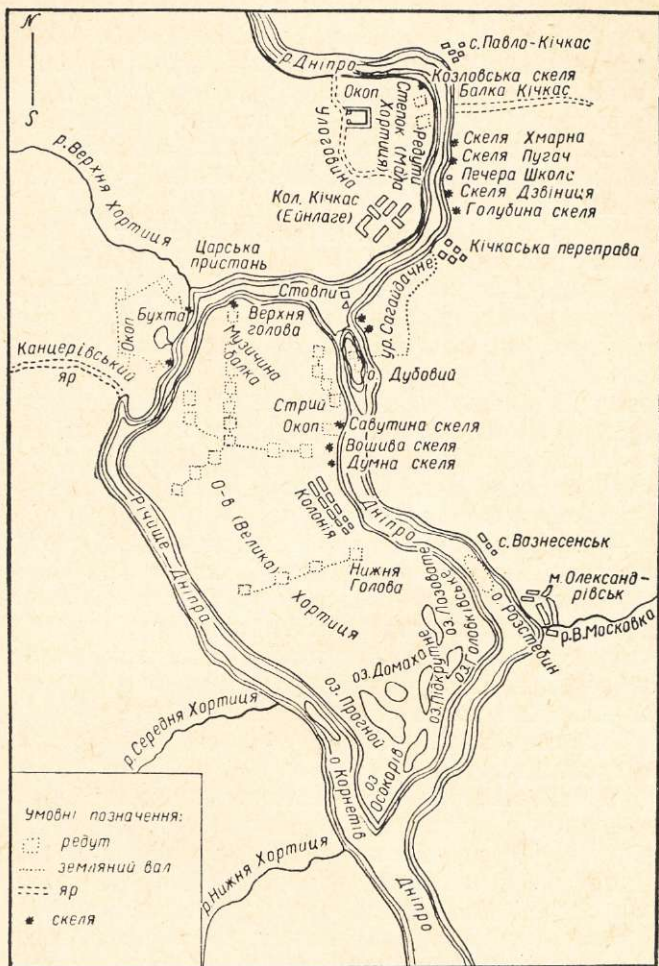

Рис. 2. Схематична карта о. Хортиці (з додатку до статті Л. К. Падалки).

Докладне вивчення багатьох літературних, архівних та картографічних матеріалів дало можливість не тільки знайти давно зафіксоване місце, де знаходилось литовське укріплення, а й встановити його розміри.

³⁶ П. И. Симоновский. Краткое описание о казачьем малороссийском народе и военных делах его (1765 г.). М., 1847, стор. 12.

На карті, знятій військовими топографами у 1861 р., у середній частині перешийку Кічкаського мису зображений прямокутник окопу, який у тому місці міг бути збудований тільки Вишневецьким³⁷ і ніким іншим.

При краєзнавчому дослідженні околиць колишньої старовинної Кічкаської переправи у 1893 р. були виявлені, описані і занесені на рукописний план³⁸ залишки ще добре помітних, але вже розмитих повинню та дощами і тому значно розсунутих валів колишнього укріплення Вишневецького³⁹.

Розміщене на площі близько 2 гектарів, це укріплення було прямокутним в плані. Його поперечний східний вал мав у довжину 96 м; два поздовжніх вали висотою по 11—12 м тягнулися зі сходу на захід майже на 215 м і на кінцях (біля відкритого виходу з боку дніпровської протоки) мали з обох боків замкнуті квадрати, ніби редути, розмірами 21×21 м з висотою насипу майже 17 м⁴⁰.

Оскільки поверхня дна улоговини біля протоки була рівною, слід вважати, що ці кінцеві редути служили для спостереження за підходами до Кічкасу — Малої Хортиці зверху і знизу по течії Дніпра.

Окоп закривав доступ на вершину мису-острова, а його скеляста вершина, краї якої становили ряд неприступних обривів⁴¹, була єдиним і надзвичайно зручним місцем для влаштування там самостійного оборонного пункту поблизу переправи.

Боплан свідчить, що йому «траплялося бачити, як поляки стріляли із лука з одного берега на інший, причому стріли падали більше як на сто кроків далі протилежного берега»⁴². А це значить, що стрільці загону, який зайняв вершину мису-острова, могли бити ворога, який ріскнув би наблизитися до води на лівому березі Дніпра — біля Кічкаської переправи чи намагався б переправитися на правий берег. Пануюче положення вершини над переправою заважало ворогам оточити переправу.

Ізольованість вершини мису-острова, її неприступність з боку татарського берега Дніпра, наявність вільних шляхів на

³⁷ Специальная карта Европейской России. Масштаб 3 версты в дюйме. Екатеринославская губерния. Ряд XXVII, л. 13.

³⁸ Л. Падалка. К вопросу о существовании Запорожской Сечи..., стор. 262.

³⁹ Викликає здивування той факт, що, незважаючи на наявність цих давно відомих документів, і до наших днів поширені безпідставні твердження про тотожність Кічкаського мису, острова Малої Хортиці і невеликої Канцирської скелі на дніпровському Річиші проти середини Хортиці, де в 1737 р. російська армія збудувала маленьку кріпость під назвою Запорізька верф.

⁴⁰ Л. Падалка. К вопросу о существовании Запорожской Сечи..., стор. 271.

⁴¹ Описание Украины и реки Борисфена..., стор. 316.

⁴² Там же.

випадак вимушеного відходу, а також достатня площа прикритої місцевості (загальна площа Кічкаського мису-острова становила майже 150 десятин) з випасом для коней біля дніпровської протоки, природно, привернули увагу Вишневецького, який і заклав тут укріплення «на господаря»⁴³.

На початку 1557 р. Вишневецький попросив у короля прислати йому припасу для остаточного закріплення у районі Хортиці⁴⁴. Але Сигізмунд-Август не виконав прохання, і образений цим Вишневецький «перекинувся» на сторону московського царя.

У травні 1557 р. Вишневецький доносив Івану Васильовичу, що «царь кримський... и с сыном и со всеми людьми приходил под его городок на Хортицкий остров и приступал 24 дня», але «московские казаки, которых не мало есть по Днепру»⁴⁵, разом з його загоном, закріпившись на острові, «побили у царя многих людей лучших, и пошел царь от него с великим срамом»⁴⁶.

Багатотисячне кримське військо могло бути затримане трьома-чотирма сотнями Вишневецького лише при умові, що козаки мали можливість не допустити переправи татар на правий берег Дніпра та оточення свого укріплення. А для цього загін Вишневецького повинен був розташуватись на висотах острова Малої Хортиці, які панували над Кічкаською переправою.

Тут необхідно врахувати ще одну дуже суттєву обставину: донесення Вишневецького одержано у Москві в травні. Отже, кримський цар почав «приступ» на хортицький городок у квітні — місяці весняного водопілля. А перед тим роком «зима была студена, великие морозы во всю зиму и не один день со оттепелями не бывал, и снега пошли паче меры»⁴⁷. Отже, в ту весну повінь на Дніпрі була значно більша, ніж звичайно, тому Кічкас, де не було низьких заливних берегів, як біля інших переправ, був єдиним місцем переходу на протилежний берег. Природно, що козаки, які зайняли Малу Хортицю над переправою, могли довгий час не допускати татар на правий берег.

А через кілька місяців (у кінці того ж літа), коли разом з відходом талої води відкрилася переправа біля Іслам Керменя, Кам'яного Затону і Буділовського острова і коли разом з лівобережними кримчаками до городка прийшли «турского

⁴³ И. М. Каманин. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельниченко.— Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 8. К., 1894, стор. 73.

⁴⁴ А. А. Скальковский. Поездка по Запорожским урочищам.— «Журнал министерства внутренних дел», ч. XIII, 1846, стор. 65.

⁴⁵ Книга посольская. Метрики..., стор. 169.

⁴⁶ Летописец Нормантского.— Временник Московского общества истории и древностей Российских, кн. 5. М., 1850, стор. 109.

⁴⁷ Там же, кн. 5, стор. 107.

царя люди многие и в судах да волохи» з правого берега, тобто тоді, коли вороги, нарешті, дістали можливість оточити загін Вишневецького,— він «с Хортитского острова... пошел в Черкасы — Канев»⁴⁸.

Справжнє місце і соціальне значення укріплення, яке спорудив Вишневецький на острові Малій Хортиці, часто пояснюється невірно. Цьому укріпленню всупереч незаперечним історичним даним інколи присвоюють значення і роль Запорізької Січі. Про нього писали не як про осине гніздо, звідки посилалися каральні загони для боротьби з вільнолюбними запорожцями, а як про головний оплот і батьківщину козачих вільностей.

Дехто з тих, що підносили магната Вишневецького на п'єдестал героїв Запоріжжя і всієї України, намагались за всяку ціну знайти укріплення 1556 р., видаючи його за кріпость запорізьких козаків, яка нібито була збудована з каменю за типом рицарських замків. Не знайшовши на Нижньому Придніпров'ї подібних споруд, вони почали твердити, що розміщені на Канцирській скелі залишки кріпості 1737 р., яка через нестачу м'якого ґрунту була споруджена із кам'яних брил, і є замок Вишневецького.

Ці «історики» не зважили навіть на те, що кріпость на Канцирській скелі, яка входила в число багатьох інших укріплень обширної системи оборони Хортицького табору 1736—1739 рр. під назвою Запорізька верф, була детально описана в ті ж роки військовим інженером князем Мишецьким, який брав участь у будівництві руських редутів по Дніпру і в самій Новій Січі⁴⁹.

Найбільша Канцирська скеля, яка під час водопілля також набувала вигляду острова, мала площу до 13 гектарів. Вона знаходилася в зоні прицільного обстрілу з підвищених над нею ділянок правого берега і з крутих уступів західної частини острова Хортиці. А, за свідченням Боплана, стріли, пущені з татарських луків, летіли на 500—600 кроків, тобто, «вдвоє далі рушничної кулі»⁵⁰. Стрілець із лука міг випустити до 12 стріл на хвилину⁵¹, а убійна сила стріли була більша, ніж сила кулі з мушкета⁵².

Враховуючи ці досить невігідні особливості Канцирської скелі-острівця, трудно повірити, щоб Вишневецький, відомий у свій час як досить досвідчений і грамотний воєначальник — «муж ума пылкого, отважный и искусный в ратном деле», міг

⁴⁸ Летописец Нормантского.— Временник Московского общества истории и древностей Российских, кн. 5, стор. 116.

⁴⁹ С. И. Мишецкий. История о казаках запорожских. Одесса, 1852, стор. 67.

⁵⁰ Описание Украины. Сочинение Боплана..., стор. 35, 55.

⁵¹ «Техника молодежи», 1963, № 2, стор. 40.

⁵² Д. Х ан т е р. Охотник. М., 1960, стор. 164.

розмістити на цьому місці своє укріплення, яке б замикало тільки нікому не потрібне Річище, а головне русло Дніпра і Кічкаську переправу лишало для вільного проходу ворога.

Та й саме це місце, що знаходилося «ніби орлине гніздо на ледве приступній скелі», для кінних, земних бійців, а не для небесних птиць було зовсім непідходящим. Як могли козаки, сильні своїми «списами та шабляками», знизу битись проти татарських стріл згори? Де ж могли вони на тому острівці поставити й укрити своїх коней? Чим їх годувати? Де шляхи зв'язку і відходу? Ні, Канцирська скеля не була придатною для козаків і служебників Вишневецького.

Якими б хоробрими і стійкими у бойовій лаві не були козаки, але оточені з суші і з води, особливо на маленькій скелі, яка обстрілювалась з усіх боків, вони не могли б чинити опір усьому кримському війську не тільки 24, а й один день.

Окоп Вишневецького міг бути тільки на Кічкаському місі, де справді і були знайдені залишки його валів.

В. Г. Фоменко

КИЧКАССКАЯ ПЕРЕПРАВА И ГОРОДОК НА МАЛОЙ ХОРТИЦЕ

Резюме

Не только в художественной, но частично даже в исторической литературе без каких-либо оснований, а просто «по традиции» утверждается, что окоп, заложённый Д. И. Вишневецким, имел вид каменного рыцарского замка и что это укрепление было возведено им в днепровском протоке Речище на маленькой Канцырской скале, ошибочно принимаемой за остров Малую Хортицу.

Уяснить место нахождения Малой Хортицы необходимо как для понимания сложных событий начала борьбы запорожского казачества с попытками подчинения его власти Польско-Литовского королевства, так и для освещения стремлений Московского государства, Литвы и Крыма закрепиться за порогами Днепра.

Настоящая статья является продолжением историко-географических исследований автора, опубликованных в «Известиях Всесоюзного географического общества» (1963, вып. 6, т. 95 — «Где был древний Протолчий брод?») и в «Археографическом ежегоднике» (1963, изд. АН СССР — «Южные пути Киевской Руси на Запорожье»), и началом исследований географии Запорожских Сечей.

Изучив значительное количество мемуарных, картографических и архивных источников, автор устанавливает, что истинное местонахождение окопа — на бывшей Малой Хортице, и подает некоторые мало известные и вновь выявленные данные о Малой Хортице и окопе Вишневецкого.

І. П. Крип'якевич

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ 1648—1654 рр.

В результаті Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького сформувалася українська державність. Територія центральної України одержала новий адміністративний поділ на полки і сотні. Цій територіальній організації присвячується наш огляд.

Основних джерел, що висвітлюють адміністративний поділ України періоду 1648—1654 рр., два: 1. Реєстри Запорізького Війська з датою 16 жовтня 1649 р.¹, які містять списки 16 полків з поділом на сотні (другорядні міста зазначені тільки як виняток). 2. Переписні книги приведених до присяги цареві Олексієві 1654 р. (повні книги залишилися тільки для Білоцерківського і Ніжинського полків)². З усієї козацької території є сумарні списки полків і міст у різних редакціях³.

На основі цих джерел можемо визначити межі автономної козацької території.

Кордони з Річчю Посполитою і Великим князівством Литовським. (В іншому місці ми розглядали західну границю козацької держави більш докладно⁴). Зборівський мир дозволив створювати козацьке військо («вписували козаків до реєстру») на території, обмеженій такою демаркаційною лінією: на пра-

¹ Реєстра всего Войска Запорожского (далі посилання на це джерело подається в тексті так: [I, стор...]) (видав О. Бодяньський).—Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1874—1875, і окремо.

² Акты Южной и Западной России. СПб., 1878, т. 10 (далі посилання на це джерело подається в тексті так: [II, стор...]) стор. 781—838.

³ Акты ЮЗР, т. 10, стор. 291—306, пор. 781—838, 239—240; С. А. Белокуров. Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках.—Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1905, кн. 2 (далі в тексті: [III, стор...]).

⁴ Ів. Крип'якевич. Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Державні межі (далі—Студії...).—Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 144.

вому боці Дніпра — Горностайпіль — Димер — Коростишів, Павлоч — Погребище — Прилука — Винниця — Браслав — Ямпіль — Дністер; на лівому — Остер — Чернігів — Ніжин — Ромни. Ця лінія залишає на козацькому боці майже все Браславське воеводство, з Київського — південну частину по горішню Раствацію і Тетерів, з Чернігівського — також південну територію по р. Снов. Відкритим залишалось питання: чи означала ця лінія докладно межу козацьких володінь, чи тільки служила для загальної орієнтації. Розв'язують це питання реєстри 1649 р., а також переписні книги 1654 р.

На кордоні з Річчю Посполитою і Великим князівством Литовським в 1649 р. було п'ять полків: Браславський, Кальницький, Білоцерківський, Київський, Чернігівський.

Два перші полки були в межах Браславського воеводства: в Браславському полку крайні сотні на заході в містах Ямпіль, Черніївці, Шаргород, Станиславчик, Браїлів; у Кальницькому полку — Винниця, Прилука. Західна межа цих полків проходила майже границею між Подільським та Браславським воеводствам⁵. (Шаргородська сотня була вже на території Подільського воеводства, а щодо Літинської, Янівської і Пиківської волостей, то невідомо, чи входили вони у Кальницький полк). В 1654 р., після завятих битв з поляками, в південно-західній частині Браславського полку козацьких застав немає. Міста Браїлів, Красне, Мурахва, Черніївці, М'ястківка означені як пусті, інші не згадуються зовсім (Станиславчик, Шаргород, Яланець, Комаргород), залишились тільки містечка над Кам'янкою (Хрестище, Кам'яниця Думитрашкова, Хрустова) і над Дністром (Янкулів, Косниці, Рашків); на крайньому заході, немов острів, стоїть Буша. Під кінець гетьманства Богдана Хмельницького козацькі застави оволоділи східною частиною Подільського воеводства (Межибіж, Калюс); тут почав створюватись окремий Подільський полк⁶.

Крайніми на заході і півночі були: в Білоцерківському полку — Павлоч, Івниця, Коростишів⁷; у Київському — сотні в містах Овруч, Воросівка, Макарів, Гостомля. На козацькій території не бачимо Бердичівської, Чуднівської, Житомирської, Межирицької волостей, а козацькі кордони не доходили тут до межі з Київським та Волинським воеводствами. У 1654 р. ця межа пролягала далі на схід: Овруч і Воросівка не згадуються, є тільки міста, ближчі до Дніпра: Бородянка, Димер, Горностайпіль, Карпилівка, Чернобилль. Але в 1656—1657 рр. знов

⁵ Пор. A. Jabłonowski. Atlas Rzeczypospolitej Polskiej. Ziemie ruskie, Варшава—Відень, 1899—1904.

⁶ Студії..., стор. 122.

⁷ У згаданій студії про західні границі автор зазначав біля Коростишева Каменобрид (стор. 117). При докладнішому розгляді виявилось, що ця оселя була на Гнилім Тикичі.— Див. Акты ЮЗР, т. 10, стор. 794.

відбувся наступ козаків на захід і північ. На заході козацькі застави увійшли в межі Волинського воєводства аж по лінію Горині (Степань, Гоша, Заслав, Старий Константинів), на півночі вони окупували Пінський повіт, де й було організовано Пінсько-Турівський полк⁸.

На лівому боці Дніпра, в Чернігівському воєводстві, на північній межі козацьких володінь був Чернігівський полк; його крайніми сотнями на півночі були Чернігівська, Сосницька, Батуринська, Конотопська. Ця межа свідчить, що до Чернігівського полку не належали північні волості Чернігівського воєводства — Сіверщина. Ці волості — Новгород-Сіверська, Стародубська, Почепська — перейшли до території Запорізького Війська в 1654 р.⁹ Під час війни 1654—1655 рр. українські війська зайняли також граничні повіти Мінського і Мстиславського воєводств. Тут було засновано Білоруський, або Чавський, полк¹⁰.

Кордон з Росією. На сході йшов кордон з Російською державою. В 1649 р. на сході були Чернігівський, Миргородський і Полтавський полки. В Чернігівському полку крайнім сотенним містом на сході був Конотоп, в Миргородському — Костянтинів, Ромни, Глинськ, в Полтавському — Гадяч, Веприк, Зіньків, Куземин, Опішня, Полтава. Гранична межа з Росією проходила по лінії давнього польсько-російського кордону. Про установлення цього кордону між Польщею та Росією велися довгі переговори з 1638 р. Остаточно в 1647 р. цей кордон проходив по лінії: р. Сухий Ромен, р. Терен, р. Бобрик, причому городище Бобрик належало Росії, через р. Сулу (м. Недригайлів і Городецьке городище належали Росії), р. Псьол (городище Кам'яне належало Росії), р. Олешниця (м. Олешня — Росії), до р. Ворскли (Скельське городище — Росії), Більськ (мабуть, — Польщі), Ворсклою до тирла Мерла, звідси до р. Коломак, через р. Орчик до Муравського шляху (у верхів'ях Орелі). Загалом це та сама межа, що йшла пізніше між Чернігівською і Полтавською губернією з одного боку та Курською і Харківською — з другого.

Південні кордони. На півдні території Запорізького Війська знаходились Браславський, Уманський, Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський та Полтавський полки.

У Браславському полку в 1649 р. крайніми південними сотнями були Ямпільська, Вербківська, Вільшанська, Горячківська, Чачальницька. В 1654 р. знаємо ще такі міста: Яруга, Янкулів, Косиці, Кам'янка Дністрова, Рашків. Територія Запорізького Війська доходила тут до Дністра і межувала з

⁸ Студії..., стор. 121—122.

⁹ А. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. I, Полк Стародубский. К., 1888, стор. 4—11.

¹⁰ Студії..., стор. 123—124.

Молдавським князівством; від Рашкова відступала на північ до Чачальника.

В Уманському полку на півдні були сотні з осідками: Романівка, Бершадь, Соболівка, Івангород, Умань, Бабани, Іванка. Полкова територія доходила до Саврані і Богу (теп. Буг), потім повертала далеко на північ на рівень Умані.

У Білоцерківському полку на півдні — Шавулиха; в Корсунському — сотні в містах: Кальниболото, Ольшаний, В'язовок; у Чигиринському (на правому боці Дніпра) — Орловець, Баклій, Сміла, Жаботин, Чигирин, Крилів. У цілому — це лінія Умань—Чигирин.

Уся границя від Дністра до Дніпра йшла степами, тільки в деяких місцях доходила до таких річок, як Саврань, Бог, Удич, Ятрань, Вись, Цибульник. У двох місцях границя перетинала відгалуження Чорного шляху — на південь від Умані і Чигирини.

На лівому боці Дніпра Чигиринський полк має сотні в містах Кременчук і Поток, Полтавський полк — Кобеляцьку і Полтавську.

У вказаних вище сотнях знаходились крайні південні оселі території Запорізького Війська. Далі починались безлюдні простори, що відмежовували козацьку територію від володінь Криму й Туреччини. Серед степу були ще дві українські твердині — Кодак і Запорізька Січ. Кодак, добутий козаками після довгої облоги в 1648 р., залишився і надалі степовим фортом, в якому стояла невелика застава в 400 чоловік [II, 441, 452, 476, 484]; в часи загрози з боку татар його підкріплювали більшими силами [II, 697 (1654 р.)].

Річка Самара належала до Терехтемирівського монастиря [II, 442].

Запорізька Січ на Микитиному розі була також твердинею, до якої висилали застави поперемінно з різних полків; кошового призначав гетьман [II, 442, 476]. Запоріжжя втратило своє давнє значення відтоді, коли більшість козацького війська переселилася на «волюсть». Не чуємо нічого про те, чи біля Січі були які-небудь оселі, і, навпаки, відомо, що Богдан Хмельницький не дозволяв козакам переходити на Запоріжжя [II, т. 14, стор. 565, (1655 р.)]. Якийсь час козаки тримали в своїх руках Аслан Кермен (Іслам-городок) при Таванському перевозі на Дніпрі, але в 1653 р. Хмельницький уступив його Криму [II, 57].

Територія Війська Запорізького. З поданого огляду видно, що основу козацької території становили Київське, Браславське і Чернігівське воеводства, визначені за Запорізьким Військом Зборівською угодою 1649 р. У 1649—1654 рр. відбувалися деякі зміни кордонів цієї території, але козацька влада остаточно установилася на території цих трьох всеводств.

Окремо, треба відзначити, що Білоцерківська угода 1651 р., яка, хоч і обмежила козацьку територію Київським воєводством, в життя проведена не була. Козацькі полки на Браสลавщині і Чернігівщині залишилися на давніх місцях, про що свідчать описи 1654 р.

У 1654—1657 рр. основна територія Запорізького Війська розширюється за рахунок південних земель Великого князівства Литовського у Берестейському, Мінському і Мстиславському воєводствах, а також пограничної смуги Волинського воєводства. Вся територія Запорізького Війська займала близько 200 тис. кв. км.

Основним ядром козацької території були шість давніх полків: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський і Канівський, тобто область середнього Дніпра. Тут знаходилися найгустіші козацькі оселі, в яких жило близько 20 тис. реєстрового війська, а також гетьманська столиця Чигирин.

З цих найдавніших полків козацька територія розширювалася на захід і схід. На заході вона займає передусім область середнього Богу. Кальницький, Браславський і Уманський полки дають понад 7 тис. козаків. Тут велика густота населення, козацька влада трималася міцно, як це показала завзята боротьба з Польщею в 1653 р. Цілком природним було намагання поширити козацьку владу на східне Поділля. В меншій мірі було опановане рідко заселене Полісся; великий за простором Київський полк мав ледве 1800 козаків, а тому важко було вдержати пограничну смугу. Розширення території на Волині і Пінщині досягнуто більше шляхом політичних умов, ніж воєнних дій.

Друга область поширення козацтва — це Лівобережжя. Полтавський, Миргородський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський полки давали понад 9 тис. реєстрового війська.

Пізніше, після 1654 р., козацька територія розширювалася у напрямку верхнього Дніпра, в Полісся і на Білоруські землі — області з окремою господарською і політичною структурою. Хоч їх і єднали з Україною деякі культурні і торговельні інтереси, не можна було розраховувати на тривке приєднання їх до козацької держави.

Головною водною артерією козацької території був Дніпро. Межі української держави простягалися рівномірно по обох берегах ріки і не відходили від неї далі як на 250 км. Козацька Україна була в повному розумінні придніпрянською державою.

Адміністративний поділ. У переддень Визвольної війни Запорізьке Військо (реєстрове) поділялося на шість полків: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський; у 1625—1638 рр. був ще Миргородський полк. Як виглядали в ці часи полкові території, певних

даних не маємо, але можна припускати, що військо не стояло в одному полковому місті, а було розміщене по різних містечках і селах. Ці полки після війни 1648 р. залишаються і дають взірць для організації нових полків. Зразу бачимо велике число полків з різними назвами. Так, згадуються невідомі потім Лисянський, Животівський, Овруцький, Ічанський, Ірклівський та інші полки¹¹.

Після Зборівського миру, коли було складено реєстр, установлюється 16 полків: Білоцерківський, Браславський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський.

Розглянемо основи, на які спирався поділ на полки.

Згідно із Зборівською угодою Запорізьке Військо займало воеводства, які мали такий поділ:

А. Київське воеводство мало три повіти: Овруцький, Житомирський, Київський. Київський повіт складався з округ, які за литовських часів називалися повітами: Любецький, Чорнобильський, Київський, Остерський, Білоцерківський, Миргородський (чи Миргородсько-Полтавський).

Б. Браславське воеводство ділилося на два повіти: Винницький і Браславський.

В. Чернігівське воеводство було поділено на такі повіти: Чернігівський і Новгородський (Сіверський).

В цілому три придніпрянські воеводства при пануванні Польщі були поділені на невелику кількість повітів, обширних за територією, а тому важких для управління. На переломі XVI—XVII ст. почався процес розподілу на менші територіальні округи, звані староствами. Так само поступило і Запорізьке Військо.

Козацька влада взяла як основу для адміністративного поділу країни ці малі округи (староства) і часто ділила їх на ще менші адміністративні одиниці. Так виникли полки (у значенні територій), невеликі за розмірами, зручніші для організації управління.

Про те, як проводились в життя нові адміністративні принципи, свідчать деякі приклади. Тільки чотири повіти давніх воеводств стали без значних змін полками: Біла Церква, Винниця (Кальник), Чернігів, Ніжин. Канівський повіт було поділено на Канівський і Корсунський полки; Черкаський повіт — на Черкаський, Чигиринський, Кропивенський полки; Переяславський повіт — на Переяславський і Прилуцький, полки; Миргородський повіт — на Миргородський і Полтавський пол-

¹¹ М. Грушевський. Хмельниччина в розцвіті, вид. 2. К., 1922, стор. 273.

ки; Браславський повіт — на Браславський і Уманський полки.

Виняток з цього основного принципу помічаємо на півночі території Запорізького Війська: там повіти не тільки не поділено на менші частини, а навпаки, в один Київський полк об'єднано великі округи: Київ, Остер, Чорнобиль, Овруч (може і Любеч); так само Чернігівський полк складено з дев'яти округів: Чернігів, Седнів, Слабин, Городня, Вересеч, Мена, Борзна, Сосниця, Батурин. Поза межами козацької держави у 1649 р. були Житомирський повіт і значна частина Новгородського повіту (Новгород, Глухів, Короп).

Ці загальні основи поділу можна простежити в подробицях. Пересунення границь — невеликі. Так, межа між Київським та Браславським воєводством порушена в трьох місцях: Борщагівка в 1649 р. належить до Кальницького полку, а Буки — до Уманського, хоч до цього вони були в складі Київського воєводства; П'ятигори Браславського воєводства знов перейшли до Білоцерківського полку; Івангород, що стояв на границі між Чернігівським та Київським воєводством, перейшов з Київського воєводства до Чернігівського полку. Сталася зміна і в округах. Волость Красне знаходиться в Браславському полку, хоч належала до Винницького повіту; Білоцерківський полк збільшився за рахунок західної частини Київської округи (Хвастів, Рожів, Коростишів); Кропивенський полк був на території Черкаської і Переяславської округ та ін.¹²

Поділ на полки, встановлений у 1649 р., зберігся і в пізніші часи. З опису міст 1654 р. можемо констатувати тільки невеликі зміни меж, а саме:

Білоцерківський полк у 1651 р. поділено на дві частини: східні сотні залишилися при Білій Церкві, а з західних утворено окремі Паволоцький полк, через що кількість полків збільшилась до 17.

Кальницький полк дістав назву Винницького і втратив Борщагівську, Погребинську, Прилуцьку і Тетіївську сотні на користь Паволоцького полку.

Київський полк збільшено за рахунок Переяславського: до нього додано Завороцьку, Козелецьку і Моровську сотні.

Ніжинський полк поповнився сімома сотнями Чернігівського полку (Батуринська, Бахмацька, Борзенська, Івангородська, Конотопська, Сосницька) і одержав велику територію Сіверщини (Новгород-Сіверський, Глухівський, Коропівський округи з Чернігівського воєводства та Стародубський повіт з Смоленського воєводства).

В цілому ці зміни були невеликими. Вони торкалися ші-

¹² Поки що не можна вирішити, чи ці зміни зроблені козацькою управою, чи сталися раніше. Карти України А. Яблоновського, які використовуємо для визначення поділу на воєводства і полки, належать до початку XVII ст.

стях полків, решта — 10 полків — залишалася непорушною. Новий адміністративний поділ довів свою життєздатність.

Нові полки створено в 1654—1657 рр. під час війни з Польщею й Литвою. Як згадано вище, на пограничній території Мінського і Мстиславського воєводств виникає Білоруський полк, який пізніше став називатися Чавським¹³. З Берестейського воєводства під козацьку владу перейшов у 1657 р. Пінський повіт, і тут створюється Турівсько-Пінський полк. Після зайняття козацькими заставами пограничної смуги Подільського і Волинського воєводств починається організація Подільського і Волинського полків. Але з усіх нових полків тільки Чавський полк проіснував довго.

Далі подаємо опис 21 полку, що існували в 1649—1657 рр., а саме: позначення полкових границь і поділ полків на сотні.

Білоруський (Чавський) полк

Білоруський, або Чавський, полк утворився на території Мінського і Мстиславського воєводств під час війни з Польщею 1654—1657 рр. Іван Золотаренко, як наказний гетьман, в червні 1654 р. розпочав похід на Велике князівство Литовське і зайняв Річицю, Горваль, Стрішин, Злобин, Рогачів, в серпні — Гомель, Чечерськ, Новий Бихів, потім північніші міста. Тільки Старий Бихів боронився уперто і був взятий аж у березні 1657 р. Межу козацької території було позначено згідно з царськими розпорядженнями.

У вересні 1654 р. козаки дістали наказ залишитися на зиму в Бихівському і Могилівському повітах, але невдовзі розміщення козаків було обмежено Могилівським повітом — Гордовичьке, Улянівське і Плещицьке вйтівства. На початку червня 1655 р. цар віддав під управу Золотаренка Кричів і Кричівський повіт, але при цьому зазначив, що інші повіти, які зайняли козаки, мають перейти під руку російських воевод: Чавси і Чериків до Могилева, Мстиславський повіт до Мстислава. Отже, повіти Бихівський, частина Могилівського і Кричівський були офіційними межами території, зайнятої козаками. Однак козацькі застави стояли і поза цими межами: в серпні 1655 р. в Чавсах був наказний чавський полковник Матвій Старинський. Універсалом від 8 лютого 1656 р. Богдан Хмельницький призначив полковником на Білій Русі Івана Нечая і як міста його полку позначено Могилів, Чавси, Новий Бихів, Гомель. На цій підставі Нечай підписувався полковником білоруським, могилівським і гомельським. Як далеко сягали козаки, вказує список сотників 1656 р., які були в таких містах: Чавси (тут був також осідок полковника); Могилів (було три сотни-

¹³ Пор. Студії..., стор. 123—124.

ки); Гори, Заболоття, Бродиничі, Акуліно, Городець, Святозеро, Уляни, Рогозин, Білявичі, Чериків, Верба, Пропойськ, Чечеськ, Межево, Смоляни. Однак ми не певні, що цей список повний¹⁴.

Білоцерківський полк

У Білоцерківському полку відбувалися значні територіальні зміни [I, 107—131; II, 239—240, 781—800; III, 30]. В 1649 р. границі його такі: крайні міста на заході — Коростишів, Івниця, Карабчиїв. Отже, Білоцерківський полк не доходив до границь Волинським воеводством. На півдні на межі з Брацлавським полком крайніми містами були Ружин, Сквиря, Антошівка, Торчиця, з Уманським полком — Боярка, Чорний Камінь (межа торкалася в деяких місцях р. Росі і Горішнього Тикича), крайні міста на північному сході та сході — Рожів, Синявка, Ковшовата, Ольшана, згадані в 1654 р. (тут іде межа з Київським, Канівським і Корсунським полками).

У 1651 р. було організовано окремий Паволоцький полк. До нього перейшли такі міста: Антонів, Паволоч, П'ятигори, Сквиря, Торчиця.

В описі 1654 р. західна межа Білоцерківського полку з Паволоцьким та Уманським полками проходила через міста Хвастів, Трилісі, Біла Церква, Насташка, Ставища, Чорний Кам'янець, Шавулиха, Ольховець. На сході границі залишаються ті ж самі, що й в 1649 р. На півночі поділ неясний: Рожів, Бишів належать до Білої Церкви; про Коростишів, Брусилів, Ходорків не знаємо нічого певного, але правдоподібно, що вони залишилися теж у складі Білоцерківського полку.

У 1649 р. в Білоцерківському полку сотень (за винятком Білоцерківської) чітко не позначено, а є лише 22 міста. Можна припустити, що вони були осідками сотень: Антонів, м-ко, в 1654 р. місто Павлоцького полку; Біла Церква, Боярка, м-ко, в 1654 р. сотенне місто; Брусилів; Вильня («Вилля»), м-ко; Водотиїв; Войташівка (теп. Дубовець); Германівка, в 1654 р. сотенне місто, інше свідчення — пусте місто [II, 239] (теп. Красне); Гришів¹⁵; Дідівщина, в 1654 р. пусте м-ко; Івниця («Івничане»); Кам'яний Брід — на Гнилім Тикичу [II, 794]; Карабчиїв; Коростишів; Ольховець, помилково Тольховець (теп. Вільховець), місто; Паволоч, в 1654 р. столиця Паволоцького полку; Рожів, у 1654 р. пусте місто; Сквиря, м-ко, у 1654 р. в Паволоцькому полку; Торчиця, місто, у 1654 р. в Паволоцькому полку; Хвастів; Ходорків; Чорний Камінь, м-ко (теп. Чорна Кам'янка на Тикичі).

¹⁴ Пор. Студії..., стор. 123—124.

¹⁵ Положення цього міста не можемо визначити.

У списку міст Білоцерківського полку 1654 р. як сотенні міста вказані: Біла Церква, Боярка, Германівка, Кам'яний Брід, Ковшовата, Лесевичі (теп. Лисовичі), Насташка, Ольховець, Ольшанка (теп. Ольшаниця), Синявка (теп. Синява), Ставища, Триліси, Хвастів, Чорний Кам'янець, Шавулиха. Крім того, є Бишів з отаманом (інше свідчення — «пустий»), Дідівщина і Рокитна з отаманом. Міста Антонів, Паволоч, П'ятигори, Сквиря і Торчиця перейшли до Паволоцького полку. На давній території Білоцерківського полку згадуються ще м. Лобачів і Ружин.

Браславський полк

Границі Браславського полку в 1649—1654 рр. такі [I, 155—180; II, 239, 305; III, 29].

Крайні міста на заході — Браїлів, Станиславчик, Пеньківка, Кєпистерин, Мурахва, Шаргород, Чернівці, Буша, Ямпіль. Тут межа трималася давньої границі між Подільським та Браславським воеводством (за винятком того, що до Браславського полку належала також територія між Мурахвою та Мурашкою — Шаргородська сотня); можливо також, що кут між долиською Мурахвою та Дністром включено до полку, бо в 1654 р. Яруга відноситься до полкових міст.

На південь границя йшла р. Дністром; крайні міста тут: Ямпіль, Янкулів, Косниця, Камінка Дністрова, Рашків. Далі границя переходить на р. Савранку і її притоку Бритавку, де крайніми містами були Чачальник, Стратіївка, Піщане.

На півночі і північному сході полк межував у 1649 р. з Кальницьким полком, у 1654 р. — з Винницьким. Крайні міста тут: Браїлів, Ворошилівка, Тиврів, Михайлівка, Клещів, Соколинці, Рогізне, Вишковець, Браслав, Городниця, Райгород, Зянківка, Шурівці, Мочоха, Михайлівка, Василівка. Межа йде р. Богом і тільки в двох місцях браславські міста переходять на лівий бік річки: біля Тиврова (Михайлівка і Клещів) і біля Браслава (Городниця, Райгород).

Зі сходу Браславський полк межував з Уманським. Як крайні браславські міста знаємо: Клебань, Тростянець, Косаринці, Сумівку, Багланівку, Бирківку, Чачальник, Стратіївку. Границя частково йшла р. Богом.

До Браславського полку в 1649 р. належали такі сотні:

Александрівська сотня [I, 167—168]. Сотенне місто Александрівка (теп. Олександрівка) згадується як місто також у 1654 р. [II, 305; III, 29]. До цієї ж сотні у 1649 р. віднесені Жабокрики і Криклівці. В 1654 р. Жабокрики мають назву Жабокрич, є містечком, що належить до Тимонівки [II, 305; III, 29]. В списку 1654 р. в сусідстві є м. Демківка і Тростянець.

Багланівська сотня [I, 175—176]. Сотенне місто Багланів-

ка (теп. Баланівка). До сотні належать Берківка (мабуть, теп. Бирлівка), Бородавка (тепер невідома) і Тарканівка (в реєстрах, мабуть помилково, написано «Токарновка»). У 1654 р. сотня згадана як місто [II, 305; I, 29]. Тоді ж у цій околиці виступають м. Ободівка, Сомівка (теп. Сумівка) і м-ко Кошаринці (теп. Косаринці).

Браїлівська сотня [I, 163—164]. Сотенне місто Браїлів (в описі міст 1654 р. зазначений як «пустий» [II, 239].

Браславська сотня. Полкове місто Браслав (теп. Брацлав) [II, 305; I, 29]. У 1654 р. до Браслава належать м-ка: Бортники, Василівське (теп. Василівка), Вешківське (теп. Вишківці), Войтівки, Михайлівка і Мачехино (теп. Мачуха) та села Войтівці, Жабокрич, Зяньківка, Савилці і Щурівці. Але в реєстрах 1649 р. Бортники, Вишковець і Мачуха включені до Райгородської сотні. Мабуть, їх прилучено до Браслава пізніше.

Вербська сотня. Сотенне місто Вербка [I, 164—165]. Положення його не означене. Це, мабуть, село над р. Шумилівкою, притокою Марківки (до Дністра), бо згадується поруч недалеких Гарячковець і Вільшанки.

Вільшанська сотня («сотня Вулшанская») [I, 164]. Центр сотні м-ко Вільшанка («Волшенка») над р. Вільшанкою, притокою Дністра [II, 305; III, 29], яке у 1654 р. належить до м. М'ястківки [II, 306]. Сотенна приналежність згаданих у 1654 р. у цій околиці і далі до Дністра міст Камениці Думитрашкової (теп. Думитрашківка), Хрестища, м-ка Хрустового (теп. Хрустова), Камінки Дністрової, Серчинського (положення невідоме) і м. Рашкова не встановлена.

Горячківська сотня («сотня Горянкоцкая») [I, 165]. Осідок сотні м-ко Горячківське [II, 305; I, 29]¹⁶ (теп. Гарячківка, над р. Вільшанкою, притокою Дністра).

Клебанська сотня [I, 160]. Сотенне місто Клебань. В 1654 р. до нього належать м-ко Білоусівка, слобідка Холодівка, с. Гутия (мабуть Гути), Зарашівка (теп. Захаряшівка) і Федьківка [II, 305].

Комаргородська сотня [I, 178]. Осідок сотні Комаргород (над р. Русавою, притокою Дністра); в списку міст 1654 р. не згадується.

Краснянська сотня [I, 160—163]. Сотенне місто Красне. До сотні належали: Білоусівка, Ворошилівка, Звонихи (теп. Дзвониха), Іванівці, Клещів (теп. Кліщів), Михайлівка, Рогізно (теп. Рогізна), Сільниці, Соколинці, Соколівка, Турківці, Черемушни (теп. Черемошне), Юрківці. В описі міст 1654 р. Красне значиться як пусте місто, інші не згадані [II, 239].

Луцицька сотня [I, 170—171]. Осідок сотні, мабуть, Лука;

¹⁶ Та ж сама місцевість в іншому списку названа «Грудницького місто». — Акты ЮЗР, стор. 239.

місце не означене. На території Браславського полку є села подібної назви: Лука, або Луг, над р. Савранкою; Лука Мовчанська над р. Мурашкою; Лука Жабокрицька над р. Сільницею (найбільш правдоподібно, що сотня була в останній).

Мурахівська сотня. Осідок сотні Мурахва над р. Мураховою (теп. Жданова). В 1649 р. до сотні належав Кописчерин (теп. Копистирин) і Пеньківці (теп. Пеньківка). В списку міст 1654 р. не згадані ні ці місцевості, ні Мурахва.

М'ястківська сотня [I, 172—174]. Сотенний осідок М'ястківка (теп. Городківка над р. Шумилівкою), в 1654 р. названа містом. У 1649 р. до сотні належали: Канків (теп. Кунка), Попківці, Рахнівка, Стіна над р. Росавою, притокою Дністра, Шпиківка. В 1654 р. до м. М'ястківки належали м-ка Горячківське і Вільшанка [II, 305], які в 1649 р. були окремими сотнями [I, 164—165].

Райгородська сотня [I, 157—159]. Осідок сотні Райгород. До сотні в 1649 р. належали: Бортники, Вишковець, Городниця, Мачоха (теп. Мачуха), Салинці і Ястребенці (теп. Яструбинець). У списку міст 1654 р. Райгород, Городниця, Салинці і Ястребенці не згадуються; Бортники, Вишнівське і Мачехино належали до м. Браслава.

Станиславівська сотня [I, 171]. Осідок сотні Станиславчик. У 1649 р. до сотні належала Садківка (теп. Садківці). У списку міст 1654 обидва населені пункти не згадуються.

Тимонівська сотня [I, 166—167]. Осідок сотні Тимонівка (теп. Тиманівка), в 1654 р. місто. До сотні в 1649 р. належали: Ілляшівка, Китайгород, Куниче (теп. Кунича), Марківка, Савунці (теп. Савинці). В 1654 р. до м. Тимонівки належали м-ко Жабокрич, яке в 1654 р. було при Александрівській сотні, і с. Марківка. Сотенна приналежність в 1654 р. міст Сарапанівки і Соколівки, що лежать на південь від Тимонівки, невідома.

Тульчинська сотня [I, 159—160]. Осідок сотні Тульчин, у 1654 р. місто. До сотні в 1649 р. належали: Білоусівка, Журавлівка, Кобелівка (теп. Кобилівка) і Кришинці (теп. Кришинці). У 1654 р. до м. Тульчина належали такі містечка: Вишнівське, Войтівське (обидва невідомі), Журавлівське (теп. Журавлівська), Копіївка, Қирносівка (теп. Қирнасівка) і Щирівське (невідоме); Білоусівка відносилась уже до міста Клебані.

Чачальницька сотня [I, 177—178]. Осідок сотні Чачальник (теп. Чечельник), у 1654 р. місто. В 1649 р. до сотні належав Коташин. У 1654 р. до Чачальника належали, правдоподібно, м-ка Стратіївка («Сравдиевское») і Кобиля (теп. Кобилівка).

Чернавецька сотня [I, 179—180]. Осідок сотні Чернівці (теп. Чернівці). В 1654 р. Чернівці названо містечком (в іншому списку позначене як пуста) [II, 239], належали, мабуть, до м. Буші; тоді ж згадано м-ко Яруга, але козаки звідти жили

в Буші [II, 305]. Згадано також Могилів, як пусте місто [II, 239].

Шаргородська сотня [I, 169—170]. Осідок сотні Шаргород. У списку міст 1654 р. не згадується.

Яланцька сотня [I, 168]. Осідок сотні Яланець (над рікою тієї ж назви), в списку міст 1654 р. уже не згадується.

Ямпільська сотня [I, 168—169]. Осідок сотні Ямпіль (над Дністром), серед міст 1654 р. не згадується. В 1654 р. в околиці Ямполья виступають м-ка Косниці (теп. Кісниця), Драниці, Шпиково (положення обох невідоме), Вербицьке (невідоме) і с. Янкулово (теп. Іванків).

Винницький (Кальницький) полк

У реєстрах 1649 р. [I, 180—197] полк має назву Кальницького, в списку міст 1654 р. [III, 30—31] називається Винницьким. У 1649 р. межі полку такі: крайніми сотенними містами на заході були Винниця і Прилука (територія полку не доходила, мабуть, до границі з Подільським воєводством); з півдня Кальницький полк межував з Браสลавським і Уманським полками, крайніми містами тут були Винниця, Вороновиця, Потуш, Немирів, Ометинці, Куна, Рахни, Городок, Левуха, Терлиця, Савастіянівка, Балабанівка; на великому відрізку границя йшла по р. Богу і Собі; на півночі в 1649 р. межував з Білоцерківським полком; крайні кальницькі сотні — Прилуцька, Погребищанська, Борщагівська, Тетіївська. Це була частково давня границя між Браславським та Київським воєводством.

Кальницький полк у 1649 р. поділявся на 19 сотень:

Бабинська сотня — м. Бабин; у списку 1654 р. як пусте місто згаданий «Бабин Урат» (?). До цієї сотні належав, можливо, й другий «пустий город» Чагуй (теп. Чагів). *Балабанівська сотня* — м. Балабанівка, в 1654 р. серед міст не згадується. *Борщагівська сотня* — м. Борщагівка, в 1654 р. належить до Паволоцького полку. *Винницька сотня* («сотня Винницькая») — м. Винниця, в 1654 р. столиця полку. *Вороновицька сотня* — м. Вороновиця, не згадане 1654 р. До сотні належало, мабуть, м. Комарів і м-ко Потош (Потуш) з 1654 р. *Дашівська сотня* — м. Дашів, згадується також у списку міст 1654 р. *Животівська сотня* — м. Животів, не згадане 1654 р. В околиці — Чернявка, згадана серед пустих міст 1654 р. *Жорницька сотня* — м. Жорнища, згадане в 1654 р. як Жерновища. В сусідстві м. Пісочин, згадане 1654 р. *Ілинська сотня* — м. Ілинці, або Линці (теп. Іллінці), згадане 1654 р. *Кальницька сотня* — полкове місто Кальник, в 1654 р. тільки сотенне. В реєстрах 1649 р. згадана в сотні Тодорівка («Содоровка»). *Кунянська сотня* — м. Куна, згадане 1654 р. *Липовецька сотня* — м. Липовець, в 1654 р. «пустий город». *Немирівська сотня* — м. Немирів, зга-

дане 1654 р.; до сотні належало, мабуть, м-ко Войтівці, згадане 1654 р. *Ометинська сотня* — м. Ометинці, в 1654 р. не згадується. *Погребиська сотня* — м. Погребище, в 1654 р. належить до Паволоцького полку. *Прилуцька сотня* — м. Прилука, в 1654 р. є між «пустими городами» (теп. Стара Прилука). *Рахнівська сотня* — м. Рахни при впадінні р. Білки у Соб, згадане 1654 р. *Терлицька сотня* — Терлиця, згадана в 1654 р. як м-ко Стерлиця. До сотні належали, певно, м-ка Городок, Левуха і Савастіянівка, згадані 1654 р. *Тетіївська сотня* — м. Тетіїв, у 1654 р. належить до Паволоцького полку.

В 1654 р. на території Кальницького полку, включений у Паволоцький полк, згадуються також м. Джунків (теп. Дзюнків) і Кошів.

Волинський полк

Про Волинський полк можна говорити тільки з застереженням: він не вийшов із стадії початкової організації. В межах Волинського воєводства застави Запорізького Війська були ще перед Зборівським договором. Так, в березні 1649 р. полковник Герасим Яськевич як «гетьманський намісник» перебував у Звяглі¹⁷. За Зборівською угодою козаки не допускались на Волинь. Але під кінець гетьманства Б. Хмельницького, коли були надії на повний розгром Польщі, українські війська знов зайняли пограничну полосу Волині. Докладніші звістки про це маємо з початку гетьманства Виговського: тоді козацькі залоги були в містах Степанець, Гоща, Межиріч, Корець, Остріг, Полонне, Заслав, Старий Константинів¹⁸, тобто переходили на лівий берег Горині¹⁹. Але точніших звісток про поділ полку не маємо, не зустрічаємо навіть титулу волинського полковника.

Канівський полк

Невеликий Канівський полк 1649—1654 рр. [I, 60—78; II, 239, 295, 306; III, 30] знаходився між Білоцерківським, Київським, Переяславським, Черкаським і Корсунським полками. Крайніми містами його були Стайки, Ржищів, Терехтимирів, Канів, Бубнів, Межиріч, Маслівка.

¹⁷ Лист Яськевича від 9 марта 1649 р.—А. G r a b o w s k i. Ojczyzste spominki, т. II, стор. 16.

¹⁸ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі — Памятники...), т. III, стор. 198—200, 203—204.

¹⁹ Юрій Хмельницький у записці до царя (травень 1660 р.) пише, що ці місцевості належали до України на основі Зборівської умови: «А починається тая зборовская граница окресленая от ріки Горени і от міста Острога; теди Острог, Заславль, Гюща граничат от Волиня». — Б а н т и ш - К а м е н с к и й. Источники малороссийской истории, т. I, стор. 124.

Канівський полк поділявся в 1649 р. на 16 сотень, з яких сім мали назви від місцевостей, решта — від сотників; про дві сотні (Бубнівську і Кононоцьку) довідуємося із списку міст 1654 р.

Бубнівська сотня, згадана в 1654 р. — м. Бубнів (теп. Бубново). *Канівська сотня* — полкове і сотенне місто Канів. Можливо, що з Каневом були зв'язані дев'ять сотень, названих від імені сотників: Стародубина, Волинцова, Кулагина, Богданенкова, Гунина, Росченкова, Климова, Євхимова й Андрієва. *Кононоцька сотня*, згадана в 1654 р. — м. Кононча. *Маслівська сотня* — Маслівка, у списку міст 1654 р. не згадується. *Межирецька сотня* — м. Межиріч, згадане у 1654 р. *Михайлівська сотня* — м. Михайлівка. *Ржищівська сотня* («сотня Иржищовская») — м. Ржищів, згадане 1654 р. *Стаяцька сотня* — м. Стайки. *Терехтимирівська сотня* — Терехтимирів (теп. Трахтемирів), у 1654 р. не згадується.

Київський полк

У 1649 р. межі Київського полку були такі [I, 198—214]. На південному заході він межував з Білоцерківським і Канівським полками, крайні сотенні містечка: Овруч, Ворсівка (на північ від Радомишля), Макарів, Ясногородка, Мотовилівка, Васильків, Обухів, Триполе. Неясною є приналежність Радомишля: належав він до Києва чи до Білої Церкви.

На півночі і сході, на лівому боці Дніпра Київський полк межував з Чернігівським, Ніжинським і Переяславським полками. В 1649 р. тут є Київська сотня в Броварах. У 1654 р. границя змінилася на сході, до Києва прилучено сотні Переяславського полку: Моровську, Козелецьку, Заворицьку.

На заході і півночі в 1649 р. крайніми сотнями є Овруцька, Ворсівська, Макарівська, Гостомельська, Броварська; в 1654 р. Овруч не згадується, але є Карпилівка, Чорнобиль, Остер. Київський полк з півночі, мабуть, не доходив до західної і північної границі Київського воеводства.

У реєстрах 1649 р. Київський полк поділяється на 17 сотень. Тільки 14 з них названі по місцевостях.

Білогородська сотня — м. Білогородка, згадане 1654 р. *Броварська сотня* — м-ко Бровари, згадане 1654 р. До сотні належало мабуть, м-ко Рожівка, згадане 1654 р. *Васильківська сотня* — м. Васильків, згадане 1654 р. *Ворсівська сотня* — Ворсівка (над р. Вознею в районі р. Тетерева), 1654 р. не згадується. *Гостомельська сотня* («сотня Гостомска») — м. Гостомля. *Київська сотня* — м. Київ. Мабуть, до Києва належали також три сотні, названі в реєстрах тільки від імені сотників: сотня Білецького, Нагорного і Предмирського. *Макарівська сотня* — м. Макарів, згадане 1654 р. *Мотовилівська сотня* —

м. Мотовилівка, згадане 1654 р. *Обухівська сотня* — м. Обухів. *Овруцька сотня* — м. Овруч. *Переварська сотня* — м-ко Переварка (біля Києва), згадане 1654 р. *Трипільська сотня* — м. Триполе (теп. Трипільля). *Ходосівська сотня* — м-ко Ходосівка. *Ясногородська сотня* — Ясногородка (на схід від Білгорода), в 1654 р. не згадується.

У списку 1654 р. [II, 239—240; III, 30] на київській території з'являється ряд не згаданих раніше міст, які можна вважати сотенними: на правому боці Дніпра — Бородянка, Вишгород, Димер, Горностайпіль, Карпилівка, Лісники, Семиполки, Чорнобиль; на лівому боці — Нова Казар, Бобровиця, Козелець, Заворичі, Остер, Рожівка.

Корсунський полк

Корсунський полк у 1649—1654 рр. [I, 78—106; II, 239, 295—296; III, 29] мав такі границі: на заході межував з Білоцерківським полком, крайні міста тут — Богуслав, Медвин, Лисянка, Водяники, Звенигородка, Кальниболото, Гуляйполе; на півночі — з Канівським полком, крайні оселі — Богуслав, Корсунь, Сахнівка; на сході — з Черкаським і Чигиринським полками: Дерянкевець, Мгліїв, В'язовок, Капустина Долина; на півдні останні міста Гуляйполе й Капустина Долина. Межі полку сягали, мабуть, р. Вись.

Корсунська сотня — м. Корсунь. *Лисянська сотня* — м. Лисянка. *Мгліївська сотня* («сотня Кмгльевская») — міста Мгліїв Новий, осідок сотні, і Мгліїв Старий (теп. Мліїв). *Ольшанська сотня* — м. Ольшаний (теп. Вільшана). *Синицька сотня* — (помилково «сотня Ситницкая») — м. Синиця.

У списку міст 1654 р. [II, 295—296; порівн. стор. 239], крім поданих, названі ще такі сотенні міста: Богуславль, В'язовок, Дерянкевець (теп. Деренковець), Звенигородка, Кальниболото, Медвин, Сахнівка, Стеблів, Тарасівка. Крім цього, є ще міста без сотників: Водяники, Гуляйполе, Капустина Долина.

Кропивенський полк

Кропивенський полк 1649—1654 рр. [I, 239—255; III, 29; II, 239] сусідив з Прилуцьким, Переяславським, Черкаським, Чигиринським, Полтавським і Миргородським полками.

У 1649 р. він поділявся на 14 сотень, що були в 9 містах. *Городийська сотня* («сотня Городийская») — м. Городище. *Журавська сотня* — м. Журавка. *Іркліївські сотні* («сотня Арклиевская», або «Арклийская», було три сотні) — м. Ірклій. *Кропивенська сотня* — полкове і сотенне місто Кропивна. Туди ж належала і сотня Демська, названа від імені сотника Демка. *Курінська сотня* — м. Курінька («Куринка»). *Оржицька*

сотня — м. Оржиця. *Пирятинські сотні* (дві) — м. Пирятин. *Чернушинські сотні* (дві) — м. Чернухи, у 1654 р. помилково написано «Сепухи». *Яблонівська сотня* — м. Яблонів (теп. Яблуневе).

Миргородський полк

Миргородський полк [I, 255—279; II, 239—240, 303—304; III, 30] мав границі з такими полками: на півночі — в 1649 р. з Чернігівським, у 1654 р. з Ніжинським; на заході — з Прилуцьким і Кропивницьким; на півдні і сході — з Полтавським; на сході межував також з Російською державою.

У 1649 р. в Миргородському полку було 16 сотень в 12 містах.

Глинська сотня — м. Глинськ. *Комишанська сотня* — м. Комишня. *Константинівська сотня* — м-ко Константинів (теп. Костянтинів). *Краснопольська сотня* — м. Краснополь, або Краснопіль (тепер не існує; Боплан позначає на правому березі Псла, в околиці Великої Обухівки)²⁰. *Лохвицька сотня* — м. Лохвиця. *Лубенські сотні* (дві) — м. Лубни; одна сотня без окремої назви, друга — «лубенская сельская». *Миргородські сотні* (чотири) — м. Миргород; одна сотня без назви, три названі від імені сотників: Гаврила Гладченка, Андросова, Кирила Поповського. *Панківська сотня* — у 1654 р. не згадується; положення невідоме. *Роменська сотня* — м. Ромни і с. Липова Долина. *Сенчанська сотня* — м. Сенча. *Устивицька сотня* («сотня Уцтивицькая») — Устивиця, в 1654 р. не згадується. *Хорольська сотня* — м. Хорол.

У 1654 р. не згадуються Панківська і Устивицька сотні, а названі ще нові осідки сотень: м. Жигимонтів²¹, м-ко Піски, м. Сміла, м-ко Ярески; крім цього, ще м-ко Хомутець з отаманом.

Ніжинський полк

У Ніжинському полку відбувалися значні територіальні зміни. В 1649 р. [I, 321—329] був невеликим. Межував з Чернігівським, Переяславським і Прилуцьким полками і поділявся на 10 сотень.

Березівська сотня — м. Березанка²². *Дивицька сотня* —

²⁰ В. Кордт. Матеріали по истории русской картографии, т. II, карта I, IX.

²¹ Жигимонтів тепер невідомий; положення його показує Боплан на правому березі Псла, вище Великої Богачки. В. Кордт. вказ. праця, карта, I, IX.

²² Приймаємо за осідок Березівської сотні Березанку біля Ніжина, беручи до уваги, що інше місто з подібною назвою — Березна — в 1649 р. належало до Чернігівського полку (разом з Сосницею). Але в 1654 р. осідок Березівської сотні був у Березні.

м-ко Володкава Дівиця. *Ніжинські сотні* (сім) — м. Ніжин; шість сотень названо ніжинськими, одна — Кобилецькою, від імені сотника Григорія Кобилецького. Носівська і Кобизька сотні — міста Носівка і Кобижча.

У 1654 р.²³ Ніжинський полк збільшився за рахунок приєднання семи сотень Чернігівського полку (Батурицької, Бахмацької, Борзнянської, Івангородської, Конотопської, Сосницької) і округів з Чернігівського воеводства (Новгород-Сіверський, Глухів, Короп) та Стародубського повіту з Смоленського воеводства. За списком 1654 р. до Ніжинського полку належали такі сотні.

Батурицька сотня — до 1649 р. була в Чернігівському полку; у 1654 р. м. Батурин, Красне, Митченки, Обмочів. *Бахмацька сотня* — до 1649 р. в Чернігівському полку; в 1654 р. м. Бахмач, с. Старий Бахмач, Самбор («Самбов»). *Березівська сотня* — в 1649 р. у Ніжинському полку; м. Березна, с. Волосківці («Воложское»), Локнисте («Локтенское», «Лохнинское»), Михайлове Городище (теп. Городище), Стольне (теп. Стільне), Степанівка. *Бобівська сотня* — в 1654 р. с. Бобів (на карті не позначено). *Борзнянська сотня* — в 1649 р. у Чернігівському полку; м. Борзна, при ній Кустівці і Нове Місто, передмістя з окремими сотнями²⁴, Загорівка, Конашівка (теп. Кінашівка), Красилівка, Красновасте (теп. Красностав), Плиски, Обтів (теп. Обтове), Холми (теп. Ховми), Ядутин (теп. Єдутов). *Волинська сотня* — в 1654 р. с. Волинь (теп. Волинка), Вільшане («Ольшанское»), Чорнотичі («Чорнобичи»). *Глухівська сотня* — в 1654 р. м. Глухів, с. Гирин (теп. Гирине), Клин, Литвиновичі, Некрасів (теп. Некрасове), Полошки («Полашкова»), Сварків (теп. Сваркова). *Дівицька сотня* — в 1649 р. у Ніжинському полку; в 1654 р. м-ко Дівиця Володкава [II, 296]; списку сотні немає. *Дівицька сотня* (друга) — у 1649 р. не згадується; в 1654 р. м. Салтикова Дівиця, с. Авдіївка (теп. Овдіївка), Дроздівка, Жуківка, Қолчинка (теп. Қовчин). *Дроківська сотня* — в 1649 р. не згадується; м-ко Дроків. *Івангородська сотня* — в 1649 р. у Чернігівському полку; в 1654 р. м. Івангород, села Максимівка, Мартинівка, Махнівка, Хвастівці («Хвастовцова», теп. Фастівці). *Киселівська сотня* — села Киселівка («Киселевское»), Боровичі. *Кобизька сотня* — в 1654 р. м. Кобижча, згадана також Кобишівка. *Конотопська сотня* — в 1649 р. у Чернігівському полку; в 1654 р. м. Конотоп, сс. Верівка, Попівка. *Кролевецька сотня* — в 1649 р. не згадується; в 1654 р. м-ко Кролевець, села Алтинів («Олтиново»), Райгородок, Тулиголови,

²³ Детальний опис Ніжинського полку див.: Акты ЮЗР, стор. 799—838, сумарний: Акты ЮЗР, стор. 296—300, 239—240. С. А. Белокуров, вказ. праця, стор. 30.

²⁴ Акты ЮЗР, стор. 808; пор. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. II, стор. 143.

Чорториги («Черторійское», теп. Шевченкове). *Мглинська сотня* — в 1649 р. не згадується; в 1654 р. м-ко Мглин. *Менська сотня* — в 1649 р. не згадується; в 1654 р. м. Мена, села Бабичі, Дегова (теп. Дягова), Куковичі («Коковичи»), Макошин («Смаковшино», теп. Макошина), Максаки. *Мринська сотня* — м. Мрин, опису сотні немає. *Ніжинська сотня* — з 1654 р. є частина опису сотні (села Вересоч, Кладьківка, Печище, Хибалівка). *Новгородська сотня* — в 1649 р. не згадується; в 1654 р. м. Новгород-Сіверський, села Гирина, Глазове («Блазово»), Горбове, Івот («Ивойти»), Камінка («Каменое»), пустиня Рихлів, Скитра (?), Шептаки. *Новомлинська сотня* — в 1654 р. м-ко Нові Млини, села Головенька, Нехаївка, Пекарів, Шабалинів («Зношебилюнова»). *Носівська сотня* — в 1654 р. опису сотні немає; м. Носівка; можливо, сюди приналежне й м. Козарі (хоч Козарі в 1654 р. згадані і в Київському полку). *Оленівська сотня* — в 1649 р. не згадана; в 1654 р. м-ко Оленівка. *Олишівська сотня* — в 1649 р. не згадується, в 1654 р. м-ко Олишівка (помилково: Ольшівка). *Підлипненська сотня* — в 1649 р. не згадується, в 1654 р. с. Підлипне. *Погарська сотня* — в 1649 р. не згадується, в 1654 р. м-ко Погар, с. Юдинів («Юдино»). *Понирненська сотня* — в 1649 р. не згадана; в 1654 р. м-ко Понирне (теп. Понирниця), села Вербин («Вербида»), Мезинів (теп. Мезин), Овдіївка (теп. Авдіївка), Покишичі, Псарівка, Родичів (теп. Редичів), Хлопеники (теп. Хлоп'яниця). *Попогорська сотня* — в 1649 р. не згадана, в 1654 р. м-ко Попова Гора. *Почепська сотня* — в 1649 р. не згадана, в 1654 р. м. Почеп, села Глазів, Димово, Ішово, Рогово, Синьково, Сітолово, Тубольці, Шумоворо («Шубурово»). *Рождественська сотня* — в 1649 р. не згадана; в 1654 р. м-ко Рождественне (теп. Жовтневе), села Городище, Карильськ, Краснопілля, Оболоння, Очавуліно. *Сиволозька сотня* — в 1649 р. не згадується; в 1654 р. м. Сиволож, с. Омбиш. *Синявська сотня* — в 1649 р. не згадується; в 1654 р. с. Синявка. *Сосницька сотня* — в 1649 р. не згадана; в 1654 р. м. Сосниця, села Зловки, Киріївське (теп. Кирейка), Сизнітне, Усть-Убедське. *Стародубська сотня* — в 1649 р. не згадана; в 1654 р. м. Стародуб, с. Старе Городище. *Топальська сотня* — в 1649 р. не згадується; в 1654 р. м-ко Топаль, с. Жонци. *Шаповалівська сотня* — в 1649 р. не згадана; в 1654 р. села Шаповалівка, Високе, Миколаївка, Носилівка, Старосвітське Городище, Стрільники. *Шептаківська сотня* — в 1649 р. не згадується, м. Шептаки.

Паволоцький полк

Паволоцький полк засновано в 1651 р.²⁵ Як видно з реєстрів 1649 р. [I, 107—131] і списку міст 1654 р. [III, 29, 30], у склад Паволоцького полку увійшли західні міста Білоцерківського полку (Паволоч, Сквиря, Антонів, Торчиця) і північні сотні Кальницького (Винницького) полку (Борщагівка, Погребище, Тетіїв). Сусідили з ним Винницький, Уманський і Білоцерківський полки, на заході межував з Волинським воеводством.

Поділу на сотні Паволоцького полку не знаємо, є тільки список міст і містечок 1654 р.

Антонів, місто — в 1649 р. належало до Білоцерківського полку; Борщагівка, місто — в 1649 р. у Кальницькому полку; Володарка, місто — в 1649 р. у Білоцерківському полку; Джунків (теп. Дзюньків), місто; Кошів, місто; Лобачів, місто; Паволоч, місто — в 1649 р. у Білоцерківському полку; Погребище, місто — в 1649 р. у Кальницькому полку; П'ятигори, місто — в 1649 р. у Білоцерківському полку; Ружин, місто; Сквиря, містечко — в 1649 р. у Білоцерківському полку; Стрижавка, містечко; Тетіїв, місто — в 1649 р. у Кальницькому полку; Торчиця, місто — в 1649 р. у Білоцерківському полку.

Переяславський полк

Переяславський полк у 1649 р. [I, 215—239] мав такі межі: на заході межував з Київським полком, крайніми містами тут були Моровськ, Остер, Заворичі, Гоголів, Боришполе, Воронків. З півдня була межа з Канівським і Черкаським полками. Південні сотні полку — Воронківська, Переяславська, Гельм'язівська. Зі сходу межують Прилуцький і Кропивенський полки; крайні сотні з цього боку — Биківська, Яготинська, Гельм'язівська. На півночі сусідили в 1649 р. Чернігівський і Ніжинський полки (крайні сотні — Моровська і Козелецька), в 1654 р. — тільки Ніжинський полк.

У 1654 р. [III, 28; III, 239—240] сталася зміна границь між Київським і Переяславським полками. Від Переяслава до Києва відійшли Остерська, Козелецька, Заворицька сотні і північну межу склали Гоголівська, Басанська, Биківська сотні.

У 1649 р. Переяславський полк поділявся на 19 сотень, 14 з яких названі від міст.

Баришпільська сотня — м. Баришполе (теп. Бориспіль). *Баришська сотня* — м. Баришівка. *Басанська сотня* — м. Басань (невідомо чи Стара Басань, чи Нова Басань). *Березанська сотня* — м-ко Березань. *Биківська сотня* — м-ко Биків.

²⁵ Паволоцький полковник Іван Куцевич Минковський підписався вперше на акті Білоцерківської угоди.— «Памятники...», т. I, стор. 600.

Воронківська сотня — м. Воронків. *Гельм'язівська сотня* — м. Гельм'язів. *Гоголівська сотня* — м. Гоголів. До сотні належала Богданівка; тутешні козаки названі в реєстрах «Богдановци». *Заворицька сотня* — м-ко Заворичі, в 1654 р. належало до Київського полку [III, 28]. *Козельська сотня* (помилково «сотня Котельская») — м. Козелець, у 1654 р. при Київському полку [III, 28]. *Моровська сотня* («сотня Муравская») — Мороськ, у 1654 р. не згадується. *Остряньська сотня* — м. Остер («Остря»), в 1654 р. при Київському полку [III, 28]. *Переяславська сотня* — м. Переяслав. До Переяслава належали, мабуть, сотні, названі від імен сотників: Романенкова, Івана Коваленка, Чикменева, Оверка Сидоровича, Івана Баби́ча. *Яготинська сотня* — м-ко Яготин ²⁶.

Пінсько-Турівський полк

Запорізьке Військо зайняло Пінський повіт на початку 1657 р. У січні 1657 р. козацькі застави були в Турові і Висоцьку; в травні козаки зайняли Видибір над Стиром, перед тим, мабуть, Вороне над Горинню, потім Лосичі під Пінськом. 30 червня 1657 р. шляхта Пінського повіту склала присягу вірності Запорізькому Війську. За гетьманства Виговського границі полку означувано «між Горинею та Десною — Стиром»; осідком полковника був Турів, або Давидгородок ²⁷.

Подільський полк

Запорізьке Військо від початку повстання 1648 р. прагнуло оволодіти Поділлям. На початку 1649 р. уже зустрічаємо титул подільського полковника: так називається Іван Федорович Богун в листі від 24 лютого 1649 р.²⁸ За Зборівською угодою Подільське воеводство залишилось за Річчю Посполитою, лише Шаргородський округ перейшов під владу Запорізького Війська і був включений до Браславського полку. Пізніше, під час походів на поляків, козацькі війська щораз глибше заходили на Поділля. В 1657 р., під час війни з Польщею, наново розпочато організацію Подільського полку. В січні 1657 р. бачимо під козацькою владою Калюс. Коли поляки з Кам'янця напали на це містечко, Богдан Хмельницький надіслав скаргу до царя про те, що поляки порушили перемир'я, укладене Віленською

²⁶ В одному списку 1654 р. (Акты ЮЗР, стор. 239—240) до Переяславського полку включено також Крукполе (теп. Крупіль, біля Нової Басані).

²⁷ Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912. стор. 563, 571 і далші; Студії..., стор. 121.

²⁸ Z dziejów Ukrainy, стор. 492. Одночасно у Шаргороді перебував браславський полковник Данило Нечай (там же, стор. 396—397).

комісією²⁹. За гетьманства Виговського (в лютому 1658 р.) у Межибожі перебував Федір Михайлович — «полковник подільський, стражник пограничний, губернатор замку межибіжського»³⁰. Докладніших звісток про захоплення козаками Поділля не маємо.

В 1660 р. Юрій Хмельницький в записці до царя у справі кордону з Польщею зазначав, що за Богдана межа від Поділля йшла на Межибож, Винницю (?), Бар, Зіньків, а від Молдавії на Студеницю, Могилів, Ямпіль, Рашків³¹.

Полтавський полк

Полтавський полк [I, 279—303; II, 239, 300—301; III, 29] у 1649—1654 рр. на заході межував з Миргородським, Кропивенським, Чигиринським полками, на сході — з Російською державою.

У 1649 р. до Полтавського полку належало 19 сотень в 17 містах.

Балаклійська сотня — м. Балаклійка (теп. Балаклія), слобідки Борки («Бурки») і Решетилівка. *Богацька сотня* — м. Богачка (теп. Велика Богачка), слобідка Білоцерківці. *Борківські сотні* (дві) — м. Борки («Буки», теп. Бірки). *Веприцька сотня* — м. Веприк. *Гадяцька сотня* — м. Гадяч. *Зіньківська сотня* — м. Зіньків. *Книшівська сотня* — Книшівка «од Гадячого», в 1654 р. не згадується. *Кобеляцька сотня* — м. Кобеляки, в 1654 р. сотник не згадується. *Ковалівська сотня* — м-ко Ковалівка, в 1654 р. сотника немає. *Куземинська сотня* («сотня Кузимірская») — м. Куземин. *Лукомська сотня* («сотня Лукомская») — м. Лукомля (теп. Лукім'я). *Лютенська сотня* — м. Лютенька. *Опішнянська сотня* «з Опушное» — м. Опішня. *Подольська сотня* («Гадяцького повіту») — м. Подольск (положення невідоме). *Полтавські сотні* (три) — м. Полтава, одна сотня без окремої назви, дві інші названі від імен сотників — Петрашова і Оксютиня. *Ряшівська сотня* — м. Ряшівка (теп. Рашівка).

У 1654 р. згадується ще чотири сотні: м. Більськ; м. Котельва (також «Котелва Заровского» [II, 239]); м. Старі Санжари (теп. Санджари) і слобідка Нові Санжари; м. Черкаська Грень (теп. Грунь).

Прилуцький полк

Прилуцький полк [I, 304—320; III, 30] на півночі в 1649 р. межував з Чернігівським полком, у 1654 р. — з Ніжинським; крайні його сотні з цього боку — Монастирищинська, Ічнян-

²⁹ Реляція К. Ієвлева 1657 р.—Сборник статей Временной комиссии для разбора древних актов, т. I, стор. 94, пор. стор. 82.

³⁰ «Памятники...», т. III, стор. 207—209.

³¹ Б а н т ы ш - К а м е н с к и й, вказ. праця, т. I, стор. 124.

ська, Кропивенська, Галянська, Краснянська, Гурівська, Корибутівська. На заході він мав кордон з Переяславським полком; крайні сотні — Галицька, Дівицька, Прилуцька. На сході межував з Миргородським полком; пограничні сотні — Корибутівська, Голенки, Кропивенська, Сріблянська, Варвинська.

Прилуцький полк поділявся на 20 сотень, які були в 15 містах.

Варвинські сотні, дві — м. Варва. *Галицька сотня* — м. Галиця. *Голянська сотня* («сотня Горлюнская») — м-ко Голянці (теп. Голінка). *Городенська сотня* — м. Городня, не згадується в 1654 р. *Гурівська сотня* — с. Гурівка (теп. Юрівка) в 1654 р. не згадується. *Дівицька сотня* — м-ко Дівиця (теп. Велика Дівиця), в 1654 р. не згадується. *Іваницька сотня* — м-ко Іваниця. *Іченські сотні* (дві) — м-ко Ічня. *Корибутівська сотня* — м-ко Корибутів. *Краснянська сотня* — м-ко Красне (теп. Красний Колядин)³². *Кропивенська сотня* — с. Кропивна, не згадується в 1654 р. До сотні належало Липове (козаки «липовчане»). *Монастирська сотня* — м-ко Монастирище. *Переволочинська сотня* — м-ко Переволочна. *Прилуцькі сотні* (чотири) — м. Прилука; три сотні названі прилуцькими, четверта по імені сотника Шкуратова. *Сріблянська сотня* — м-ко Срібне.

Уманський полк

Границі Уманського полку в 1649—1654 рр. [I, 138—147] були такі.

На заході межа йшла Кальницьким (Винницьким) і Браสลавським полками; крайні міста тут — Іванків (?), Цибулів, Івангород, Вербич, Кисляк, Ладижин, Соболівка, Кирилівка, Бершадь, Романівка, Демівка. Гранична межа проходить в районі річок Собі і Богу.

На півночі і північному сході сусідив у 1649 р. Білоцерківський, у 1654 р. — Паволоцький і Білоцерківський полки; крайні міста з цього боку — Цибулів, Бузівка, Буки, Манківка.

З півдня межі полку доходили до степу і були дуже нерівні. Далеко на південь іде вузький клин від браславської границі по р. Удич; найдалшими південними поселеннями тут є Демівка, Романівка і Бундурівка на річках Савранці і Яланці.

У східній частині полкової території найбільш віддалені Уманська сотня і приналежні до неї Псарівка і Сушківка в районі р. Ятрані.

У 1649 р. Уманський полк мав 14 сотень.

Бабанська сотня [I, 138]³³ — м. Бабани (теп. Старі Бабани),

³² На картах Боплана позначений як Красне; пор. Кордт. Материали по истории русской картографии, т. II, карта II.

³³ Помилково «сотня Дабанская».

згадане також у списку 1654 р. *Бершадська сотня*³⁴ [I, 140] — м. Бершадь, у списку 1654 р. не згадується. До сотні належали, мабуть, м-ка Кириївка і Устя, згадані у списку 1654 р. *Бузівська сотня* — м. Бузівка, згадане в 1654 р. («Базувка»). *Бучанська сотня*³⁵ [I, 147].— м. Буки, є також у списку 1654 р. *Івангородська сотня* — м. Івангород, у списку 1654 р. не згадується. В цій околиці лежить згадане у списку 1654 р. м-ко Орадівка; можливо, до сотні належало й м-ко Хрестиполя (теп. Хрестинівка). *Іванська сотня* — м. Іванка (теп. Іваньки), згадана й у 1654 р. *Кисляньська сотня* — м. Кисляк, у 1654 р. не згадується. Мабуть, до сотні належали міста Вербич і Кублич та м-ко Степанівка, згадані у списку 1654 р. *Кочубеївська сотня*³⁶ [I, 141] — м. Кочубеївка, не згадане в 1654 р. Можливо, до сотні належало м. Верхівка (теп. Верхнячка), відоме із списку 1654 р. *Ладижинська сотня* — м. Ладижин, згадане в 1654 р. *Маньківська сотня* — м. Маньківка, згадане в списку 1654 р.; можливо, до сотні належало сусіднє м. Цимерманівка (пізніше Циберманівка), згадане в 1654 р. *Романівська сотня* — м. Романівка, над притокою Яланця (до Бугу), в 1654 р. не згадується; можливо, до сотні належало м. Демівка (теп. Димівка) і м-ко Бундурівка. *Соболівська сотня* — м. Соболівка, згадане серед міст 1654 р. До сотні належали, мабуть, м-ка Манчюлка, Мшарова (теп. Мишарівка) і Стражгородок (теп. Стражгород). *Уманська сотня* — м. Умань; по сусідству в 1654 р. були м-ка Псарівка (теп. Ятранівка), Сушківка і Ягубець («Єгубець»). *Цибулівська сотня* — м. Цибулів, в 1654 р. не згадується; по сусідству, мабуть, було м-ко Іванків; до сотні, можливо, належало м-ко Конева (теп. Конела).

Черкаський полк

Черкаський полк [I, 27—60; III, 29; II, 239] межував з Переяславським, Корсунським, Чигиринським і Кропивенським полками.

У 1649 р. він ділився на 18 сотень, з яких тільки п'ять мали назви від міст (згадані і в списку 1654 р.).

Домонтівська сотня — м-ко Домонтів. *Золотоніська сотня* — м-ко Золотоноша. *Мошенська сотня* — м. Мошни. *Піщанська сотня* — м-ко Піщане. *Черкаська сотня* — м. Черкаси.

Невідомо, де стояли інші сотні, названі від імен сотників: сотня Шубцева, Петрашкова, Драгилева, Мошенцева, Маркова, Лазарева, Саварського, Вовченкова, Кулаковського, Островського, Микитина, Савина, Богушкова³⁷.

³⁴ Помилково «сотня Дершадская».

³⁵ Помилково «сотня Дутянская».

³⁶ Помилково «сотня Кутобівская».

³⁷ Видавець «Реєстрів» Осип Бодяньський висловив думку, що правобережні сотні мають назви від своїх сотників. Однак немає доказів того, що всі ці сотні були на правому боці Дніпра.

Чернігівський полк

Чернігівський полк [I, 329—337] зазнав великих територіальних змін. У 1649 р. він межував на півдні з Київським, Переяславським, Ніжинським і Прилуцьким полками; крайні північні сотні — Чернігівська, Сосницька, Батуринська, Конотопська; північна частина Чернігівського воеводства з Новгород-Сіверським і Стародубом до реєстрів не включена.

У 1649 р. до Чернігівського полку належало сім сотень.

Батуринська сотня — м. Батурин. *Бахмацька сотня* («сотня Бахмацкая») — м. Бахмач. *Борзнянська сотня* — м. Борзна; до сотні належала Загорівка (козаки — «загоровці»). *Івангородська сотня* — м. Івангород. *Конотопська сотня* — м. Конотоп. *Сосницька сотня* — м. Сосниця. *Чернігівська сотня* — м. Чернігів; сотні належали «борзенці».

Пізніше Чернігівський полк втратив більшу частину території — вона відійшла до Ніжинського полку. В 1654 р. у складі його названо тільки м. Чернігів, Седнів, Слабин і два «пусті городи» — Лоїв і Любеч [II, 239; III, 30]. Межі Чернігівського полку доходили тоді до Київського і Ніжинського полків.

Чигиринський полк

Чигиринський полк 1649—1654 рр. [I, 1—27; III, 28] займав територію по обох боках Дніпра і межував з Корсунським, Черкаським і Полтавським полками; крайні міста на півночі — Орловець, Баклій, Сміла, Жаботин, Медведівка, Вереміївка, Жовнин, Остап'я, Голтва; на півдні межі полку доходили до Чорного шляху і р. Цибульника та до Дніпра, по обох боках ріки.

У 1649 р. полк поділявся на 19 сотень.

Баклійська сотня («сотня Баклиская») — Баклій, згадується в 1654 р. як «городок» (теп. Балаклія). *Боровицька сотня* — м-ко Боровиця, в 1654 р. не згадується. *Бужинська сотня* — с. Бужин, у 1654 р. «городище». *Вереміївська сотня* — Вереміївка, в 1654 р. «городище». *Воронівська сотня* — Воронівка, в 1654 р. «городище». *Голов'ятинська сотня* («сотня Оловятинская») — Голов'ятин, у 1654 р. не згадується. *Голтвинська сотня* — Голтва, в 1654 р. «городище». До сотні належав, можливо, «городок» Манжелійка і м-ко Федорівка³⁸. *Жаботинська сотня* — м. Жаботин. *Жовнинська сотня* — м. Жовнин («Желмин», теп. Жовнине) у 1654 р. «городище». До сотні належало, мабуть, і «городище» Чигирин Дуброва. *Кременчуцька сотня* — Кременчук, у 1654 р. «городище». До сотні належало, певно, м-ко Власівка. *Крилівська сотня* — Крилів, у 1654 р. «горо-

³⁸ Друга Федорівка є на південь від Чигирина при самому Чорному шляху, але чи була вона заселена в ті часи — невідомо.

дище». *Максимівська сотня* — Максимівка, 1654 р. «городок». До сотні належав, мабуть, городок Пиво. *Медведівська сотня* — м. Медведівка. *Омельницька сотня* — Омельник, у 1665 р. «городок». *Орловська сотня* — м. Орловець (теп. Орлівець). *Остапівська сотня* — Остап'я («Остапья»), в 1654 р. «городище» (теп. Остапове). *Потоцька сотня* — Поток, у 1654 р. «городище» (теп. Потоки). *Смілівська сотня* — м. Сміла. До сотні належав, можливо, «городок» Константинівка, згадується в 1654 р. *Чигиринська сотня* — м. Чигирин. До сотні належали, очевидно, м. Суботів і м-ко Кам'янка.

Подані вище матеріали дозволяють скласти карту адміністративного поділу України за досліджуваний період. На карті, яку долучаємо до цього нарису, позначено кордони території Запорізького Війська в 1649—1654 рр., межі території полків, встановлені на основі Реєстрів 1649 р., зміни границь деяких полків 1654 р., полкові і сотенні міста. Назви населених пунктів подаються так, як вони засвідчені в джерелах XVII ст.³⁹

И. П. Крипакевич

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ УКРАИНЫ

В 1648—1654 гг.

Резюме

В результате Освободительной войны под руководством Богдана Хмельницкого на территории центральной Украины сформировалась украинская государственность. На основании реестров Запорожского Войска 1649 г. и переписных книг 1654 г. автором установлено административное деление этой территории за период 1649—1654 гг. В статье определены границы автономной территории Запорожского Войска с Польско-Литовским государством, Русским государством, Молдавским княжеством, Крымским ханством и Турецким государством. Далее дана географическая характеристика этой территории, охватывавшей три бывших воеводства Польско-Литовского государства — Киевское, Брацлавское и Черниговское, которые разделялись на поветы (уезды) и староства. Вместо упраздненного деления были образованы территориальные полки, которые разделились на сотни. Новое административное деление отличалось от прежнего тем, что его территориальные единицы — полки и сотни — были меньше по размеру, чем поветы, и удобнее для организации управления.

³⁹ На карті залишилися непозначеними Білоруський (Чавський), Волинський, Пінсько-Турівський і Подільський полки, а також у Білоцерківському полку — Гриців, у Миргородському — Паньківка, у Ніжинському — Бобів, у Полтавському — Подольськ.

А. Л. Перковський

**СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ
НА ПІВДЕННОМУ ПРАВОБЕРЕЖЖІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.
(Історико-географічний нарис)**

Важливе значення для висвітлення соціального змісту історико-географічного процесу на півдні Правобережної України в другій половині ХVІІІ ст. має встановлення структури поселення (сільського та міського) в цьому районі. До вказаної проблеми певне відношення має стаття проф. Оп. Неселовського «Наймити та наймички на Поділлі в ХVІІІ ст.»¹. Оп. Неселовський вказує, що серед українського населення в ХVІІІ ст. відбулося майнове і соціальне розшарування. Однак в своїй розвідці дослідник обмежився аналізом вибіркових даних по окремих селах і на їх основі твердить тільки, що мешканці сіл та містечок дуже часто мали постійних наймитів. Ігнорування історико-географічного підходу до явища наймитства призвело до того, що він не зміг встановити поширеність досліджуваного явища, а хибність загальноісторичної методології не дала можливості з'ясувати чи навіть тільки вказати на головні джерела наймитства на Поділлі в ХVІІІ ст.

Спробуємо з'ясувати структуру поселення, базуючись головним чином на матеріалах уніатської церковної статистики (сповідні розписи по 117 населених пунктах Чечельницького і Браїлівського деканатів). Крім того, для вивчення структури міського поселення нами були використані документи з магнатських фондів Чарторійських, Потоцьких, Замоївських.

Для встановлення соціальної структури будь-якого поселення важливе значення мають сповідні розписи, які склалися парафіяльними священиками, а потім надсилались у деканати та консисторію. Сповідні розписи — це докладні списки всіх парафіян з поділом на окремі родини, з зазначенням статі і

¹ Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, т. 2, 1927, стор. 1—38.

двох головних вікових груп, які були прийняті в уніатській статистиці, — до 15 років та з 15 років і старше («не здольні до сповіді» та «здоблі до сповіді»). Крім даних про господарів і їх сім'ї в списки заносились відомості про наймитів, коморників, тобто про ті категорії людності, які не мали власного даху над головою.

Таким чином, сповідні розписи не тільки демографічне, а й соціально-історичне джерело, яке свідчить про розшарування українського села та містечка.

У Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві в фонді Київсько-Васильківського деканату зберігається справа з помилковою назвою «Исповедная роспись костелов Киевской губернии за 1766 г.»². Насправді, як показує вивчення її, це є сповідний розпис Чечельницького уніатського деканату. Подаємо структуру поселень Чечельницького деканату за даними згаданого розпису (табл. 1).

Проаналізуємо цю таблицю. Питома вага наймитів у загальній масі населення становила 2,5%, коморників — 4,8%. Таким чином, 7,3% всього населення Чечельницького деканату становила людність, що не мала власного господарства. Якщо зважити, що наймити, як це вказано в розписі, були виключно дорослі (в усякому разі всі вони вміщені у віковій групі старше 15 років), а у коморників було дуже мало дітей (всього в деканаті нараховувалось 93 сім'ї коморників, які мали 139 дітей, тобто в середньому на одну коморницьку родину з дітьми припадало щось 1,4 душі), то питома вага наймитів та коморників у відношенні до дорослого самодіяльного населення була ще вищою. Слід зауважити, що з загальної кількості дітей коморників 70 припадає на три населені пункти: с. Лісничівку³, м. Юзефруд⁴ та одне поселення, назву якого не вдалося встановити⁵. На решту поселень деканату (64) припадала лише 31 сім'я з 69 дітьми. Як бачимо, головна маса коморників — це або одиночки, або такі, що недавно утворили сім'ю. Всього в деканаті налічувалось 325 одиноких (109 чоловіків та 216 жінок) і 700 бездітних сімей. Коморники — це головним чином прийшла людність, яка становила значну частину міграційної хвилі населення, що накочувалась на південь. Коморників можна зустріти в переважній більшості поселень деканату (в 59 з 67). Тільки в сповідних розписах восьми сіл (Баштанкова, Берегівки, Бобрика, Голтви, Лабутного, Пасарівки, Слободи Білінського, Саврані)⁶ їх немає.

² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1039, оп. 1, спр. 27, арк. 1—248.

³ Там же, арк. 105—107.

⁴ Там же, арк. 194—199, 202—205.

⁵ Там же, арк. 100—103.

⁶ Там же, арк. 227—228, 163—166, 184—185, 237—239, 84—87, 56—59, 191—193, 153—156.

Таблиця 1

Найменування поселення, його категорія	Кіль- кість госпо- дарств	Все на- селення	В тому числі				Кіль- кість душ на одне госпо- дарство
			наймити			комор- ники	
			у селян- ських та міщанських господарст- вах	у попів та орен- дарів	разом		
м. Чечельник	225+ +107 ⁷ =332	951+ +545 ⁷ =1496					
с. Байбузівка	134	530	31	15	46	47	4,2
с. Баштанків	147	598	27	—	44	42	3,9
с. Берегівка	65	289	—	—	—	—	4,4
с. Березки	134	713	16	3	19	17	5,3
с. Білий Камінь	74	340	12	—	12	25	4,6
с. Білобоки	53	255	3	—	3	2	4,8
с. Бобрік (присілок до церкви с. Ясинівка)	52	116	7	—	7	—	2,2
с. Бондурівка	125	548	19	3	22	17	4,3
с. Борські	63	247	6	—	6	12	4,3
с. Бондуrowa Наливайків- ська	86	470	8	—	8	29	5,5
с. Вільшанка	58	229	7	—	7	10	4,0
с. Волковниці	104	529	11	1	12	12	5,0
с. Голтва	54	211	14	—	14	—	3,9
с. Гонорівка	66	241	7	—	7	6	3,6
с. Гудимівка	80	409	5	—	5	27	5,1
с. Демівка	286	1426	15	—	15	90	4,9
с. Іванків	95	421	6	—	6	24	4,4
с. Казавчин	71	416	23	—	23	36	5,8
с. Казачка	88	355	5	—	5	16	4,0
с. Кайтанівка	49	521	3	2	5	11	10,6
с. Кам'яне	219	770	27	—	27	92	3,5
с. Каташин	146	716	17	—	17	8	4,9
с. Коритно	113	347	31	2	33	23	3,0
с. Криниця	149	639	23	3	26	2	4,2
с. Лабутне	133	513	7	—	7	—	3,8
с. Луги	311	1485	30	—	30	19	4,7
с. Лісничівка	64	303	—	7	7	15	4,7
с. Любомирка	185	1106	2	1	3	24	5,9
с. Маркове	59	274	13	—	13	9	4,6
с. Озерне	81	390	10	—	10	8	4,8
с. Оленівка	156	613	7	9	16	5	3,9
с. Орловка	87	398	9	2	11	17	4,5
с. Пасарівка	101	475	17	—	17	—	4,7
с. Переїти	156	765	12	1	13	49	4,9
с. Піщана	184	665	23	2	25	66	3,6
с. Полянське	163	767	23	6	29	52	4,7
с. Подземби	157	677	5	—	5	22	4,3

⁷ Тут і далі друга цифра після + — кількість євреїв, які становили у той час досить значну частину населення міст і містечок. Див. Архів Юго-Западної Росії (далі — Архів ЮЗР), ч. V, т. 2, стор. 180.

Найменування поселення, його категорія	Кіль- кість госпо- дарств	Все на- селення	В тому числі				Кіль- кість душ на одне госпо- дарство
			наймити			комор- ники	
			у селян- ських та міщанських господарст- вах	у попів та орен- дарів	разом		
с. Поронтівка (присілок до церкви с. Казавчин)	39	165	—	—	—	2	4,2
с. Плоске	73	327	5	—	5	30	4,5
с. Рогозка Берщадська	160	626	21	3	24	38	3,9
с. Рогозка Чечельницька	122	531	18	—	18	28	4,3
с. Саражинка	144	654	1	2	3	13	4,5
с. Саврань	121	848	2	—	2	—	7,0
с. Сербі	114	477	20	—	20	4	4,2
с. Сінне	58	316	4	—	4	23	5,4
с. Слобода Білінського	137	717	—	2	2	—	5,2
с. Слобода Верба	156	1008	35	—	35	4с	6,4
с. Слобода Годземба	108	478	8	—	8	86	4,4
с. Станіславчик	50	199	2	—	2	17	3,9
с. Стара Верба	231	1278	45	5	50	81	5,5
с. Статівка	209	889	11	5	16	78	4,2
с. Тимкове	156	796	8	8	16	54	5,1
с. Торканівка	238	1205	46	12	58	45	5,0
с. Францівка	114	521	3	—	3	9	4,5
с. Чернеча	205	1039	43	2	45	74	5,0
с. Шляхова	107	428	10	—	10	9	4,0
м. Юзефруд ⁸	277+	1063+					
	+131=	+756=					
	=408	=1819	36	—	36	76	3,8
с. Ясинівка	67	267	10	1	11	18	4,0
с. Ярове	43	191	19	—	19	9	4,4
Поселення, назви яких не вдалося встановити ⁹							
с. ... (арк. 100—103)	227	1349	62	—	62	167	5,9
с. ... (арк. 245—248)	267	1070	16	—	16	28	4,0
с. ... (арк. 70—73)	146	663	38	2	40	42	4,5
с. ... (арк. 7—11)	190	913	29	—	29	56	4,8
с. ... (арк. 80—83)	122	619	12	2	14	26	5,0
Разом	8692	40656	996	118	1114	1890	4,6

Другу категорію населення, що не мало власного господарства, становили наймити — справжні паупери, які, щоб якось жити, змушені були працювати у заможних селян-господарів, попів, орендарів-корчмарів, у багатих міщан. Більшість наймитів деканату (1013, або 89,9%) — це наймити се-

⁸ М. Балта. Див. Архив ЮЗР, ч. V, т. 2, вип. 2, стор. 181.

⁹ Назви цих поселень були зрізані при оправі рукопису.

лян і міщан-християн, лише 115 наймитів занотовано у попів та орендарів-корчмарів. Як видно з табл. 1, в багатьох випадках чомусь не подано відомостей про наймитів, які повинні б працювати в попівських господарствах, бо це були, як правило, чималі господарства. Типовим є попівське господарство с. Матусів (опис Смілянського деканату за 1758 р.)¹⁰. До господарства входили: дві хати, поля в три руки по 20 днів, ставок, пасовище, сіножать на 50 косарів, пасіка церковна з 20 вуликів. А ось опис попівського господарства при одній з церков м. Сміли: хата, хутір, пасовище («в тому футоре хата, обора, комора, поля по потребності, сіножать на 40 косарей»)¹¹. Деякі попи мали навіть млини (в м. Городищі, м. Вільшані, с. В'язівці)¹². Ясно, що для такого господарства потрібні були не священницькі, а селянські руки, які звикли до тяжкої праці.

Подані в сповідних розписах дані про попівських наймитів слід вважати заниженими, бо автори цих документів — парафіяльні священники — були зацікавлені приховати правду, коли йшлося про наймитів-втікачів, які за законом підлягали поверненню «своїм» поміщикам. А з робочими руками на землях південного Правобережжя було скрутно. В Чечельницькому деканаті у 1766 р. на одне господарство припадало в середньому 4,6 душі (сюди входять дорослі і діти, коморники і наймити). Бездітні господарства становили 848 одиниць, тобто майже 10% загальної кількості. У 1761 р. в Браїлівському деканаті на одне господарство припадало ще менше — 3,9 душі; кількість бездітних господарств — 708, тобто 23% усіх господарств. Характерно, що в групу наймитів (690 душ, в тому числі 218 жінок) не включені попівські наймити¹³. В ряді поселень Браїлівського деканату (у 17 з загальної кількості 50) бездітні господарства становили від третини до половини і більше всіх господарств (співвідношення бездітних господарств до загальної кількості господарств таке: села Мала Жмеринка — 20 : 40, Велика Жмеринка — 20 : 39, Новоселище Залужне — 19 : 37, Тарасівка — 20 : 37, Куриловці — 18 : 37, Рижавка — 17 : 35, Шершні — 16 : 37, Сідава — 18 : 36, Пишовець — 19 : 30, Основець — 14 : 22, Сосонка — 12 : 35, Василівка — 13 : 35, Витава — 18 : 37, Михайлівка — 13 : 31, Целіньків — 16 : 40, Новоселище — 16 : 36, м. Ворошилівка — 15 : 34¹⁴).

Правда, в актовій книзі Браїлівського деканату, в якій вміщено сповідні розписи його парафій, немає поділу дітей хазя-

¹⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 127 (Київська консисторія), оп. 1020, т. 11, спр. 3069, арк. 125.

¹¹ Там же, арк. 3—4.

¹² Там же, арк. 43, 92, 98.

¹³ Там же, ф. 49, оп. 1, спр. 1980.

¹⁴ Там же, арк. 2—49.

їв на вже згадані вікові групи «здольних» та «нездольних» до сповіді¹⁵. Тому можна припустити, що цей документ, на відміну від сповідних розписів Чечельницького деканату, містить дані тільки про дітей хазяїв старше 15 років. Звідси — низька середня кількість душ на одне господарство і відсутність згадок про малих дітей коморників. Однак це не спростовує того, що в Браїлівському деканаті була велика кількість господарств, які мали тільки малих дітей або ж зовсім їх не мали, що негативно впливало на баланс робочої сили в поселеннях деканату. Велика питома вага цієї групи серед господарств деканату вказує, що значна кількість господарств бездітних або з малими дітьми виникла в результаті міграційного напливу, а не завдяки природному приросту населення. Райони південного Правобережжя в 60-х роках XVIII ст. були ареною помітних міграційних рухів населення.

Сповідні розписи Чечельницького та Браїлівського деканатів дають підстави для деяких висновків щодо структури українського поселення 60-х років XVIII ст. на півдні Правобережжя незадовго перед Коліївщиною.

Серед селян-господарів існувало значне розшарування, чітко виділялась група хазяїв, які мали в своїх господарствах наймитів (у Чечельницькому деканаті їх було 876, не рахуючи попів та орендарів-корчмарів, тобто 10% загальної кількості господарств).

Крім хазяїв-господарів у поселеннях мешкало багато бездомного люду — наймитів та наймичок, коморників та коморниць, які були здебільшого зайдами.

В селах існувала нечисленна, але заможна експлуататорська верхівка (в середньому не більше двох господарств на село): попи, головним чином уніатські, та орендарі-корчмарі. Перші становили ідеологічну, другі — економічну агентуру магнатів та інших поміщиків в українському поселенні.

Велика рухомість населення цього району, значний процент прийшлого люду приводили до створення специфічного типу людини-трудівника, готової на тяжкий труд, на нову мандрівку і на гнівний протест проти своїх гнобителів.

Визначну роль в економічному і соціальному житті краю відігравали міста та містечка. Незважаючи на порівняно невеликі розміри, вони організовували економічне життя сільської округи, що тяжіла до них. Про розміри міст і містечок, про їх питому демографічну вагу в окрузі свідчать дані по подільських володіннях Чарторийських за 1790 р. (табл. 2)¹⁶.

¹⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 1980, арк. 2—49.

¹⁶ Archiwum Gospodarcze Biblioteki Museum Czartoryskich w Krakowie (далі — AGBMCz), спр. 4165.

Т а б л и ц я 2

Місто або містечко	Населення	Кількість господарств	Загальна кількість населення округи разом з містом ¹⁷	% міського населення
Меджибіж	4425	832	28227	15,6
Зіньків	3491	557	11323	30,8
Гранів	2497	421	19705	12,6
Летичів	1548	155	6450	24,0
Стара Синява	1096	304	7355	14,9

Як бачимо, не тільки міста і містечка, а й села, сільська округа, що оточувала міське поселення, не становили великих демографічних масивів. Відносно значна частина населення скучувалась в містах. Сама округа охоплювала досить велику територію. Так, Меджибізький ключ налічувала 48 сіл, Зіньківський — 15, Миколаївський — 22, Старосинявський — 21, Грановський — 25, Летичівське староство — 14 ¹⁸, Махновський ключ — 16 поселень ¹⁹, Голованівський — 53 села, Тарговицький — 38 ²⁰, Тульчинський — 34 поселення ²¹, Стрижавський — 23 ²², Тетіївський — 44 ²³, Богуславське староство — 35 ²⁴, Лисянське графство — 30 ²⁵. Правда, іноді траплялись дуже малі, просто карликові округи. Так, увесь Гродецький ключ Подільського воеводства складався з усього з трьох поселень. У 1753 р. в м. Гродек-Бердихівському було 333 господарства (в с. Бердиківці — 23, в с. Яромирці — 23) ²⁶. Однак наявність у містечку 23 крамниць свідчить про те, що вони обслуговували значно більшу округу, ніж та, яка на той час належала Замайським.

Разом з тим на півдні Правобережжя існували міста, які були осередками дуже великих володінь з суцільною територією. Так, Білоцерківське староство в 1774 р., коли воно стало

¹⁷ Меджибіж, Зіньків, Гранів, Стара Синява були центрами одноіменних ключів — ділчих володінь, а м. Летичів — центром Летичівського староства.

¹⁸ АГВМСз, спр. 4165.

¹⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 3, спр. 212.

²⁰ Там же, оп. 1, спр. 457.

²¹ Там же, оп. 3, спр. 17.

²² Там же, оп. 2, спр. 509.

²³ Центральна бібліотека АН УРСР (далі — ЦБ АН УРСР), відділ рукописів, I, 2471.

²⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 241, оп. 1, спр. 5.

²⁵ Там же, ф. 49, оп. 1, спр. 1936, арк. 38 і далі.

²⁶ Там же, ф. 256, оп. 1, спр. 1089.

вотчиною Браницьких, налічувало 138 населених пунктів²⁷. Крім того, до Білої Церкви тяжіли 11 поселень Рокитнянського ключа, власності тих же графів Браницьких, з своїм локальним осередком — м. Рокитним²⁸.

Уманська волость, якою володіли магнати Потоцькі, включала, за даними 1783 р., 182 поселення²⁹. Місто Умань служило, таким чином, головним осередком не тільки для Уманського ключа, а й для значного територіального комплексу, в який входили уже згадані Тарговицький і Голованівський, а також Соколовський, Теплицький, Буцький, Хошуватський, Богопільський ключі разом з своїми локальними центрами. Або ж візьmemo м. Могилів-Подільський — найбільше у другій половині XVIII ст. місто Правобережної України. Його вплив виходив, звичайно, далеко за межі безпосередньої округи (в 1783 р. Могилівський ключ складався з 12 населених пунктів)³⁰. Місто мало загальнокрайове значення. Могилів завдяки кращому зв'язку з недавно визволеними від турецьких загартбників землями українського Причорномор'я, а також з сусідньою Бессарабією відтіснив так зване вільне королівське місто Кам'янець, значною мірою перехопив торговельні зв'язки Кам'янця з румунськими землями.

Місто розширює свої економічні функції, воно вже виступає не тільки як торговельно-ремісничий осередок, а й як найзручніший центр народжуваної промисловості, що в той час на Правобережній Україні належала переважно магнатам³¹. Міста, як правило, розміщувались на берегах річок, були вузлами суходільних шляхів і трактів. Правда, на Поділлі тоді діяла тільки одна судноплавна магістраль — Дністер³², але ріки використовувались як головне джерело механічної енергії для промислових підприємств. У містах були наявні в необхідній кількості кадри ремісників, які закріплювались за новоутворюваними підприємствами. В силу цих економіко-географічних обставин приватні міста стали головними осередками, де магнати заводили свої підприємства. Місто, таким чином, перетворюється не тільки в торговельно-ремісничий, а й в промисловий осередок округи.

З 1742 р. в м. Сатанові налічувалось 38 крамниць, 1 гамерня (підприємство, що виробляло устаткування для гуралень, а також металевий посуд), 17 млинів (з 26 в ключі), 8 ступ і 6 фолюшів (сукнувалень) — в ключі відповідно 28 і 10; в місті

²⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 1936, арк. 12—14.

²⁸ Там же, арк. 38.

²⁹ Там же, оп. 3, спр. 17.

³⁰ Там же, арк. 69.

³¹ Kozłop. Wewnetczne dzieje Polski za panowania St. Augusta, t. II, стор. 240 і далі.

³² ЦБ АН УРСР, відділ рукописів. Топографическое описание Подольской губернии 1805 г.

було 3 панських та 21 міщанська винниця з сотнею горілчаних котлів³³.

У м. Старій Синяві в 1753 р. інвентар нотує 12 крамниць і 10 млинів (з 23 в ключі), 7 фолюшів і 8 ступ (відповідно по ключу 11 і 15), дві винниці³⁴. Тут були пивоварня і сироварня. В 1791 р. за швейцарські сири і молочні продукти було виручено 6430 злотих³⁵. Стара Синява, ймовірно, була одним з осередків торгівлі худобою. Так, документ 1791 р. згадує про здачу купцям пасовищ для волів, пригнаних на продаж³⁶. У містечку Миколаїв інвентар 1731 р. фіксує 24 крамниці (а в 1752 р.— 34)³⁷, пивоварню, яка працювала протягом століття³⁸, цегельню³⁹. У м. Меджибожі в 1742 р. налічувалось 66 крамниць (у 1755 р.— 85)⁴⁰, 6 млинів, 7 фолюшів, 23 ступи (з 46 в ключі). Крім того, в місті були також пивоварня, воскобойня, цегельня.

Місто Зіньків займало в промисловому відношенні перше місце в володіннях князів Чарторийських на Поділлі. Тут у другій половині XVIII ст. працювали дві гуральні, пивоварня, гамерня, цегельня, лісопильня, воскобойня⁴¹. Ці підприємства служили джерелом значних прибутків для магната. Наприклад, здача гамерні в оренду в 1763—1766 рр. давала щорічно 9000 злотих⁴².

Економічне значення Зінькова для магнатського господарства визначалось насамперед прибутками від промислових підприємств та орендними платежами. В 1797 р. гуральні, пивоварня, гамерня дали 60 866 злотих 6 грошів чистого прибутку⁴³. В тому ж 1797 р. оренди корчм міста дали ще 20 286 злотих прибутку, а оренда зіньківської пасіки 1756 злотих 15 грошів. Загальна сума надходжень від промислових підприємств і орендних платежів у місті досягла 82 908 злотих 21 гроша⁴⁴ — 42% усіх грошових надходжень по Зіньківському ключу. Якщо при цьому врахувати, що в 1797—1798 рр. відбувався остаточний перевод усіх повинностей на гроші, то в «звичайні» роки питома вага грошових прибутків була ще вищою.

В м. Махновці, резиденції відомого магната-підприємця графа Прота Потоцького, в 1795 р. після його банкрутства

³³ AGBMCz, спр. 4018.

³⁴ Там же, спр. 1165, арк. 6.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же, спр. 4272, арк. 5; спр. 4306.

³⁸ Там же, спр. 4336.

³⁹ Там же, спр. 4321, арк. 7.

⁴⁰ Там же, спр. 4018, арк. 18, спр. 4156.

⁴¹ Там же, спр. 4250.

⁴² Там же, спр. 4250, арк. 6; спр. 4256, арк. 7; спр. 4259, арк. 9.

⁴³ Там же, спр. 4259, арк. 9.

⁴⁴ Там же, спр. 4260.

була проведена оцінка і опис підприємств. Крім традиційних гуралень та пивоварень, що приносили на рік близько 24 тис. злотих прибутку, в місті були збудовані і працювали такі підприємства: цегельня — оцінена в 4000 злотих, голендерня (так називали тоді сироварні, що виробляли голландські сири) — 16 000 злотих, панчішна фабрика — 53 123, суконна фабрика — 83 624, фабрика екіпажів — 29 880, фабрика крохмалю — 2600, друкарня — 7000 злотих⁴⁵. У місті були змуровані великі магазини для продукції підприємств і фільварків. Вартість цих магазинів (без товарів) становила 58 134 злотих. Серед будинків у місті, що належали магнату, — заїжджий двір, оцінений в 16 000 злотих⁴⁶. В місті існувало 42 крамниці, в тому числі 17 нових⁴⁷. Потоцький добився у короля Станіслава Августа привілею на два великих щорічних ярмарки, по чотири неділі кожний (1791 р.)⁴⁸, і на торгові дні по понеділках і п'ятницях. Прибутки від міста, вартість магнатського нерухомого майна, живого і мертвого інвентаря, запасів у магазинах, землі, що знаходились в безпосередньому розпорядженні магната, становили, за підрахунками комісії в справах банкрутства Потоцького, чималу на ті часи суму — 1 682 288 злотих⁴⁹. У 1795 р. в Махновці було 503 будинки⁵⁰.

У 1780 р. в Умані збудовано гостиний кам'яний двір (в одному комплексі з ратушею), де було 94 крамниці, складські приміщення купців (деякі з них були зайняті під крамниці, всього ж нараховувалось 19 складів)⁵¹. Крім цього, наприкінці XVIII ст. тут значиться ще 27 дерев'яних крамниць. У місті щорічно відбувалось 12 ярмарків. Магнат мав в Умані велику пивоварню, дві цегельні⁵². У місті жило багато ремісників, про яких «Описание уманского уезда и г. Умани» повідомляє так: «Художества и ремесла жители сего города имеют разные, а именно: золотарное, серебрянное, медное, кузнечье, седельничье, сапожничье и портное в большом количестве»⁵³. Завдяки тому, що місто було економічним і адміністративним центром великого територіального комплексу, воно характеризувалось значною на ті часи динамікою росту. Напередодні Коліївщини, в 1763 р., тут налічувалось 299 господарств. Зразу ж після бурхливих подій того року залишалось тільки 188 господарств⁵⁴, а в 1783 р. тільки уніатська українська громада мала

⁴⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 3, спр. 212, арк. 24—25. Друкарня працювала до 1807 р. Див. Słownik Geograficzny, t. V, стор. 875—880.

⁴⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 3, спр. 212, арк. 24—25.

⁴⁷ Там же, арк. 7—9.

⁴⁸ Słownik Geograficzny, t. V, стор. 879.

⁴⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 3, спр. 212, арк. 24—25.

⁵⁰ Там же, спр. 212, інвентар м. Махновки.

⁵¹ Там же, оп. 1, спр. 37.

⁵² ЦБ АН УРСР, відділ рукописів, II — 19517.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Rękopisy PAN w Krakowie, g. 1140.

285 господарств (1719 душ, а разом з євреями тут мешкало 2706 осіб, про шляхту даних немає). У 1798 р. в Умані було 636 будинків⁵⁵ цих категорій мешканців.

У зв'язку з економічною функцією міста склалась і розвивалась далі його соціальна структура. Місто на Правобережжі становило не «аграрний моноліт», тобто велике село, а складний економічний і соціальний організм. Економічна багатотукадність є характерною ознакою міста цього періоду. Ми бачимо тут кілька секторів, кілька типів господарств.

Ремісничко-аграрний (поєднання ремесла з землеробством). В цьому найчисленнішому секторі вирізняються два економічні відмінні прошарки (чиншовики тісніше зв'язані з грошовими відносинами, ніж піші панщизняники-ремісники). Ця відмінність проявляється в ступені залежності від магната. Чиншовики були вільні від регулярної панщини, тоді як піші хазяї-ремісники виконували неповну панщину (без свого тягла). На прикладі м. Зінькова видно, що піша панщина мала специфічний зміст. У 1785 р.⁵⁶ тут пішу панщину (один раз на тиждень) відбувало 97 господарств, у тому числі 83 господарства, що мали тягло. Цим господарствам належало 106 коней та 65 волів, тобто на кожне господарство цієї категорії пішого наділу припадало трохи більше ніж дві одиниці тягла. Кількість дорослих працездатних в панщинних господарствах пішого наділу майже не перевищувала кількості дорослих робітників в панщинних тяглових господарствах⁵⁷. Коли б ремісників, що мали тягло і піший, тобто мінімальний, польовий наділ, перевели на тяглу панщину, то їм ніколи було б займатися ремісництвом. Це завдало б збитків феодалу, бо з скороченням ремісничього прошарку в місті послабло б його торговельне значення, а значить і прибутки дідича. Щодо панщизняних ремісників, то тут ми маємо другу форму поєднання землеробства з промислом у вигляді ремесла, відзначену В. І. Леніним у його роботі «Розвиток капіталізму в Росії»⁵⁸.

Значною за кількістю господарств та за своєю роллю у міському виробництві була група, що обслуговувала поміщицькі підприємства у місті. У 1785 р. в м. Зінькові на поміщицьких підприємствах було зайнято 96 хазяїв⁵⁹. За даними В. О. Маркіної, на Тульчинській мануфактурі Потоцьких працювало близько 300 душ⁶⁰. Господарства, зайняті обслуговуванням підприємств, звільнялись, як правило, від повинностей і були

⁵⁵ ЦБ АН УРСР, відділ рукописів I — 2467, II — 19517; Архив ЮЗР, ч. V, т. 11, вип. 11, стор. 464.

⁵⁶ AGBMCz, спр. 4250.

⁵⁷ Там же, спр. 4250, 4255, 4256.

⁵⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 32.

⁵⁹ AGBMCz, спр. 4250.

⁶⁰ В. А. Маркіна. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века, К., 1960, стр. 172.

зв'язані, з одного боку, з землею (мали наділи), з другого — через систему примусового найму — з підприємствами дідича в місті. Поміщик розплачувався з робітниками підприємств натурою (ординарій) і грішми (солярій). У 1763/64 господарському році працівникам Зіньківської гуральні було виплачено 2545 злотих 25 грошів, тобто 45,9% всього солярія по Зіньківському ключу⁶¹. Середній заробіток робітника гуральні становив 60 злотих 14 грошів на рік (не враховуючи ординарів). Рахунки Зіньківської гамерні показують, що у 90-х роках XVIII ст. робітники її отримували винагороду (поурочно чи почасово)⁶².

Торговельно-ремісничка група, не зв'язана з землею (єврейське населення), займалася тільки торгівлею, відкупам (особливо орендою корчм, мита були ними монополізовані), ремеслом, послугами. Єврейське міщанство в умовах тієї доби на Правобережній Україні становило окремий замкнений організм, своєрідний стан-касту, багата верхівка якої виступала як економічна агентура магнатів. Формою організації євреїв на місцях був кагал — самоврядувальна і релігійна громада, що протистояла магдебурґії і вела з нею постійну боротьбу.

Аграрна група — найбільш безправні та пригноблені селяни, що жили у місті. Вони відбували тяглу панщину і нічим не відрізнялися від селян навколишніх сіл, хіба тільки тим, що підлягали юрисдикції магдебурґії.

У міських поселеннях подільських володінь Чарторийського (за винятком м. Гранова) ця група господарств або зменшувалась абсолютно і відносно протягом другої половини століття (в Зінькові у 1759 р. було 49 таких господарств, а в 1769 р.— 41, тобто відповідно 13 і 8%⁶³), або перебувала в стані стагнації.

У с. Миколаєві в 1731 р. було 57 господарств цієї ж категорії, а в 1791 р.— лише 15, відповідно 33 і 7%⁶⁴. У м. Старій Синяві відбуваються такі зміни: 1753 р.— 93 господарства (33%), 1770 р.— 73 (24%), 1781 р.— 95 (29%)⁶⁵. Тільки, як ми уже згадали, м. Гранів становило у цьому відношенні виняток. Багато десятиліть (відтоді як тут появились Синявські — 1714 р.⁶⁶) аж до другої половини 80-х років XVIII ст. це поселення мало статут слободи, а з 1786 р. тут встановлюється одноденна панщина (в 1786 р.— 81, а в 1791 р.— 112 тяглих господарств відбувало панщину, відповідно 25 й 34%⁶⁷). В центрі

⁶¹ AGBMCz, спр. 4226, арк. 2.

⁶² Там же, спр. 4251, 4257, 4258, 4259.

⁶³ AGBMCz, спр. 4223, 4262. Визначена питома вага панщизняних тягло-вих господарств городян-християн (без шляхти).

⁶⁴ AGBMCz, спр. 4272, 4336.

⁶⁵ Там же, спр. 4431, 4460, 4468.

⁶⁶ В. Б. Антонович. Грановщина.— «Киевская Старина», 1888, кн. XX.

⁶⁷ AGBMCz, спр. 4410, 4414.

подільських володінь Чарторийських — Меджибожі — регулярна панщина взагалі не існувала до 1780 р. У 1780 р. в ньому, разом з передмістями, налічувалось тільки 13 панщинних господарств. Питома вага цієї категорії становила лише 2,8% усіх міських господарств (без євреїв)⁶⁸. Правда, в 1791 р. в Меджибожі панщину відбуває 102 хазяїни (в тому числі 59 тяглих), або 12,8% міщан-християн. Таке зростання панщинного сектора пояснюється тим, що до міста знов було приєднано його старе передмістя — Ставники, яке довгі роки значилось як окреме село⁶⁹.

Мешканці міських поселень, які були зв'язані з обслуговуванням магнатських фільварків, а також виконували функції охорони і нагляду (гуменні, ланові, десятники, побережники, козаки, фільваркові парубки) не виділені нами в окрему групу. Деякі з них були ремісниками, інші вели тільки своє надільне господарство, але всі вони мали землю і були звільнені від повинностей⁷⁰. Представників цієї групи залежно від характеру зв'язку з землею слід відносити до ремісничо-аграрного або аграрного сектора.

В другій половині XVIII ст. у містах та містечках складається прошарок заможних міщан, до якого належать найбільш «міцні» ремісники-майстри, мельники, заможніші пасічники, купці, винники, орендарі. Окремі з них завдяки своєму багатству домагалися нобілітації, тобто переходу до шляхетського стану. Цікава в цьому відношенні історія сім'ї зінківського багатія Сольського: в 1799 р. він тримав найбільшу в місті і ключі пасіку (310 вуликів) і значився уже не міщанином, як раніше⁷¹, а чиншевим шляхтичем.

У руках багатих міщан перебували органи міського самоврядування — магістрати. В Меджибожі, наприклад, магістрат повністю контролювали купці на чолі з війтом, який мав чотири крамниці⁷². Як показують інвентарі, в деяких сім'ях магістратські посади переходили від батька до сина протягом десятиліть⁷³.

З другого боку, крім городян-хазяїв, які мали в найгіршому випадку хоч би власну халупу з городом, у містах жила значна кількість людей приїжджих, які не мали власного даху над головою. Наприклад, у 1799 р. в 149 господарствах магнатів Потоцьких у м. Умані знаходилося в наймитах 215 осіб (42 чоловіки та 173 жінки), які прийшли сюди з різних навколишніх сіл. Управитель уманських маєтностей магната рекомендував

⁶⁸ AGBMCz, спр. 4156.

⁶⁹ Там же, спр. 4165, 4037.

⁷⁰ Там же, спр. 4223, 4234, 4250, 4255, 4256, 4260, 4262, 4263.

⁷¹ Там же, спр. 4262, 4223.

⁷² Там же, спр. 4117.

⁷³ Там же, спр. 4037, 4117, 4156.

відіслати назад після закінчення строку найму хоч би тих, що служили в наймах у євреїв (103 хазяїни)⁷⁴. Можливо, в Умані прийшлого люду було значно більше, наймитами і коморниками були ще й люди інших поміщиків. В містечку Браїлові в 1761 р. було 89 наймитів (52 чоловіки та 37 жінок)⁷⁵, в м. Чечельнику в 1766 р.— 46 наймитів та 47 коморників, в м. Юзеф-груді — 36 наймитів та 76 коморників⁷⁶.

Таким чином, із структури міського та сільського поселення південного Правобережжя видно, що вона сформувалась не тільки під впливом специфіки економічної функції, а й під впливом історико-географічних умов тієї доби (наявність вільних земель, близькість кордону з південними степами, міграційні рухи населення).

А. Л. Перковський

**СТРУКТУРА УКРАїнСКОГО ПОСЕЛЕННЯ
НА ЮЖНОМ ПРАВОБЕРЕЖЬЕ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII в.**

(Історико-географічний очерк)

Резюме

В статті зроблена спроба в'яснити структуру сільського і міського поселення на южному Правобереж'ї (включаючи соціальний і демографічний аспекти) під впливом процесу народної колонізації і деяких інших моментів історико-географічної специфіки вивчаємого району (в частині, наявності вільних земель, особливих умов малозаселеного прикордоння). Показано роль міського поселення як економічного центру прилеглої до нього округи або цілого територіально-економічного комплексу.

⁷⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 49, оп. 1, спр. 37, арк. 3—5.

⁷⁵ Там же, спр. 1980.

⁷⁶ Там же, ф. 1039, оп. 1, спр. 27, арк. 1—6, 194—199, 202—205.

І. Л. Бутич

ГЕОГРАФІЧНІ ОПИСИ КИЇВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА

Для другої половини XVIII ст. характерне велике зацікавлення громадськості й уряду економічними питаннями. Воно безпосередньо зв'язане з розвитком економічного життя, з тими глибокими зрушеннями, що відбувалися в соціально-економічних відносинах.

Інтерес уряду й громадськості привів до конкретного вивчення природи і господарського життя шляхом географічних експедицій і анкетних обстежень. З ініціативи М. В. Ломоносова були споряджені великі географічні експедиції. Академія наук організувала подорожі академіків Гмеліна, Гільденште-та, Палласа, Лепехіна, Озерецковського, Іноходцева та ін. Вільне економічне товариство згуртувало навколо себе широке коло людей, які займалися вивченням виробничих сил. Перші анкети, що дістали урядову санкцію, виходили від наукових установ — Академії наук і Шляхетського кадетського корпусу.

Прямим розвитком програми загального географічного опису Російської імперії були організовані урядом топографічні описи¹. Перші з них зв'язані з генеральним межуванням, укази про яке відносяться до 50-х років XVIII ст. Але практично до межування приступили через 10 років. Розпочате в 60-х роках, генеральне межування в своєму дальшому розвитку зв'язане з проведенням в життя «Установлення про губернії 1775 р.».

Намісникам і губернаторам рекомендувалось складати топографічні описи підвладних їм областей. Сенат, заслухавши 1 листопада 1777 р. рапорти московського і воронезького губернаторів і розглянувши надіслані ними короткі відомості про всі міста (коли виникли, їх межі, число мешканців, прибутки, річки й озера, промисли), наказав: «Присланные от московско-

¹ Б. Д. Греков. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII века.— Летопись занятий археографической комиссии за 1927—1928 годы. Л., 1929, вып. 35, стор. 39—104; Л. Н. Рубинштейн. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в.— памятники географического и экономического изучения России.—«Вопросы географии», сб. 31. М., 1953, стор. 39—41.

то и воронежского гг. губернаторов описания отдать для хранения в Сенатский архив, а сим гг. губернаторам дать знать, что Сенат учиненные ими описания приемлет с особливым удовольствием [...] Всех других губерний гг. начальникам предписать, что к особливому Сената удовольствию московский и воронежский гг. губернаторы, возымеv труд, сочинили всем ведомства их губернии городам, с принадлежащими к ним уездами, топографические описания и представили Сенату. А как таковые описания желательны бы было иметь и по всем губерниям, то Сенат об оном уведомляет для того, что не употреблят ли и других губерний гг. начальники своего старания к собранию и доставлению в Сенат равномерно сведения»².

В результаті проведеної роботи відклався величезний описовий і картографічний матеріал (статистичний, географічний, топографічний, демографічний, економічний), значення якого усвідомлювали й сучасники. Тому ряд цих описів появився друком невдовзі після їх складання в «Месяцословах», «Собраниях сочинений, выбранных из месяцесловов на разные годы», а також у вигляді окремих видань³.

* * *

У другій половині XVIII ст. посилилась колонізаторська політика царизму на Україні. В інструкції Катерини II генерал-прокурору Вяземському була накреслена ціла програма дальшого підкорення царизму України, Прибалтики та ін. У відповідності з цією програмою в 1764 р. було остаточно ліквідовано гетьманство і управління Лівобережною Україною доручено відновленій Малоросійській колегії на чолі з президентом П. О. Румянцевим. Першим кроком у діяльності Румянцева було проведення перепису населення і господарств з метою збільшення податків у царську казну⁴.

На початку 80-х років XVIII ст. були ліквідовані всі залишки автономного устрою на Україні. В 1781 р. поділ на полки і полковий адміністративно-політичний устрій були ліквідовані і на Лівобережній Україні. Вона була перетворена у звичайну провінцію Російської імперії. Згідно з «Установ-

² Полное собрание законов Российской империи, т. XX, № 14671.

³ [Ларионов С.]. Описание Курского наместничества из древних и новых разных о нем известий, вкратце собранное Сергеем Ларионовым, того наместничества Верхней расправы прокурором. М., 1786; [Загоровский Н.]. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предведением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятых к объяснению деяний и хронологии из татарской истории кн. Щербатова. Начертания европейской истории Готфрида, Ахенвалла и политической истории Самуила Пуффендорфа. М., 1788.

⁴ Генеральный опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Показчик населенных пунктов. К., 1958. У додатку до показчика див. бібліографію генерального опису Лівобережної України, складену М. М. Ткаченком (стор. 139—148).

ленням про губернії 1775 р.» територія Лівобережної України була поділена на три намісництва — Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. В січні (9, 19 і 27) 1782 р. були відкриті намісницькі правління⁵. Генерал-губернатором цих намісництв призначено П. О. Румянцева, якому туг належала вся повнота військової і цивільної влади. Посилання адміністративного апарату проводилось для закабалення народних мас і боротьби проти народних рухів. Та перш ніж відкрити намісництва, було проведено велику підготовчу роботу, зокрема здійснено детальний опис території майбутніх намісництв. Це зробила комісія на чолі з А. С. Милорадовичем, якого царським указом від 5 травня 1779 р. призначено «быть в Малой России губернатором и присутствовать в тамошней коллегии»⁶. Організація і робота комісії Милорадовича відбита в документах Другої малоросійської колегії⁷, а також у працях О. Лазаревського⁸, М. Бережкова⁹, П. Федоренка¹⁰.

3 липня 1779 р. П. О. Румянцев писав у Малоросійську колегію: «Для устроения в здешней губернии должного порядка и наблюдения правосудия и сделания нужных примечаний я, не успевая обозреть самолично весь сей край за многими иными лежащими на мне делами, препоручил здешнему господину ген.-губ. поручику и кавалеру Милорадовичу обехать знатную часть оного, а Малороссийская коллегия благоволит назначить для него канцелярских служителей, сколько он потребует»¹¹.

Іншим ордером, виданим в той же день, Румянцев роз'яснював Милорадовичу суть доручення. Він пропонував йому негайно виїхати до Глухова, взяти з Малоросійської колегії необхідну кількість «для письма канцелярских служителей, а на заплату прогонов в проезд ваш денег из малороссийского скарба, о чем от меня особливо предписано оной коллегии, начать свой путь от устья реки Судости, левою стороною Десны и при устье Сейма, переправясь чрез оной на Борзну, на Онбиш и, переехав там реку Остер, продолжать до Ични, а оттуда рекою Удаем по самое впадение ее в Сулу и Сухою [Оржицею] ... по Днепр, до границы Новороссийской губернии, следовать возвратно по устье реки Судости. В продолжение сего

⁵ Опис відкриття намісництв див. А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России, ч. IV, гл. 34.

⁶ Черниговские губернские ведомости, 1888, № 19.

⁷ ЦДА УРСР у м. Києві, ф. 54, оп. 2, спр. 457.

⁸ А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. I. Полк Стародубский. К., 1888, стор. X—XIII.

⁹ [М. Бережков]. А. Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание». Нежин, 1910.

¹⁰ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). К., 1931, стор. XII—XIX.

¹¹ Черниговские губернские ведомости, 1888, № 22.

об'їзду маєте, ваше пр-во, обозреть лично лежащие в сей части города, местечка, села, деревни и всякие селения и сделать свои примечания в рассуждении физического и морально-го их положения [...] и учиня всему описание, в обстоятельстве мне представить»¹².

Комісія Милорадовича складалася з двох груп: представників козацької старшини і канцеляристів. Якщо представники першої групи брали участь у роботі комісії тільки на початку, то канцеляристи працювали до відкриття намісництва.

Комісії допомагали магістрати, сотенні правління тощо.

У своїй роботі комісія керувалася інструкцією А. С. Милорадовича, складеною відповідно до настанов П. О. Румянцева. Її суть зводиться до такого:

1. Вживати всі можливі заходи до того, щоб ні один населений пункт не залишився поза описом. Для цього члени комісії зобов'язані побувати в усіх населених пунктах.

2. Опис кожного населеного пункту повинен бути всебічний і точний.

3. В кожному випадку слід вказувати кількість дерев'яних і кам'яних, державних і приватних будинків, а також кількість мешканців з зазначенням їх станової приналежності.

4. Описуванню підлягали пристані і фабрики. При цьому вимагалось вказати, на якій сировині працює підприємство, чи є на ньому наймані робітники. Крім того, цей пункт передбачав ретельний опис стану сільського господарства, ремесла і торгівлі. Треба було вказати, чи збувається продукція сільського господарства і куди саме.

5. Групи зобов'язані були інформувати одна одну про хід роботи. В разі виявлення пропусків наказувалось негайно описати пропущені населені пункти, зробивши відповідні відмітки.

6. Визначні населені пункти описувати з особливою увагою.

7. Описувачам надавалось право вимагати від сотенних правлінь виписки з ревізій про кількість населення, а також зазначалось, що вони не повинні заїжджати в міста і містечка, бо їх буде описувати сам Милорадович.

8. Описувачі зобов'язувались кожні два дні інформувати Милорадовича про виконану роботу, додаючи до рапортів і самі описи¹³.

Як цього й вимагав ордер Румянцева від 3 липня 1779 р., комісія спочатку об'їхала і описала східну частину Лівобережної України. Описування західної частини почалося в травні 1780 р. У наступному 1781 р. всі матеріали опису були систематизовані, складені карти, і 24 листопада все надіслано в Малоросійську колегію.

¹² А. А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, т. I, стор. XI.

¹³ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781), стор. VIII—IX.

Описи Новгород-Сіверського і частково Чернігівського намісництв були у свій час опубліковані¹⁴. Опис Київського намісництва десь загубився і досі не знайдений. Його розшуки потрібно продовжити, і, цілком ймовірно, вони закінчатся успіхом.

Крім згаданого, в державних архівах зберігаються інші описи Київського намісництва, які не використовуються в історичних дослідженнях. Про них є лише згадки в працях І. Катаєва¹⁵, В. С. Іконникова¹⁶, П. Федоренка¹⁷, Л. Н. Рубінштейна¹⁸, М. А. Цветкова¹⁹, В. М. Кабузана²⁰, Ф. П. Максименка²¹.

З цілого ряду описів інших намісництв найбільш відомий топографічний опис Чернігівського намісництва О. Ф. Шафонського. Про нього, крім вищеназваних авторів, писали О. М. Лазаревський²², П. М. Добровольський²³, М. Стороженко²⁴, М. М. Бережков²⁵, О. М. Апанович²⁶.

¹⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781). К., 1931; Записки Черниговского губернского статистического комитета, кн. II, вып. 3-4, 5-6; Черниговские губернские ведомости, 1867, № 41—48; 1868, № 1, 4, 6, 7, 9.

¹⁵ И. Катаев. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-ученом архиве в С.-Петербурге.—Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда, изданные под редакцией проф. Е. К. Редина, т. II; Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 13. Харьков, 1902, стор. 33—90.

¹⁶ В. С. Иконников. Опыт русской историографии, т. I, ч. 1, стор. 131, 574—575; т. I, ч. 2, стор. 1330.

¹⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781), стор. VIII—IX.

¹⁸ Л. Н. Рубинштейн. Топографическое описание наместничеств и губерний XVIII в.—памятники географического и экономического изучения России.—«Вопросы географии», сб. 31, стор. 77—78.

¹⁹ М. А. Цветков. Картографические материалы Генерального межевания.—«Вопросы географии», сб. 31, стор. 90—100.

²⁰ В. М. Кабузан. Некоторые материалы для изучения исторической географии России XVIII—начала XIX вв.—Проблемы источниковедения, вып. XI. М., 1963, стор. 153—195.

²¹ Ф. П. Максименко. Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР.—«Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 4.

²² А. М. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. I. Полк Стародубский. К., 1888; т. II. Полк Неженский. К., 1893; т. III. Полк Прилуцкий. К., 1902.

²³ П. М. Добровольский. Топографическое описание Чернигова, Нежина и Сосниц.—Труды Черниговской губернской архивной комиссии, кн. IV, стор. 137—218.

²⁴ Н. Стороженко. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» А. Шафонского.—«Университетские известия», 1886, № 18, стор. 132.

²⁵ [М. М. Бережков]. А. Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание». Нежин, 1910.

²⁶ О. М. Апанович. Значення праці О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст.—«Український історичний журнал», 1960, № 5, стор. 126—132.

До складання описів намісництв, в тому числі й Київського, мав пряме відношення П. О. Соїмонов — один з перших членів Російської академії. Це підтверджують архівні матеріали. Так, у своєму листі до в. о. воронезького і харківського генерал-губернатора В. О. Чорткова від 26 лютого 1784 р. П. О. Соїмонов писав, що Катерина II доручила «сочинить для собственного ее употребления топографическое описание каждого наместничества порознь, всемилостивейше позволяя мне, если о которых достаточно сведения иметь не буду, истребовать оное от господ генерал-губернаторов»²⁷. Як це видно з листа П. О. Румянцева до П. О. Соїмонова, останній розіслав всім генерал-губернаторам розпорядження про складання описів намісництв²⁸, додавши до нього спеціальну програму. Ця програма складається з трьох частин.

Перша частина — топографічний опис намісництва в цілому. Вона включає 25 пунктів-питань, суть яких зводиться до такого: 1. Між якими градусами географічної широти і довготи знаходиться намісництво, а коли це не відомо, то на скільки верств простягається в довжину і ширину. 2. З якими намісництвами або іншими державами межує і з якого боку. 3. Коли відкрито. 4. На скільки ділиться округів або повітів. 5. З яких попередніх повітів вони створені. 6. Які нові міста при цьому створені і як вони раніше називалися; чи є міста (провінціальні або воеводські), які перестали бути окружними центрами через незручне розміщення. 7. Яка місцевість — гориста чи рівна, який переважає ґрунт — сухий чи вологий, чорнозем, піщаний чи глинистий. 8. Чи є гори, які відрізняються від звичайних висотою, своїм складом або наявністю металів чи мінералів. 9. В яких повітах є ліси і яких порід дерева, на скільки верст розкинулися і поблизу яких річок. 10. Які є болота і степи, що заслуговують на увагу. 11. Які визначні річки протікають через намісництво, вказати їх ширину і глибину в різних місцях, якість води, чи судноплавні, наявність порогів і мілин, що перешкоджають судноплавству, пристаней і перевозів; зазначити, звідки витікає річка — з озера, болота чи гори — і поблизу якого міста, села чи хутора, а також в яку річку впадає і де саме; мимо яких міст або визначних сіл тече, який берег цих річок — гористий чи луговий, яка довжина русла річки, які види риби живуть, які річки впадають і чи не міняють вони при з'єднанні з іншими річками своєї назви, з якого місця судноплавні і т. д. Все це треба було вказати про великі і середні річки, які через все або значну частину намісництва протікають, що ж до малих річок, то належало описати їх верхів'я, гирла і вказати довжину русла.

²⁷ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. 666, спр. 52, арк. 1.

²⁸ Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА СРСР), ф. Воєнно-учений архів (далі — ВУА), спр. 18768, арк. 1.

Якщо в них живуть особливі породи риби, то і про них розказати. 12. Чи є варті уваги озера, їх розміри, які до них річки впадають або з них витікають, а також яка в них риба живе, чи не мають вони періодичного припливу або відпливу води і чи немає в них вирів. 13. Чи немає де мінеральних вод і які вони. 14. Який клімат і, виходячи з місцезнаходження, які бувають зміни в повітрі. 15. Почтові дороги, звідки, куди і через які місця проходять і на чиему утриманні коні. 16. Що сіють і які бувають врожаї. Якщо мають лишки хліба, то куди їх вивозять для продажу, а якщо не вистачає, то де купують. 17. Які водяться звірі і птиці та чи немає яких особливих видів, якщо є, то описати їх ґрунтовніше. 18. Якої віри мешканці і яким духовним властям підлягають. 19. Чи є серед них розкольники та іновірці і в яких містах вони живуть, скільки тих і інших душ обох статей окремо. 20. Які є суди й інші установи. 21. Які є народи в намісництві, крім російських, що вони мають відмінне в способі їх життя, вдачі, звичаях, одязі й мові. 22. Скільки душ чоловічої і жіночої статі різних станів за останньою ревізією. 23. Скільки поселень взагалі і скільки окремо міст, слобід, сіл і хуторів, визначніші з них коротко описати. 24. Скільки всього в намісництві землі та угідь, хоча б приблизно, а якщо можна, то зазначити, яку площу займають річки, озера, болота, міські садиби. Це потрібно для того, щоб можна було визначити площу намісництва. 25. Скільки в намісництві державних прибутків, як окладних, так і неокладних окремо і разом, за якими законами вони збираються.

Друга частина — опис міста. Вона складається з 16 питань.

1. Під яким градусом географічної широти і довготи знаходиться. 2. На якій відстані від сусідніх міст, від центру намісництва і столиць. Причому для центрів намісництв вимагалось вказувати відстань від столиць і центрів сусідніх намісництв, а для повітових — відстань від центру намісництва і навколишніх повітових міст. 3. На якій річці розташоване місто і з якого берега за течією, який він — гористий чи луговий. 4. Чим оточений — горами, лісами чи степом. 5. Місце розташування і окружність, довжина і ширина, яка фігура. 6. На які частини ділиться місто, від чого походять назви їх, в якій частині знаходяться урядові будинки і де більше приватних. 7. Який герб, коли і ким пожалуваний. 8. Якщо можна встановити початок, то вказати ким, коли і в зв'язку з чим побудоване і ким спочатку було заселене. 9. Під чийм володінням було, ким і як протягом часу управлялось, які стались зміни. 10. Які є в ньому варті уваги будови — монастирі, церкви, міські укріплення, казенні будинки для судових установ і житла чиновників, гостинні двори, училища, виховні будинки, лікарні, приюти та ін., а також будови фабрик, крамниць тощо. 11. Скільки в місті парафій і при них священно- і церковнослужителів. Про кожну

церкву вказати: кам'яна чи дерев'яна, коли побудована і яка з них заслугоує на особливу увагу. 12. Якими людьми місто населене, чи немає між ними різниці у визнанні віри і в чому ця різниця полягає, що відокремлює їх від православної церкви і скільки всіх мешканців у місті. 13. Чим торгують і якими промислами займаються мешканці міста, звідки одержують товари, куди свої вивозять і на яку суму. Які мають мистецтва і ремесла та чим більше займаються. 14. Чи бувають ярмарки, в який час року, чи довго тривають, чим на них торгують і звідки приїжджають купці. 15. Фабрики і заводи, кому належать, чи великі, звідки необхідні для них матеріали одержують, куди вивозять товари і скільки на них майстрових людей. 16. Звідки одержують для харчування і для прожиття продукти і речі, чи мають сади і які овочі вирощують.

Третя частина — опис повіту. Вона включає 20 пунктів, а саме: 1. З якими повітами межує, на скільки в ширину і довжину простягається. 2. Яке місце розташування — гористе чи рівне. 3. Яка земля, її родючість, що сіють і які врожаї вирощують. 4. Чим орють землю: плугом чи сохою, волами чи кіньми, чим землю угноюють, в яку пору року починають оранку і сівбу тощо. 5. Чи мають мешканці доволі лісу для будівництва та інших потреб, чи задоволені орною землею і сіножатями, чи немає необробленої землі. 6. Озера, їх окружність, довжина і ширина, річки, що до них впадають і з них витікають, протоки, що з'єднують їх з іншими озерами або річками, і які види риби живуть в них. 7. Скільки всіх рік і річок у повіті, як кожна з них називається, де її верхів'я, в яку річку впадає і на скільки верст простягається. 8. Чи немає яких урочищ, що відомі якимись історичними подіями. 9. Число монастирів і пустинь, ким вони побудовані, чи немає чого вартого уваги, на якій відстані від міста і скільки в них монахів. 10. Скільки в повіті парафій і священно- і церковнослужителів і в них дітей. 11. Число поселень, поміщицьких будинків і власників у повіті в цілому. Вимагалось окремо число слобід, сіл і хуторів з детальним описом визначніших з них, яким ремеслом або чим іншим виділяються. 12. Скільки в повіті душ чоловічої і жіночої статі за останньою ревізією в цілому і окремо різних станів. 13. Скільки яких заводів, фабрик і млинів. 14. Скільки якої землі під всіма поселеннями за генеральним межуванням; якщо ж межування не було, то вказати приблизно. 15. Чи бувають у повіті ярмарки і базари, в який час і в яких селах, скільки часу тривають, чи багато населення збирається на них і які там здебільшого бувають товари. 16. Чим переважно займаються мешканці, які є промисли, ремесла, куди вироби і продукти вивозять, чи не відходять для промислу і робіт в інші міста, куди саме і на які роботи. 17. Чи немає в повіті яких особливих дерев. Чи не вживають мешкан-

ці які трави в ліки або фарби. Чи не живуть на території повіту які особливі звірі, птиці, плазуни і комахи. 18. Чи не мають мешканці повіту яких дивовижних звичок. Чи немає чого особливого в їх вдачі, повір'ях, обрядах, способі життя і поведінці. Чи немає яких переказів, зв'язаних з давніми подіями, буттям, чи не мають якої відміни в одязі, у будові приміщень і домоводстві. 19. Про заводи. Кому належать, коли і ким побудовані, звідки привозять руду і все необхідне для заводів. Скільки виплавляється металу або виварюється мінералів. Куди і як їх відправляють. 20. Чи немає де мармуру або інших каменів, кам'яного вугілля, торфу тощо²⁹.

Надсилаючи таку обширну програму, Соймонов усвідомлював, що виконання її вимагатиме чимало часу, тому він просив «о скорейшем доставленні на первый случай хотя тех, кои без дальнейших справок, ваше превосходительство, иметь можете, ибо в получении оных крайняя надобность теперь настает, оставляя уведомление о прочих на предбудущее время»³⁰.

Описування Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв тривало понад два роки. Так, ордер про складання описів Румянцев надіслав Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському намісницьким правлінням 23 квітня 1784 р.³¹, а перший опис — Київського намісництва — поступив тільки в кінці 1786 р., інші — на початку 1787 р. Це підтверджує той факт, що рукопис Київського намісництва разом з планом був надісланий Соймонову 29 грудня 1786 р. Описи Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв Румянцев обіцяв надіслати Соймонову, як тільки одержить їх від губернаторів³².

Аналіз опису Київського намісництва 1786 р. показує, що він складений відповідно до викладеної вище програми Соймонова. Як це й передбачено програмою, опис починається з характеристики місцезнаходження намісництва. При цьому зазначається, що намісництво відкрите 9 січня 1782 р. Воно має форму продовгуватого неправильного чотирикутника, довжина якого 267 верст, ширина на півночі 102, на півдні 122 версти. Межує з Польщею, Чернігівським, Новгород-Сіверським, Харківським і Катеринославським намісництвами. Київське намісництво ділиться на 11 повітів: Київський, Остерський, Козелецький, Пирятинський, Переяславський, Золотоніський, Лубенський, Хорольський, Миргородський, Городиський і Голтвінський. Щодо попереднього адміністративного устрою відзначено, що полкове управління Київського полку перебувало в Козельці, а Миргородського — в Сорочинцях. Нових міст не

²⁹ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. 666, спр. 52, арк. 2—10.

³⁰ Там же, арк. 1.

³¹ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 193, оп. 1, спр. 435, арк. 1.

³² ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 18768, арк. 1.

виникло. Київський, Козелецький та Остерський повіти розташовані на рівнині. Виняток становлять тільки Київські гори. Грунт тут піщаний, частково — глинистий. В Лубенському, Миргородському, Хорольському та ін. повітах — чорнозем. Після детального опису ґрунтів подається опис річок — Дніпра, Десни, Остра, Сули та ін., а також клімату. Потім характеризуються поштові дороги (Київ — Москва, Київ — Петербург, Київ — Кременчук).

У пункті 16 підкреслюється, що Київщина забезпечує себе хлібом, за винятком м. Києва, куди хліб завозиться з Польщі (тобто з Правобережної України, яка тоді входила в склад Речі Посполитої). Відповідаючи на наступний пункт, автори розповідають про тваринний і рослинний світ.

Цікавий розділ про населення. Тут подається загальна характеристика національного складу мешканців намісництва, їх вдачі, звичок, побуту, занять і т. д., а також кількість населення. За останньою ревізією (1764 р.) в Київському намісництві налічувалось 792 459 душ (чол. — 398 590, жін. — 393 869), в тому числі: купців — 562 (чол. — 281, жін. — 281), козаків — 299 537 (чол. — 149 130, жін. — 150 407), казенних селян — 6772 (чол. — 3369, жін. — 3403), рангових селян — 11 254 (чол. — 5444, жін. — 5810), магістратських селян — 2892 (чол. — 1432, жін. — 1460), церковних, монастирських і панських селян — 415 579 (чол. — 210 937, жін. — 204 642), слуг — 13 108 (чол. — 6140, жін. — 6968), вихристів — 108 (чол. — 49, жін. — 59), циган — 2068 (чол. — 1105, жін. — 963), значкових товаришів і сотенних старшин та їх родичів — 7874 (чол. — 3774, жін. — 4100), священно- і церковнослужителів — 8146 (чол. — 4260, жін. — 3886), в монастирях послушниць — 268, відставних з регулярної служби — 1879 (чол. — 1021, жін. — 858), канцелярських службовців — 889 (чол. — 509, жін. — 380), іноземців — 504 (чол. — 292, жін. — 212), священно- і церковнослужителів — 8146 (чол. — 4260, жін. — 618), кріпаків росіян — 784 (чол. — 384, жін. — 400). Отже, за цими даними можна створити уявлення про станову структуру населення Київського намісництва.

На території Київського намісництва налічувалось 11 міст, 35 містечок, 456 сіл, 1005 малих сіл і хуторів, 25 монастирів (всього 1532 поселення), 946 млинів, 142 казенні будинки, 760 дворянських, 2511 різночинських, 794 церковних, 78 купецьких, 2184 міщанських, 47 810 козацьких, 54 976 панських селян, 3700 дворів казенних селян.

Площа намісництва 27 360 кв. верст 90 десятин 1400 кв. сажнів. Загальний прибуток становив 499 096 крб. 24 $\frac{1}{4}$ коп.

Після цього загального опису природи й економіки намісництва детально висвітлюється історія і економіка Києва і Київського повіту, Остра й Остерського повіту, Козельця і Козелецького повіту, Пирятина і Пирятинського повіту, Переяслава

і Переяславського повіту, Золотоноші і Золотоніського повіту, Лубен і Лубенського повіту, Хорола і Хорольського повіту, Миргорода і Миргородського повіту, Городища і Городищенського повіту, Полтави і Полтавського повіту. Тут подаються дані про кустарні промисли, сільське господарство, торгівлю тощо. Та чи не найповніше висвітлена ярмаркова торгівля (вказується, де, коли і скільки ярмарків буває, які товари і звідки привозяться, які товари і куди вивозяться).

В кінці опису подається характеристика київських монастирів, причому особливо детально описується Києво-Печерська лавра. Наводиться перелік лаврського майна і царських грамот, пожалуваних Лаврі.

Ще не було закінчено складання цих описів, як поступило від Румянцева розпорядження підготувати скорочені описи намісництва. Приводом до цього послужила поїздка Катерини II в Крим через Київ у 1787 р. 24 жовтня 1786 р. Румянцев писав Київському намісницькому правлінню: «Не имея и ныне по моему от 21 изшедшего августа сделанному предложению уведомления, какие и в каком образе готовят оно и все протчие присутственные места их донесения по случаю предстоящего шествия и пребывания е. и. в. в сей губернии, и как сие возможное время приближается, то я, отвечая моему долгу, наместническому правлению препоручаю возыметь в том все возможное старание, и сообщаю ему тут же и мою мысль, чтобы оно: во-первых, имело атлас губернии, где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякого уезда с приличествующими на сей случай украшениями, которые землемеры в доказательство знания их долгу наилучшим искусством и по обыкновению от межевой экспедиции введенному масштабу сделать должны. Во-вторых, сокращенное историческое и географическое описание губернии вообще и всякого города особо и где бы их знатной или нечто значущий торг и промысел возможно внятным образом видим был. В-третьих, описание всех местечек, деревень, сел и хуторов той губернии по азбуке с показанием в рубриках: в первой — название уезда, во второй — число душ, в третьей — чиего владения, а затем, в-четвертых, — как оному, так палатам и иным присутственным местам иметь всем присутственным чинам именные списки по форме и им и канцелярским служителям ведомости образом рапортов и по всякой рубрике их предписания долгу и роду дел их ведомств и управлений подлежащих сокращенные и образом табелей сочиненные же ведомости, дабы е. и. в. из тех их точное состояние тотчас видимо было»³³.

Наводимо цей документ повністю, бо він допомагає встановити, в зв'язку з чим і за яких обставин виникли такі доку-

³³ ЦДІА УРСР. ф. 1193, оп. 2, спр. 216, арк. 3—5.

менти, як «Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии с частными краткими ж описаниями уездов ея составляющих с приложением при оных губернской и уездных карт. 1787 года января... дня»³⁴ та «Книга Киевского наместничества с поименованием всех селений и с показанием во оных числа душ и фамилий владельцев по алфавиту учиненая. 1787 года генваря»³⁵.

Тепер немає сумніву, що і «Географічний опис» і «Книга Київського намісництва» складені відповідно до цього розпорядження П. О. Румянцева. «Скорочений географічний опис Київського намісництва 1787 р.», як це доводить зіставлення його рукопису з рукописом «Географічного опису Київського намісництва 1786 р.», складений за одним і тим же планом. Він включає відомості про намісництво в цілому, про міста і повіти зокрема. Опис насичений конкретним статистично-економічним матеріалом. Особливий інтерес становлять дані про сільське господарство, ремесло, торгівлю, в Києві зокрема, про кількість населення в містах, повітах і намісництві в цілому. Значна частина цих даних запозичена з опису 1786 р., а то й цілі сторінки переписані слово в слово. Наприклад, без будь-яких змін у «Скорочений географічний опис Київського намісництва» включено опис Лаврської друкарні.

В той же час є й відхилення в систематизації матеріалу. Наприклад, опис київських монастирів, Лаври зокрема, в скороченому опису 1787 р. докладніший, і виділений він у самостійну довідку, яка вміщена в самому кінці рукопису. В географічному описі 1786 р. вони характеризуються у довідці про Київ. Різні дані в цих описах і про населення. Якщо за описом 1786 р. населення в намісництві (без дворян) становило 792 479 чол., то за скороченим описом 1787 р.— 797 985 чол., тобто на 5506 чол. більше. Це пояснюється тим, що в опису 1786 р. кількість населення подана за останньою ревізією, а в опису 1787 р., напевне, за поточним переписом або за описом Милорадовича. Різні дані в цих описах і про державні прибутки. Особливістю скороченого географічного опису 1787 р. є те, що до нього додано 12 кольорових карт намісництва та 11 його повітів, причому на картах окремих повітів позначені всі села. Крім того, тут подається зведена таблиця про кількість населених пунктів, землі, казенних і приватних будинків, населення, державних прибутків тощо. На цій же таблиці зображені герби повітів. Прямим доповненням до скороченого опису 1787 р. є «Книга Київського намісництва 1787 р.», в якій подаються в алфавітному порядку всі населені пункти з зазначенням їх адміністративної приналежності, кількості населен-

³⁴ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 2, спр. 303.

³⁵ Центральний державний архів давніх актів СРСР, ф. 169, додатковий опис, спр. 4.

ня, прізвищ власників сіл, а також з вказівкою на те, до яких станів належать мешканці кожного населеного пункту.

І, нарешті, кілька слів про «Краткое описание Киевской губернии в рассуждении протекающих по ней вод и возвышения гористых мест с объяснением положения ее уездов и главнейших рек, протекающих чрез всю или большую частию губернии»³⁶, в якому також наводяться дані про місце знаходження намісництва, вказується, з скількох і яких повітів воно складається, описуються їх кордони. Головна ж увага в цьому описі приділяється річкам, озерам, болотам і горам. Спочатку подається загальний опис річок, озер, боліт і гір у намісництві в цілому, а потім ці ж річки, озера, болота і гори описуються в межах повітів. В описах називаються міста й села, розташовані на берегах річок. Складено цей опис у 1785 р. за розпорядженням Катерини II. 1 січня 1785 р. з цього приводу П. О. Соїмонов писав генерал-губернаторам: «Благоугодно ее и. в. иметь реестр озерам, рекам и впадающим в оные речкам, ручьям, равномерно и горам вверенных вашему превосходительству губерниях находящихся»³⁷.

На підставі цього П. О. Румянцев 21 лютого 1785 р. наказав Київському намісницькому правлінню дати розпорядження повітовим землемірам, щоб вони кожний у своєму повіті «как возможно вернее и точнее описали и особливо иметь их примечание о торговых реках, где они протекают, показав вершину их, или источники, откуда они начало свое имеют, и устье, в какие реки впадают, также и какие реки и озера в них входят, а по временам в году, какой они ширины и глубины и в весняное [время] как далеко разливаются, а в зимнее как долго льдом покрыты бывают, что наблюсти равномерно и в озерах и иных реках. А гор величину и ширину показать точно, и каменные ли они, или земляные и не значут ли они чего по древности. И ежели есть им имена, то почему они так называются. И таковые списки к губернскому землемеру, а тот, приведя в должную и лучшую исправность, чрез наместническое правление ко мне представить должен неукоснительно, о чем наместническое правление и губернскому землемеру благоволит притвердить»³⁸.

28 лютого 1785 р., розглянувши ордер Румянцева, Київське намісницьке правління прийняло рішення надіслати указ повітовим землемірам, щоб вони негайно, в усякому разі не пізніше 1 квітня, надіслали губернському землеміру точні описи озер, річок, струмків і гір. Губернському землеміру Івану Миронову наказувалось після одержання від повітових землемірів описів виправити їх і через тиждень надіслати в намісни-

³⁶ ЦДВІА, ф. ВУА, спр. 18767.

³⁷ Філіал ЦДІА УРСР у м. Харкові, ф. 666, спр. 52, арк. 10.

³⁸ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 193, оп. 1, спр. 2863, арк. 13.

цьке правління для подання Румянцеву. Опис тих повітів, де немає землемірів, доручити скласти землемірам інших повітів і теж надіслати у визначений строк ³⁹.

Однак, про що довідуємося з рапорту губернського землеміра Івана Мартинова, до 1 квітня 1785 р. надіслали описи тільки землеміри Пирятинського і Козелецького повітів. Від землеміра Хорольського повіту Василя Кудрявцева замість опису надійшов лист, в якому він пише, що немає матеріалів для складання опису ⁴⁰. 17 квітня губернське правління, вказавши на «нераденіє» Кудрявцева, зобов'язало його негайно скласти опис Хорольського повіту, а губернського землеміра—зібрати описи від інших землемірів, опрацювати їх і подати в губернське правління ⁴¹.

Надіслані повітовими землемірами описи річок, озер і гір були начисто переписані писарями намісницького правління і разом з загальним описом, який складався, напевне, губернським землеміром, були подані губернському правлінню 23 травня 1785 р., тобто майже на два місяці пізніше встановленого строку. 8 червня 1785 р. губернське правління передало рукопис Румянцеву ⁴².

Отже, авторами цього опису, крім губернського землеміра, якому належить і загальна редакція, були повітові землеміри: Козелецького повіту — Прима, Голтв'янського — Дашишев, Пирятинського і Лубенського — Олексій Карасевський, Миргородського — Кирило Пузинський, Городиського і Зодотоніського — Василь Климентьев, Хорольського — Василь Кудрявцев, Остерського — Тихон Курбашов, Переяславського — Кузьма Утерський ⁴³.

На підставі сказаного, а також вивчення історії складання топографічного опису Чернігівського намісництва ⁴⁴ можна з певністю твердити, що і «Географічний опис Київського намісництва 1786 р.» і «Скорочений географічний опис 1787 р.» були складені повітовими землемірами. В намісницьких центрах писались тільки загальні нариси і редагувався текст всього опису. На рукопису опису 1786 р. є підпис колезького асесора Петра Симоновського. Цілком ймовірно, що саме Симоновський написав загальну характеристику намісництва і відредагував весь його текст.

В сумі описи Київського намісництва (як і Чернігівського та Новгород-Сіверського) дають надзвичайно цінний матеріал

³⁹ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. 193, оп. 1, спр. 2863, арк. 14, 15.

⁴⁰ Там же, арк. 27.

⁴¹ Там же, арк. 28, 29.

⁴² Там же, арк. 31.

⁴³ Там же, арк. 16—23.

⁴⁴ Н. Стороженко. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» А. Шафонского.— «Университетские известия», 1886, № 10, стор. 135—150.

про природу та економіку краю в останній третині XVIII ст. Історичні відомості в цих описах спорадичні і не спираються на документальні джерела. Скупі дані і про культуру та побут, освіту і науку. Етнографічні спостереження теж обмежені. Характеристика промислів дуже загальна, а відомості про окремі промислові підприємства випадкові. Більш-менш систематичні дані наводяться тільки про млини. Порівняно повно висвітлюється ярмаркова торгівля.

Характерною особливістю цих описів є те, що вони спричинені реформою 1781 р., а також фіскальними міркуваннями. Всі вони мають офіційне походження і склалися за єдиним заздалегідь розробленим планом. Виняток в цьому становить лише опис, складений комісією Милорадовича. Характерною особливістю опису Милорадовича є те, що він включає всі, без винятку, населені пункти намісництва.

Географічні описи багато дають і для розроблення різних питань історичної географії, адміністративно-територіального поділу зокрема, історії населених пунктів, в першу чергу міст. Є в них дані і для вивчення геральдики.

Вивчення обставин, за яких склалися описи, і їх змісту доводить, що після Генерального опису Лівобережної України 1765—1769 рр. це найцікавіше статистично-економічне джерело.

И. Л. Бутыч

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОПИСАНИЯ КИЕВСКОГО НАМЕСТНИЧЕСТВА

Резюме

Для второй половины XVIII в. характерна большая заинтересованность общественности и правительства экономическими вопросами. Она находится в непосредственной связи с развитием экономической жизни, с теми глубокими сдвигами, которые произошли в социально-экономических отношениях. Этот интерес правительства и общественности повлек за собой конкретное изучение природы и хозяйственной жизни путем географических экспедиций и анкетных обследований. Дальнейшим развитием общего географического описания Российской империи были организованные правительством топографические описания. Первые из них связаны с Генеральным межеванием, а затем с проведением в жизнь Положения о губерниях 1775 г. Наместникам и губернаторам рекомендовалось составлять топографические описания вверенных им губерний. В результате этого отложился большой описательный и картографический материал (статистический, географический, камеральный, топографический, демографический, экономический).

В статье дан краткий обзор литературы, посвященной изучению материалов географических описаний, и более подробно освещены обстоятельства составления, а также содержание «Описания Киевского наместничества 1786 г.»

«Сокращенного особенного географического описания Киевской губернии с частными краткими ж описаниями уездов ея составляющих с приложением при оных губернской и уездных карт. 1787 года января... дня», «Книги Киевского наместничества с поименованием всех селений и с показанием во оных числа душ и фамилий владельцев по алфавиту учиненная. 1787 года, генваря», «Краткого описания Киевской губернии в рассуждении протекающих по ней вод и возвышения гористых мест с объяснением положения ее уездов и главнейших рек, протекающих чрез всю или большую часть губернии».

Описания эти вызваны реформой 1781 г., а также фискальными соображениями. Все они имеют официальное происхождение, составлялись по заранее разработанному плану и являются важным статистико-экономическим источником для изучения истории Украины второй половины XVIII в.

МЕТРОЛОГІЯ. НУМІЗМАТИКА

М. Ф. Котляр

ГРОШОВИЙ РИНОК ГАЛИЦЬКОЇ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV — ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XV ст.

Грошове господарство Галицької Русі досліджено в нумізматичній літературі в найбільш загальних рисах. По суті намічено лише основні одиниці галицькоруського грошового обігу, та й то скоріше за аналогіями з сусідніми землями, ніж на підставі вивчення конкретних особливостей цього обігу. Питання ж грошової лічби, співвідношень між номіналами на ринку зовсім не розроблені, що зв'язано насамперед з нечисленністю писемних джерел, зокрема з відсутністю документального матеріалу, необхідного для вивчення грошового господарства (рахунків монетного двору та ради міста, митних книг, податкових описів тощо). До того ж поза увагою дослідників залишився такий важливий засіб вивчення грошового обігу, як аналіз монетних скарбів. Монетні скарби становлять важливе, а часто і єдине джерело вивчення монетного обігу феодальних держав.

Скарби монет, якщо не рахувати тих, що збиралися протягом довгого часу, є начебто застигли моделі грошового обігу того дня, коли скарб був захований. Зрозуміло, що чим більше скарбів знайдено на певній території, тим повнішу уяву можна скласти про особливості її грошового господарства.

Існуючий фонд речових та документальних джерел, незважаючи на його бідність та суперечливість, дав нам можливість накреслити картину фінансового господарства Галицької Русі, систему грошової лічби, а для початку XV ст. — встановити справжні співвідношення між номіналами її грошового обігу. Для цього були використані міські книги Львова і Перемишля, судові та рахункові книги, які, на жаль, збереглися лише у фрагментах. Специфіка записів цих єдиних систематичних джерел робить їх придатними для нумізматичного дослідження галицькоруської економіки кінця XIV — початку XV ст., бо в

них зафіксовані назви монет та лічильних одиниць, що вживалися на грошовому ринку.

При складанні топографії галицькоруських монет виявилось, що із загальної кількості знахідок (44) менше половини було виявлено на території самої Галицької Русі, решта — у різних, часто дуже віддалених один від одного пунктах сусідніх земель. Це можна пояснити широкими міжнародними зв'язками Львова та інших галицькоруських міст і відповідною участю монет Галицької Русі в грошовому обігу економічно зв'язаних з нею територій¹.

У власному ареалі, тобто на території самої Галицької Русі, галицькоруські монети були в обігу завжди разом з іноземними монетами: у другій половині XIV ст. — з празькими грошами, а на початку XV ст. — ще й з польськими напівгрошами. На території Галицької Русі зовсім не відомі скарби другої половини XIV — першої чверті XV ст. без місцевих монет.

Монети загарбані Польщею в 1349 р. Галицької Русі випускались з початку 50-х років XIV ст. до 1414 р.² При Казимірі III (1333—1370), Людовику Угорському (1370—1382) та правителі Галицької Русі Людовику Владиславі Опольському (1372—1378) карбувались високопробні руські напівгроші (проба срібла 875) та мідні денарії. Владислав Ягелло (1386—1434) випускав руські напівгроші недовгий час і замінив їх низькопробними львівськими напівгрошами (проба срібла 500)³. Останні за метрологічними характеристиками не відрізнялись від сучасних їм польських срібних напівгрошів того ж короля тоді як руські напівгроші, що передували їм, завжди мали набагато вищу пробу, ніж польське монетне срібло. Таким чином при Владиславі Ягелло не тільки було припинено випуск мідної монети та змінені типи срібних монет, а й зникла різниця в якості металу між галицькоруськими та польськими напівгрошами. Оскільки Владислав Ягелло почав карбувати свої галицькоруські монети приблизно на рубежі XIV та XV ст., ми розглянемо стан грошового ринку Галицької Русі за двома періодами: 1) друга половина XIV ст., тобто до появи монет Ягелла, і 2) перша чверть XV ст.

¹ Див. про це детальніше: Н. Ф. Котляр. Проблемы и основные итоги исследований монет Червоной Руси XIV—XV вв.—Нумизматика и сфрагистика, т. 2, К., 1965; його ж, Монеты Червоной Руси в денежном обращении Польского государства в XIV—XV вв.—Нумизматика и эпиграфика, т. 5, М., 1965.

² Н. Ф. Котляр. К истории Львовского монетного двора во второй половине XIV и начале XV в.—Тезисы докладов на Юбилейной научной сессии Государственного Эрмитажа (1764—1964), секционные заседания, октябрь 1964. Л., 1964, стор. 100—101.

³ Метрологічні дані галицькоруських, польських та чеських срібних монет XIV—XV ст. див. у кн. F. Piekosiński. O monecie i stopie menniczej w Polsce w XIV i XV wieku. Kraków, 1878, стор. 214, 215.

Самі по собі грошові скарби дають можливість виявити лише кількісні співвідношення між монетами, що були в обігу, встановити перевагу (знов-таки кількісну) на ринку одних монет та рідкісність інших. Проте, аналізуючи матеріал скарбів, не можна зрозуміти систему грошової лічби, виявити реальну вартість грошей. Тільки одночасне вивчення речових (тобто, монетних) знахідок і документальних пам'яток може дати досліднику реальні уявлення про грошове господарство віддалених часів.

Грошовий ринок Галицької Русі другої половини XIV ст.

Цей період представлений бідним речовим матеріалом: трьома скарбами (див. в «Додатку» № 2, 3 та 6) і кількома окремими знахідками монет (№ 5, 7, 12 та 13).

Важко встановити час нагромадження трьох згаданих скарбів: в двох, описаних публікаторами досить детально (№ 2 та 3), разом з галицькоруськими монетами були празькі гроші Яна I (1310—1346) та Карла I (1346—1378). Проте останні могли знаходитись в обігу десятки, а то і сотні років, тому важко знайти такі монети задовільної збереженості — вони стерлися внаслідок довгого вживання.

Тут варто згадати застереження В. Л. Яніна проти зловживання терміном «довгочасне нагромадження»: повторення складу багатьох монетних скарбів вказує лише на те, що вони дійсно відбивають грошовий обіг тих часів, у які були заховані⁴, — навіть незважаючи на наявність у них дуже раних монет. Тому не можна механічно встановлювати час нагромадження скарбу за датами його старшої та молодшої монет: у кожному конкретному випадку цей спосіб вимагає коректив.

В усіх трьох скарбах були лише галицькоруські монети та празькі гроші. Зовсім відсутні у скарбах польські срібні монети, хоч галицькоруські писемні джерела зрідка згадують про них.

Колекція Львівського державного історичного музею містить празькі гроші, обрізані за ваговими нормами сучасних їм галицькоруських напівгрошів, що дає підстави припустити, що обрізані гроші були знайдені у різний час на території Галицької Русі. З обрізаними ж празькими грошами ми зустрічаємось у одному з найбільших відомих скарбів з галицькоруськими монетами — Кугурештському, що був знайдений у Молдавії в 1957 р. (№ 11).

⁴ В. Л. Янин. Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956, стор. 67.

У двох скарбах другої половини XIV ст. (№ 2 та 3) було виявлено празькі гроші та галицькоруські напівгроші, у одному — лише галицькоруські напівгроші.

Основні номінали грошового обігу
Галицької Русі
другої половини XIV ст.

Місцеві монети

Руські напівгроші (срібло, проба приблизно 875): Казіміра III (1333—1370), Владислава Опольського (1372—1378), Людовика Угорського (1370—1382).

Руські денарії (мідь): Казіміра III, Владислава Опольського, Людовика Угорського.

Іноземні монети

Празькі гроші (срібло, проба від 845 до 938): Вацлава II (1278—1305), Яна I (1310—1346), Карла I (1346—1378).

Виходячи лише із складу скарбів, можна було б зробити висновок, що грошовий ринок Галицької Русі другої половини XIV ст. знав лише дві срібні монети: руські напівгроші та празькі гроші. Вони мирно співіснували в обігу, що пояснюється їх високопробністю (обидві монети карбувались з чистого, за технічними уявленнями тих часів, срібла). Завдяки цьому руський напівгріш легко укладався в метрологічну систему празького гроша⁵. В обох скарбах другої половини XIV ст. з переліченими монетами (№ 2 та 3) празькі гроші кількісно переважали над галицькоруськими срібними монетами. Проте цього не досить, щоб зробити висновок, що саме празькі гроші були основною монетою грошового ринку Галицької Русі.

У розглядуваний період празькі гроші були для місцевого населення більш звичною та авторитетною монетою, ніж галицькоруська, яка карбувалась порівняно короткий час. Через це празькі гроші могли нагромаджуватися більш охоче, ніж галицькоруські напівгроші, що призводило до переважання перших у монетних скарбах. Пройшло, мабуть, кілька десятків років, перш ніж місцеве населення почало довіряти галицькоруському монетному сріблу так само, як празьким грошам. В

⁵ При торговельних угодах співвідношення між цими монетами встановлювалось досить просто — шляхом простого зважування. При цьому не потрібно було спочатку вираховувати кількість чистого срібла в монеті, як це робилось при порівнянні низькопробних польських напівгрошів з празькими грошами.

галицькоруських скарбах першої половини XV ст. празькі гроші зустрічаються вже рідше.

В скарбах другої половини XIV ст. серед руських напівгрошів переважають монети Людовика: на 240 монет двох скарбів (№ 2 та 3) їх налічувалось близько 90. Кількість монет Казіміра III та Владислава Опольського важко встановити, бо точний склад Глибоцького скарбу (№ 6) невідомий.

Майже половину усіх знахідок становлять мідні руські денарії. Вони зустрічаються лише у містах, головним чином у самому Львові (№ 12 та 13), а також у давній столиці Галицької Русі — Галичі (№ 5). Знахідки цих монет за межами міст невідомі, що можна пояснити тільки тими платіжними функціями, які руські денарії виконували: були дрібними розмінними монетами у повсякденному міському житті. Міська мідна монета — явище незвичне для Європи XIV ст. Польща ще протягом майже трьох століть не знала монетної міді, у Франції вона з'явилась у кінці XIV ст., а в Німеччині лише на початку XVIII ст. Мідні монети, що народжувались як міські, а не державні гроші, красномовно свідчать про бурхливе зростання економічної могутності великих міст (у даному випадку міст галицькоруських), про такий інтенсивний розвиток внутрішньої міської торгівлі, при якому звичайні платіжні засоби виявились недостатніми для задоволення її потреб.

Від другої половини XIV ст. збереглась єдина міська книга — львівська судова за 1382—1389 рр.⁶ Але за нею не можна встановити конкретні співвідношення між номіналами обігу, хоч вона дає можливість скласти уявлення про грошовий ринок у цілому, зокрема визначити, які реальні монети криються за латинськими їх назвами. На сторінках цієї книги можна знайти багато різноманітних грошових найменувань, під однією частиною яких слід розуміти рахункові одиниці, а під іншою — реальні монети.

На загарбаній польськими феодалами Галицькій Русі грошову лічбу вели за двома системами: місцевою — галицькоруською та занесеною ззовні — польською. Єдиної лічильної одиниці грошове господарство Галицької Русі не знало. На грошових ринках Польщі та Чехії в другій половині XIV — першій половині XV ст. для лічби грошей застосовувалась величина, яку звали гривною (tagca⁷). Вона дорівнювала в Польщі 48 монетам, а у Чехії — 60. В обох названих країнах у той же час була відома інша лічильна одиниця — копа (sexagena), яка відповідала 60 якимось предметам (тому для

⁶ Najstarsza księga miejska, 1382—1389. Lwów, 1892 (далі — Księga..., 1382—1389).

⁷ Тут і далі у дужках подано латинські актові назви монет та лічильних величин.

Чехії вона була синонімом гривни), але на їх території вона вживалась, як правило, поза сферою грошових розрахунків. На галицькоруському ж ринку паралельно вживалися і гривна, і копа. Якщо виходити із записів актової книги 1382—1389 рр., у другій половині XIV ст. на Галицькій Русі гривна для лічби грошей правила частіше від копи.

Термін «гривна» в другій половині XIV ст. вживався звичайно у чистому вигляді, без будь-яких уточнень: він і без них був ясний для сучасників. Однак поруч з гривною книга кілька разів називає «гривну руської лічби» (*marca ruthenicalis pagamenti*)⁸, «гривну львівської лічби» (*marca lemburgensis pagamenti*), а також «польську гривну» (*marca polonicalis pagamenti*)⁹.

Ми знаємо, що польська лічильна гривна об'єднувала 48 тих чи інших предметів, у даному разі монет; особливі ж руські або львівські лічильні гривни науці невідомі. Можна було б припустити, що на Галицькій Русі руською гривною іменували копу, яка міцно там закріпилась у грошовій лічбі¹⁰. Але поруч з гривною у львівській актовій книзі 1382—1389 рр. згадується й копа. Можливо, що термін «гривна руської (львівської) лічби» можна тлумачити як «гривна, рахована на руські (львівські) гроші». Проте відомі нам документи не дають змоги скласти ясні уявлення про гривну та копу, залишаючи чимало загадок. У деяких документах з копою навіть пов'язується поняття ваги (наприклад, у галицькоруській закладній 1405 р. названо копи «руської ваги»)¹¹.

Копи не мала дрібних фракцій, гривна ж ділилась на чотири фертони (*ferto*), по-польському вярдунки, кожний з яких дорівнював 12 грошам. Як складова частина гривни фертон дуже часто згадується на сторінках книги 1382—1389 рр. У свою чергу, фертон ділився на шість скойців (*scotus*), по два гроші в кожному¹². В описуваній час скойці фігурують у документах рідко, розрахунки звичайно провадилися у копах, гривнах, фертонах і, зрозуміло, в конкретних монетах, до характеристики яких ми й переходимо.

Найчастіше у львівській книзі 1382—1389 рр. зустрічається «гріш» (*grossus*) — або без вказівки, який саме, або з нею. На сторінках цієї книги названі «широкі гроші» (*grossi lati*)¹³, «малі гроші» (*grossi parvi*)¹⁴ та «загальновживані гроші»

⁸ Księga..., 1382—1389, стор. 37, 74 (двічі).

⁹ Там же, стор. 27, 35, 44.

¹⁰ В українській грошовій лічбі пізніших часів копа займала головне місце.

¹¹ Akta grodzkie i ziemskie. Lwów, 1872, стор. 20.

¹² Відомості з польської монетної метрології див. у кн.: М. Gutowski. Podręcznik numizmatyki polskiej. Kraków, 1914, стор. 284.

¹³ Księga..., 1382—1389, стор. 22, 32, 76, 83.

¹⁴ Там же, стор. 5, 31, 35, 70, 79, 89, 111, 120.

(grossi usuali)¹⁵. За цими термінами ховаються реальні монети, для розшифровки яких ми звернулись до тієї ж книги.

Почнемо з запису 1387 р.: «Eodem die Nicolaus faber de Wysewassir super hereditates Kreze relicte Peschonis fabri III marcas grossorum usualium cum XX latis grossis interdixit»¹⁶. («У той же день коваль Ніколай з Висевасіра запропонував три гривни загальноновживаної монети та двадцять широких грошів за спадщину Крези, вдови ковача Песхона»).

Широкі гроші — безумовно, празькі гроші. Під таким найменуванням вони значаться в численних європейських документах XIV—XV ст. Можна припустити, що «загальноновживана монета», «загальноновживані гроші», які найчастіше називає актові книги, — синонім терміна «руські напівгроші». Наше припущення переходить у певненість завдяки свідотву того ж джерела. У суміжних записах одного дня (18 листопада 1384 р.) згадуються «IX marcas grossorum usualis pecunie» (№ 210) та «IV^{1/2} marcis grossorum monete polonialis» (№ 211)¹⁷. Звідси виходить, що usualis pecunia (загальноновживана монета) не еквівалентна moneta polonialis (польській монеті), інакше не було б рації відділяти їх одну від одної у тексті.

Із складу скарбів нам уже відомо, що галицькоруський обіг не знав інших монет, крім празьких грошів та руських напівгрошів. Тому відкритим залишається питання про «малі гроші» (grossi parvi) львівської актові книги. У Польщі кінця XIV ст. так називали польські напівгроші, але відсутність знахідок останніх на Галицькій Русі у другій половині XIV ст. та дуже рідкі згадки про них в документах останньої не дають змоги визнати «малі гроші» львівської книги 1382—1389 рр. «напівгрошами польськими»¹⁸.

Отже, дослідження складу монетних скарбів та аналіз писемних джерел приводять до висновку, що руські напівгроші переважали на грошовому ринку Галицької Русі другої половини XIV ст. Вживались також празькі гроші. Польські напівгроші були, мабуть, відомі, але не займали помітного місця в обігу. Золоті монети, які в той час почали поширюватися в

¹⁵ Księga..., 1382—1389, стор. 26, 29, 32, 33, 47, 54, 57, 60, 68—77, 80—83, 90—93, 100, 107, 113, 120.

¹⁶ Księga..., стор. 76. Тут і далі переклади з латинської мови зроблені автором. При тлумаченні текстів враховані місцеві особливості «чорної» латини. Привертає увагу факт виплати суми в якісно різних монетах. Можливо, що це трапилось випадково: коваль Ніколай запропонував ті монети, які мав, але не виключена можливість, що частину суми було необхідно внести авторитетними празькими грошами.

¹⁷ Księga..., 1382—1389, стор. 32.

¹⁸ Відшукуючи конкретну монету для терміна «малий гріш», ми могли б запропонувати згадані вище обрізані празькі гроші (за нормами галицькоруських) з колекції Львівського музею та з Кугурештського скарбу (№ 11 у «Додатку»), не наполягаючи на цій версії, але намагаючись знайти назву для даної нумізматичної реалії.

Західній Європі, на галицькоруському ринку не вживалися. Лише один раз в актовій книзі Львова згадано золотий флорін¹⁹.

Грошовий ринок Галицької Русі першої чверті XV ст.

Даний період представлений сімома монетними скарбами на галицькоруській території. Це небагато, якщо врахувати, що емісія руських монет від імені Владислава Ягелла за обсягом переважала всі попередні, разом узяті. Руські монети Ягелла знаходять у Польщі і Молдавії, на Волині і Поділлі, але на самій Галицькій Русі вони зустрічаються не часто. Однак скарби першої чверті XV ст., незважаючи на їх нечисленність, дуже красномовні. За складом вони досить одноманітні: у чотирьох (№ 1, 10, 14 та 15 у «Додатку») були тільки монети Владислава Ягелла (галицькоруські та польські), у двох (№ 4 та 8) — Ягелла та чеського короля Вацлава III (IV) (1378—1419); лише в одному скарбі виявлено монети попередньої емісії — руські напівгроші Владислава Опольського, та й ті разом з монетами Ягелла. Такі ж за складом і волинські скарби того часу²⁰. Грошовий ринок Волині, яка не знала власної монети, частково обслуговувався галицькоруськими срібними напівгрошами.

Основні номінали грошового обігу Галицької Русі першої чверті XV ст.

Місцеві монети

Руські напівгроші (срібло, приблизно проба 875) Владислава Ягелла (1386—1434). Львівські напівгроші (срібло, приблизно проба 500) Владислава Ягелла.

Іноземні монети

Польські напівгроші (срібло, проба від 312 до 500) Владислава Ягелла.

Празькі гроші (срібло, приблизно проба 624) Вацлава III (IV) (1378—1419).

На ринку оберталась певна кількість монет, характерних для попереднього періоду: руські напівгроші та празькі гроші другої половини XIV ст. Проте згадані вище скарби, з огляду

¹⁹ Księga..., 1382—1389, стор. 99.

²⁰ Луцьк (без року), знахідка «руського напівгроша львівського карбування». — Г. Б. Федоров. Топографія складов с литовськими слитками и монетами. — КСИИМК, вип. XXIX, 1949, стор. 73; Пулганов, Луцький р-н Волинської обл., 1897. Скарб складався з празьких грошів Вацлава III (IV), литовських денаріїв та руського напівгроша Владислава Ягелла. — Wiadomości pułmizmatyczno-archeologiczne, 1897, стор. 332, та інші скарби.

на їх одноманітність, дійсно відбивають грошовий збіг Галицької Русі першої чверті XV ст. Із складу цих скарбів виходить, що за Владислава Ягелла на галицькоруському грошовому ринку відбулися серйозні зміни — в обігу з'являються польські монети. Вони знайдені у складі п'яти скарбів (№ 4, 8, 10, 14 та 15) з семи. Якщо спиратись на скарби № 4, 8 та 10 (лише в них відома кількість як польських, так і галицькоруських монет), то можна дійти висновку, що польські напівгроші Ягелла на ринку Галицької Русі першої чверті XV ст. відігравали принаймні таку саму роль, як місцеві напівгроші. Позначилось проведення польським урядом політики ліквідації відокремленості галицькоруської монетної системи.

Замість колишнього двомонетного (тобто з двома основними монетами обігу — руськими напівгрошами та празькими грошами) грошовий ринок Галицької Русі в першій чверті XV ст. стає тримонетним: з'явилися польські напівгроші Владислава Ягелла, провідником яких були метрологічно їм ідентичні львівські напівгроші цього короля. Зменшилось значення руських напівгрошів Ягелла та празьких грошів всіх емісій, зникли руські напівгроші Казіміра III, Людовика та Владислава Опольського — проявилась дія відомого закону грошового обігу Коперніка — Грешема, згідно з яким гірша монета витісняє кращу.

Уважне ознайомлення із змістом міських книг Львова за 1404—1426 рр.²¹ та Перемишля за 1402—1445 рр.²² показує, що частина закономірностей грошового ринку Галицької Русі, характерних для другої половини XIV ст., продовжувала діяти і в першій чверті XV ст. Грошова лічба, наприклад, як і раніше, мала двоїстий характер (лічильними одиницями залишались як копи, так і гривни), проте, наперекір процесові ліквідації автономії монетної системи Галицької Русі, місцева лічильна одиниця — копа — навіть витіснила гривну з рахунку грошей. У документах початку XV ст. копа фігурує незрівняно частіше від гривни (за даними львівських прибутково-видаткових книг, співвідношення між ними становило 1:20 і більше). Характерно, що в цей час при згадці назви «гривна» спеціально додається — «польська». Монети на польські гривни звичайно лічили у випадках поїздок львівських офіціальних осіб у справах міста на захід, частіше за все у Польщу²³. Прикладом може служити запис 1415 р.: «Dominus Iohannes Tolmacz in reyssa versus Cracoviam exposuit IX marcas polonicalis»²⁴. («Пан тов-

²¹ Księga przychodów i rozchodów miasta, 1404—1414. Lwów, 1896 (далі — Księga..., 1404—1414); Księga przychodów i rozchodów miasta, 1414—1426. Lwów, 1905 (далі — Księga..., 1414—1426).

²² Księga ławnicza, 1402—1445. Przemyśl, 1936.

²³ Księga..., 1404—1414, стор. 53, 57, 63; Księga..., 1414—1426, стор. 9, 97, 102.

²⁴ Księga..., 1414—1426, стор. 16.

мач (міський перекладач, що часто виконував посольські функції.— М. К.) Іоганн у поїзді до Кракова витратив 9 польських гривен»).

Зустрічається мішана грошова лічба. В одних випадках «кругла» сума вказується у копах, решта — у фертонах, фракціях гривен. Звичайними є записи такого роду: виплачено суму в 10 кіп, 3 фертони та 4 гроші²⁵. Вживання фертонів при копах було викликане тим, що копа, через відсутність поділу на складові частини, не зручна для лічби грошей, якщо мова йшла про невеликі суми. Тому фертон правив за фракцію копи, тим більше, що він становив її п'яту частину (12 грошів). В інших випадках частина суми, звичайно більша, сплачувалась копами, лишок — гривнами. В запису 1405 р. згадана сума в 44 копи без половини польської гривни²⁶. Найяскравішим прикладом змішаного способу грошової лічби є зафіксований у львівській книзі випадок із збиранням податків з майна: оцінку останнього зроблено у копах, а розмір податку вказано у гривнах²⁷.

Галицькоруська грошова реформа Владислава Ягелла (з повним правом ми називаємо так емісію низькопробних львівських напівгрошів) викликала значні зміни не тільки у грошовій лічбі, але й у структурі самого обігу.

Празькі гроші згадуються в документах частіше, ніж дотепер, проте не завжди як реальна монета. В умовах постійного зниження вартості польських та низькопробних львівських напівгрошів празькі гроші, які продовжували залишатися високопробними, все більше перетворювались на еквівалент, лічильну одиницю, на яку можна було спиратися при великих торговельних операціях. Часто зустрічаються записи такого роду: виплачено... кіп (рідше — гривен) широких, тобто празьких грошів, у рахунок яких було дано малі, тобто польські (і, можливо, львівські) напівгроші²⁸. Щоб прирівняти низькопробні польські напівгроші до високопробних празьких, доводилось доплачувати певну кількість перших до суми, визначеної за офіціальним курсом. Не випадково польські документи цього часу знають термін «доплата» (*additio*), яка звичайно встановлювалась на лічильну одиницю — копу чи гривну.

Неминуча для хаотичних грошових ринків Європи система доплат, безперечно, не підлягала розголошенню: протягом розглядуваного нами періоду, починаючи з правління Казіміра III, польський уряд неодноразово забороняв *additio*. Можна не сумніватися в тому, що й на Галицькій Русі, грошовий ринок

²⁵ Księga..., 1404—1414, стор. 7.

²⁶ Там же, стор. 9.

²⁷ Там же, стор. 34.

²⁸ Там же, стор. 18, 39 та ін. З документів першої половини XV ст. відомо, що в той час малими грошами називали польські та, певно, метрологічно подібні їм львівські напівгроші.

якої на рубежі XIV—XV ст. зливається з польським, доплати мади місце. Проте, відомі нам галицькоруські писемні джерела мовчать про *additio*, якщо не рахувати єдиного документа, який ми наводимо нижче. На нашу думку, він свідчить про те, що доплати на Галицькій Русі провадилися, хоч лаконічність і унікальність тексту не дають упевненості в запропонованому автором тлумаченні: «*Item Nichahel Schobir tenetur... VI marc. ad festum Iohannes Baptiste proqualibet sexagenam unam marcam grossorum pragensium*»²⁹. («Також Михайло Схобір винен до свята Іоанна Хрестителя шість кіп, відповідно за кожену копу [можна взяти] одну гривну празьких грошів»).

Не слід розуміти буквально свідцтво джерела: адже копа (60) польських напівгрошів не могла врівноважити гривну (48) празьких. Гривна найгірших празьких грошів, що були в обігу в цей час (карбування Вацлава III (IV), коштувала приблизно вдвоє дорожче копи найкращих польських, або львівських, напівгрошів³⁰. Отже, в даному випадку мова може йти лише про подвійну копу, тобто про 120 польських (або львівських) напівгрошів. Звідси — один празький гріш на грошовому ринку Галицької Русі першої чверті XV ст. дорівнював двом з половиною польським, або львівським, напівгрошам.

У нашому випадку доплата виразилась у тому, що за гривну празьких грошів було дано подвійну копу польських (львівських) напівгрошів. Можливо, що при розрахунках на копу або гривну завжди брали подвійну кількість як галицькоруських, так і польських напівгрошів, оскільки коефіцієнтом був празький гріш. Напевно, встановлене нами співвідношення між польськими (львівськими) напівгрошами та празькими грошами діяло протягом короткого проміжку часу: навряд чи воно могло бути стійким для метрологічно різнорядних монет. Інакше порівнювали б між собою окремі монети, а не встановлювали доплату на цілу лічильну одиницю. В Польщі, наприклад, з 1401 по 1405 р. *additio* зросла з 12 до 20 польських напівгрошів на подвійну гривну (тобто на 96 таких монет) при порівнянні їх з празькими³¹.

Власне, празький гріш — єдина конкретна монета, названа на сторінках міських книг Галицької Русі першої чверті XV ст. Місцеві львівські напівгроші згадані лише в кількох випадках³². Звичайно суми вказувались в безіменних грошах (тобто

²⁹ Księga ławnicza, 1402—1445. Przemysł, 1936, стор. 47 (1407 р.).

³⁰ Празькі гроші, що перебували в обігу в той час, важили від 3 до 3,8 г, при пробі срібла від 624 до 938, польські ж напівгроші Владислава Ягелла важили лише 1,5—1,58 г при більш низькій якості металу: проба від 312 до 500 (F. Piekosiński, вказ. праця, стор. 214—217).

³¹ F. Piekosiński, вказ. праця, стор. 228—230.

³² Księga..., 1404—1414, стор. 18, 19; Księga..., 1414—1426, стор. 9; Księga ławnicza, 1402—1445, стор. 7, 13, 37.

лічильних), за якими стояли абсолютно реальні львівські, або польські, напівгроші. З документів першої чверті XV ст. повністю зникає термін «загальновживана монета» (*rescipia usualis*), яким раніше позначали місцеву монету,—більше в ньому немає потреби, так само як більше немає якісної різниці між місцевими (львівськими) та іноземними (польськими) напівгрошами. У першій чверті XV ст. високопробні руські напівгроші були майже повністю витіснені з обігу низькопробними монетами, що підтверджується складом скарбів цього часу, у яких руські напівгроші переважають і над львівськими, і над польськими напівгрошами.

Співвідношення між руськими та польськими (або львівськими, їм ідентичними) напівгрошами встановлюємо з документа 1405 р., згідно з яким село було віддане в заставу «in tredecem sexagenis numeri et ponderis Ruthenicalium, videlicet in decem sexagenis parvorum grossorum et in tribus sexagenis latorum grossorum»³³ («за тринадцять кіп лічби та ваги руських, відповідно за десять кіп малих (польських.— М. К.) та три копи широких грошів»).

Вище ми визначили курс широкого (празького) гроша по відношенню до польського напівгроша, як 1 : 2,5. Виходячи з припущення, що на лічильну копу йшла подвійна кількість як галицькоруських, так і польських напівгрошів, робимо нескладний розрахунок. Виходить, що 1560 руських напівгрошів дорівнювали 1650 польським напівгрошам (1200—180×2,5). Отже, різниця між руськими та польськими (або львівськими) напівгрошами при виплаті даної суми становила аж 90 польських напівгрошів!

Поступово згадки про руські напівгроші зникають з сторінок міських книг. У 1424 р. вони були виплачені містом Львовом по старому борговому зобов'язанню (*de antiqua ratione*)³⁴ — певно, була виконана його умова: повернення боргу тією самою монетою.

Оскільки львівські книги першої чверті XV ст. були лічильними і в них записувались навіть дрібні видатки та прибутки міста, на їх сторінках ми вперше зустрічаємось з дрібними монетами — денаріями, про які мовчала львівська актовa книга кінця XIV ст. Звичайно нотарій називає денарії, перелічуючи одноразові закупки недорогих продуктів та речей³⁵. З текстів не видно, якими були ці денарії: галицькоруськими — мідними чи польськими — білонними, через що важко встановити їх співвідношення з грошовою срібною монетою.

Характерною особливістю галицькоруського грошового рин-

³³ Akta grodzkie i ziemskie, t. IV. Lwów, 1873, № 10, стор. 20.

³⁴ Księga..., 1414—1426, стор. 115.

³⁵ Там же, стор. 23, 39, 127.

ку першої чверті XV ст. є поява золотих монет — флоринів італійського та угорського карбування. Згадки про них дуже часто зустрічаються на сторінках львівських прибутково-видаткових книг³⁶. Із запису 1406 р. нам стало відомо, що один флорин дорівнював половині польської лічильної гривни: «Solute sunt Bartoldo XXXVI marcas polonicales quas conceserat in florenis videlicet LXXII»³⁷ («Виплачено Бартольдові 36 польських гривен, які були видані відповідно 72 флоринами»). Таким же було співвідношення між золотими та срібними монетами і в тогочасній Польщі³⁸.

Поява золота на галицькоруському ринку на початку XV ст. була, з одного боку, результатом розгортання міжнародної торгівлі Львова та інших руських міст, з другого — втягування Галицької Русі у сферу загальнопольського грошового обігу.

Галицькоруське грошове господарство на початку XV ст. зазнає серйозних змін: відбулось злиття раніше відокремлених монетних систем Галицької Русі та Польщі, що виявилось у емісії низькопробних львівських напівгрошів, які проклали шлях польській монеті на галицькоруський ринок і разом з останньою витіснили з обігу високопробні руські напівгроші, що були внутрішнім змістом та символом автономного грошового господарства Галицької Русі другої половини XIV ст. Її грошовий ринок був поглинений польським ринком, подібно до того, як сама Галицька Русь з автономної області Польщі, якою вона спочатку була, перетворилась при Владиславі Ягелло у звичайну польську провінцію.

ДОДАТОК

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК МОНЕТ ГАЛИЦЬКОЇ РУСІ, ЗГАДАНИХ У ТЕКСТІ

1. *Баківці, Ходорівський р-н Львівської обл. УРСР, 1860.* У грошовому скарбі серед польських монет Владислава Ягелла (1386—1434) знаходились три його руські напівгроші.

J. Stupnicki, O monetach halicko-ruskich, Biblioteka Ossolińskich (далі—Stup.). Lwów, t. 7, 1865, стор. 84.

2. *Бобулинці, Буцацький р-н Тернопільської обл. УРСР, 1862.* У скарбі, що налічував близько ста монет, серед празьких грошів Яна Люксембурзького (1310—1346) та Карла I (1346—1378) було чотири руських напівгроші Казимира III (1333—1370), шість — Владислава Опольського (1372—1378) та 30 — Людовика Угорського (1370—1382). Більшість монет цього скарбу, який датується кінцем XV ст., не була в обігу, тому добре збереглась.

Stup., стор. 84.

³⁶ Księga..., 1414—1426, стор. 16, 32, 37, 80, 81, 101, 133, 135; Księga..., 1404—1414, стор. 6, 19, 28, 31, 32, 38, 49, 53, 55, 56, 68.

³⁷ Księga..., 1404—1414, стор. 38.

³⁸ F. Piekosiński, вказ. праця, стор. 234.

3. *Великі Борки, Великоборківський р-н Тернопільської обл. УРСР, 1909.* Скарб з 140 монет розійшовся по руках. Відомо, проте, що він містив 80 більших та 60 менших монет. Почастило визначити лише дві монети: з більших — уламок празького гроша Яна, з менших — руський напівгріш Людовика.

Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne (далі—WNA). Kraków, 1910, стор. 32.

4. *Волостков, Мостиський р-н Львівської обл. УРСР, 1902.* В скарбі налічувалось 200 празьких грошів Вацлава III (IV) (1378—1419), 150 польських та 40 львівських та руських напівгрошів Владислава Ягелла.

Zapiski numizmatyczne. Lwów, 1925, № 1, стор. 22.

5. *Галич, Івано-Франківської обл. УРСР, 1884—1885.* В руїнах церкви св. Ганни знайдено мідний галицькоруський денарій Владислава Опольського.

J. Szaraniewicz. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Haličza w roku 1884 i 1885 (далі—Szar.), Lwów, 1886 р.

6. *Глибочок, Борцівський р-н Тернопільської обл. УРСР (без року).* Знахідка галицькоруських монет Казіміра III та Владислава Опольського.

Przewodnik po muzeum Podolskiem w Tarnopolu. Tarnopol, 1913, стор. 9.

7. *Біля м. Куликова, Нестерівський р-н Львівської обл. УРСР, 1854.* Знахідка галицькоруського напівгроша Людовика.

Stup., стор. 137.

8. *Добросин, Нестерівський р-н Львівської обл. УРСР, 1844.* Скарб налічував 319 празьких грошів Вацлава III (IV), 95 польських та 231 руський напівгріш Владислава Ягелла.

Stup., стор. 83.

9. *Комарів, Галицький р-н Івано-Франківської обл. УРСР, 1884—1885.* В районі міста були виявлені руські монети Владислава Опольського та Владислава Ягелла.

Szar., стор. 80.

10. *Комарів, 1861.* У скарбі з 400 монет Владислава Ягелла разом з польськими були його ж руські та львівські напівгроші.

Stup., стор. 84.

11. *Кугурешти, Флорештський р-н Молдавської РСР, 1957.* Склад скарбу: а) галицькоруські монети, руські напівгроші: Людовика — 17, Владислава Опольського — 3, Владислава Ягелла — 388; львівських напівгрошей Владислава Ягелла — 7; б) польські монети, напівгроші Владислава Ягелла — 21; в) чеські монети, празькі гроші. Карла I — 7 (обрізані). Вацлава III (IV) — 101; г) молдавська монета, один гріш Олександра I Доброго (1400—1432); д) генуезько-татарські аспри з титулом герцога Філіппа Марії Вісконті (1421—1435) на аверсі та ім'ям Мухаммед-хана (1427—1436) на реверсі — 5; е) золоті тоординські монети — 39, з них одна (міста Хаджі-Терхана) з литовською контрамаркою; ж) невизначених монет — 7. Автори публікації відносять час заховання скарбу до рубежу 20—30 років XV ст.

В. И. Маркевич, Л. Л. Полевой и Ш. Р. Фин. Кугурештский монетно-вещевой клад XV в.— Труды государственного историко-краеведческого музея МССР за 1960 г. Кишинев, 1961, стор. 75—112.

12. *Львів, 1840.* В річці Полтві при розчищенні було знайдено велику кількість мідних денаріїв часів Казіміра III та Людовика.

K. Stronczyński. Dawne monety polskie dynastyi Piastów i Jagiełłonów, cz. III. Piotrków, 1885, стор. 32.

13. *Львів, 1826—1865.* Під горою «Високий замок» дощі не раз вимивали з землі багато мідних руських денаріїв.

Stup., стор. 82.

14. *Микулинці, Микулинецький р-н Тернопільської обл. УРСР, 1894.* Монетний скарб, що складався з 7 львівських, 100 руських та 248 польських напівгрошів Владислава Ягелла, потрапив до одного з музеїв Львова.

WNA, 1895, стор. 345.

15. *Рогатин, Рогатинський р-н Івано-Франківської обл. УРСР, 1865.* Серед польських монет скарбу часів Владислава Ягелла, знайденого в околицях міста, знаходились також руські напівгроші цього короля.

Stup., стор. 8

Н. Ф. Котляр

ДЕНЕЖНЫЙ РЫНОК ГАЛИЦКОЙ РУСИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIV — ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XV в.

Резюме

Параллельное изучение находок монет и свидетельств письменных источников позволило установить главные закономерности развития денежного хозяйства Галицкой Руси и даже — для начала XV в. — определить подлинные соотношения между номиналами ее рынка. Одновременно удалось проследить общую тенденцию денежного хозяйства Галицкой Руси рассмотренного периода, выразившуюся в постепенном слиянии ее денежного обращения с польским. На рубеже XIV и XV в. польские низкопробные монеты проникают на ранее обособленный галицкий денежный рынок, что приводит к ликвидации в конце первой четверти XV в. автономии денежного хозяйства и монетного дела Галицкой Руси.

Є. І. Чернов

ПРО ГРОШОВИЙ ОБІГ НА УКРАЇНІ У XVII ст.

Про існування розвинутої грошової системи на Україні, крім археологічних даних, переконливо свідчать різного роду літописи, грамоти, акти, а також народна мова. Саме народна мова своїми назвами грошей та грошових одиниць дає можливість встановити виникнення і розвиток грошових найменувань, допомагає пізнавати шляхи переходу від одного типу грошових мідь до другого, встановлювати їх взаємовідносини.

Монети та їх назви здавна цікавили істориків, археологів як речові докази історичного розвитку народу, його економічного життя та матеріальної культури. Завдяки тому, що старовинні монети зустрічаються порівняно часто, відносно легко піддаються визначенню і зручні для зберігання, вони рано стали предметом історичного, наукового інтересу та вивчення.

Перші вітчизняні аматори збирання монет відомі нам з кінця XVII ст. Аматорське зацікавлення переросло в науковий інтерес, що спричинило появу допоміжної історичної дисципліни— нумізматики.

За роки Радянської влади певних успіхів досягла і українська нумізMATИКА. Значні колекції монет зібрані в історичних музеях Києва, Львова, Чернігова та ін. Значна частина зібраних монет складається з пам'яток грошового обігу різних епох на території України. Вони були знайдені випадково, виявлені у скарбах або під час спеціальних розкопок. Монета та її назва— змістовна, цікава і складна історична пам'ятка. Відомо, що обіг монет— один з проявів товарно-грошових відносин у суспільстві, показник товарного обігу і, безумовно, товарного виробництва, свідок місцевих і міжнародних економічних та культурних зв'язків.

Про українську грошову систему, про окремі грошові одиниці існує деяка історико-нумізMATИЧНА література. З основних праць назвемо такі: «Монети Б. Хмельницького і П. Дорошенка» І. Крип'якевича, «Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в.» В. Шугаєвського, «Так звана брацлавська

монета» П. Неселовського, «Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького» М. Петровського, «Римська монета на території України» М. Брайчевського.

На жаль, спеціальної літератури з української нумізматики дуже мало; порушувались лише окремі питання з цієї галузі знань, а в останній час вони і зовсім не розроблялись. А тим часом питання про стару українську грошову систему — дуже складне, вивчення його становить науковий інтерес.

Грошова система на Україні в XVII ст. розвивалась у надзвичайно складних умовах. З одного боку, південноруські землі входили спочатку до складу Литовської, а потім Польської держави. Як свідчить І. Г. Спаський, у кінці XIV ст., коли розпочалось карбування власної монети в північноросійських князівствах, у Литовській державі почали карбувати свою монету. Нова монетна система Литви будувалась на карбованці. У Київському князівстві, що відійшло до Литовської держави, карбувалися монети князя Володимира Ольгердовича з російськими написами¹.

З другого боку, грошовий обіг на Україні тісно зв'язаний з розвитком київської грошової системи. Відомо, що в XVII ст. було дві різних за масштабом і за наслідками спроби розвинути або перебудувати російську монетну систему. У 1610 р. цар Василій Шуйський випустив в обіг *золоті денгі та золоті копійки*, але карбування їх швидко припинилось. У 1654 р. цар Олексій Михайлович провів реформу, мета якої полягала в тому, щоб ввести нову срібну рублеву монету, за законом рівноцінну 100 старим срібним копійкам, але вагою наполовину меншу, ніж російський карбованець; значно зменшувався вміст срібла в новому срібному карбованці, а частина срібла замінювалася в обігу міддю. Реформа не була підготовлена, і країна опинилась у скрутному фінансовому становищі.

Залишилось нерозв'язаним і питання про грошовий обіг на Україні. Проте у самому задумі реформи видно намір російського уряду без затримки приступити у 1654 р. до створення такої монетної системи, яку можна було б поширити на Україну, щоб замінити там польську монету російською. Про цей намір свідчить також початкове рішення ввести в обіг рублевий талер і навіть дати українську назву *гріш* наміченим до випуску розмінним монетам.

У кінці першої половини XVII ст. на Україні виникли надзвичайно складні економічні, політичні і соціальні суперечності, основною з яких була суперечність між соціально-економічним і політичним розвитком України в цілому і тією політикою колоніально-національного гноблення, яку проводили на Україні Литва та панська Польща.

¹ І. Г. Спасский. Русская монетная система. М., 1957, стор. 67.

Друга половина XVII ст. характеризується розширенням торговельних зв'язків Росії з країнами Заходу і Сходу. При цьому значна частина зовнішньої торгівлі велась через Україну. Зміцненню внутрішнього ринку і розширенню зовнішньої торгівлі на Україні сприяло встановлення єдиного рублевого мита замість численних дрібних зборів, які існували в період феодальної роздробленості.

Вивчення монетних скарбів на території України, а також писемних пам'яток, зокрема літопису Самійла Величка, в якому подано перелік монети, що оберталася на українській землі, дає підстави за характером монети, яка була в обігу, розділити XVII ст. на два періоди (межа — кінець 60-х років).

Протягом першого періоду на Україні була в обігу переважно та сама монета, що і в корінних польських землях, тобто польська і західноєвропейська та невелика кількість московської. Велика та середня монета — це *талери, півталери*; дрібні гроші — це *гроші, шеляги, чвертки, шостки*. Про це свідчить, наприклад, уривок з скарги Василя Пархомовича на Луцьку єпископію в зв'язку з тим, що його виселили з власного маєтку (1561 р.): «А то ест шкод моїх, што там на тот час погинуло: две скрині великих і з шатами і платем белим, с полотни і ска-тертями; к тому ж миси, *таляри* і инши рухомиї речи; і там жо в одной скрині великой била скринечка лоя малая, в той—пове-даєт — било готових *пенезей* осьмдесят коп и полтрети копи *гроші*».

У другий період ходила польська та інша західноєвропейська монета, карбована в першій половині XVII ст. та раніше, і вже значно більша кількість російської, вплив якої дедалі зростав. Це було зумовлено возз'єднанням України з Росією та значним зменшенням карбування монети у Польщі після 1668 р. Так у 1699 р. в двох учнів школи при Успенській церкві м. Полтави було украдено велику суму грошей, яку потім відшукали. Сума ця складалася з *чехів* і срібних *копійок*. Факт цей свідчить, що серед українського населення поряд з польськими чехами ходили вже й московські гроші.

Важливим моментом у грошовому обігу XVII ст. є випуск монети для України.

Листування московського уряду з воєводою і намісником білгородським князем Г. Ромодановським та гетьманом Ів. Самойловичем, подане в «Актах Юго-Западной России» (т. XII, № 48, 56), та спеціальні розвідки І. П. Крип'якевича², М. Г. Демени³ та І. Г. Спаського⁴ свідчать про те, що в XVII ст. на

² І. Крип'якевич. Монети Б. Хмельницького і П. Дорошенка.—«Стара Україна», 1924, № 1.

³ М. Г. Демени. К вопросу о чеканке севских чехов.—«Записки нумизматического отдела императорского русского археологического об-ва». СПб., 1909.

⁴ И. Г. Спасский, вказ. праця, стор. 69.

Україні виробляли окрему монету — так звані *севські чехи*. М. Г. Демені писав, що документальні дані свідчать про карбування гетьманом Петром Дорошенком у 1670—1673 рр. у великій кількості срібної монети (севські чехи, а можливо, шеляги і шестаки), пробою гіршою, ніж польська. Керівником у цій справі був один з монетників, або мінцмейстерів, монетного двору у Львові⁵.

Нумізмати подають такий опис чехів. На цій монеті позначалось місто карбування (Севськ), а титули та імена Івана і Петра Олексійовича були передані латинськими початковими літерами всіх слів⁶. Севські чехи карбувались недовго.

Дослідження історії грошових назв цього періоду дає можливість виявити деякі специфічні особливості їх розвитку. Передусім вся монета, що була в обігу на Україні, при загальній назві «гроші», «пінязі» залежно від вартості мала свої окремі назви — частково змінені польські, частково — місцеві, українські. Причому для нових грошових одиниць або пристосовувались збережені народною традицією старі, звичні для населення найменування (так, копійка на Україні у другій половині XVII ст. називалась *шелягом*, дві копійки — *шагом*, шість копійок — *третьком*, двадцять копійок — *шостваком*; срібний гривеник дістав назву *сороківка*, двогривений — *сороківець*), або на українському мовному ґрунті виникали нові назви, що набували значного поширення (*срібняк*, *карбованець* тощо).

У лінгвістичному аспекті назви грошей майже не були об'єктом спеціального дослідження, зокрема в українському мовознавстві. Тим часом у грошовій термінології особливо помітний зв'язок розвитку лексики з історією українського народу, його економікою та матеріальною культурою. Іншомовні нашарування ж у цій групі лексики допомагають нам розкрити економічні, зокрема торговельні, зв'язки українського народу з іншими народами.

У пам'ятках української мови засвідчено чимало грошових назв XVII ст. Ми обмежимося описом таких найменувань: *талери*, *леви* (або *левки*), *осмаки* і *єфімки*.

Талер (talar) — крупна польська срібна монета, розповсюджена як на Україні⁷, так і в інших країнах Європи. Назву талер мала срібна монета, яка вперше була випущена графами Шлик в Іоachimсталі (Joachimstal). В українську мову це слово перейшло через посередництво польської.

Дослідник І. Холодовський з приводу назви талерів у статті «Старая монета» писав: «Тільки з відкриттям у XV ст. багатих

⁵ М. Г. Демені, вказ. праця, стор. 113—114.

⁶ И. Г. Спасский, вказ. праця, стор. 69.

⁷ У 1923 р. знайдено скарб грошей біля м. Чернігова, серед них: 41 талер, 4 півталери, 3 єфімки та 1 орт; опис їх див.: В. Шугаєвський. Чернігів і північне Лівобережжя, 1928, стор. 320.

срібних рудників у Богемії там розпочали карбувати крупні срібні монети вагою близько золотників. Монети ці дістали назву Joachimstal — талерів за місцем знаходження рудника в долині Joachims. Потім від такої довгої назви залишилась лише назва талер, яка була прийнята в Європі»⁸.

На початку XVI ст., коли тільки-но з'явилися талери, їх цінили в 20 сучасних грошей, і тому талер тоді дорівнював злотову — florenum. При Сигізмунді Августі на талер лічили вже 31 гріш; при Стефані Баторії талер дорівнював 40 грошам, а при Станіславі Августі, з 1766 р., почали карбувати так звані тверді талери, або талери биті, по 10 штук з кельнської марки, або гривни, які називались також спеціес-талерами.

Н. Горбачевський⁹ наводить таку ціну талера у переводі на російську монету:

1528 р.—	173 $\frac{1}{2}$	копійки	сріблом
1650 р.—	158	копійок	»
1611 р.—	148 $\frac{2}{3}$	копійки	»
1650 р.—	135	копійок	»

Українські пам'ятки XVII—XVIII ст. задокументовують слово талер у значенні конкретної грошової одиниці («Коня коштуючого і купленого за двадцет талярій...»¹⁰; « у Степана Волощина полковник безвинно взяв вина за 300 талярів»¹¹).

Слід відзначити, що в староукраїнських пам'ятках слово талер, як правило, супроводжувалося епітетом *битий*, тобто *чеканений*, або виразом «готові гроші»: «Взяла готових грошей талярний п'ятдесят битих, а монетою чеховою золотих сто»¹².

В українській мові XIX — початку XX ст. назва талер засвідчена в двох значеннях: а) срібна монета в 75 копійок, б) великий гудзик, трьох дюймів у діаметрі, який нашивається на суконній поверсі хутового кашкета галицького міщанина (словник Б. Грінченка). Нарешті, слово талер у значенні грошової одиниці для відображення економічно-торговельних відносин функціонує в українській художній літературі аж до нашого часу: «У туркені у кишені таляри, дукати» (Т. Шевченко); «Єдине, що заспокоювало генерала: обіцяні тридцять тисяч талярів уже лежали в скрині у його наметі» (Н. Рибак).

Леви (або *левки*) — це назва західноєвропейських талерів, що згадуються в українських документах: «Року 1674 гетьман

⁸ «Нумизматический журнал», 1910, № 8, стор. 1.

⁹ Н. Горбачевский. Словарь древнего актового языка Северозападного края и Царства Польского. Вильно, 1874, стор. 356—357.

¹⁰ Летопись Самойла Величко, т. III, стор. 515.

¹¹ Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений А. Андриевского. Одесса, 1893, стор. 93.

¹² Актовая книга Стародубского городского уряда, под ред. В. А. Модзалевского. Чернигов, 1914, стор. 92.

Самойлович надіслав полковникові на лікування сорок левів»¹³; «Серед майна гетьмана Самойловича за описом року 1687 було 566 левків»¹⁴. Назва лев (або левки), на відміну від інших галерів, зв'язана з зображенням на них лева, який стоїть на задніх лапах.

С. Шодуар з цього приводу зауважує: «Ці гроші названі були левен-талерами (Löwen-thaler) від зображення на звороті цієї монети лева, богемського герба»¹⁵.

Щодо вартості монети, що називалась левом, або левками, серед дослідників єдиної думки немає. Переважна більшість з них — В. Шугаєвський, Є. Онацький та ін. — твердить, що леви — це якась крупна монета, напевне голландські левен-талери, вартість якої визначена в 50 копійок.

Інші дослідники заперечують голландське походження левів, вказуючи, що на Україні в XVII ст. під назвою левів (левків) розуміли турецькі піястри, які потрапляли на Україну здебільшого через Крим. Курс левів не був сталий. У XVII ст. він дорівнював переважно 50, у XVIII ст. — 60 копійкам.

В українській мові XIX — початку XX ст. слово лев відоме у значенні монети в 10 копійок (Подільська та Бессарабська губернії), а також австрійського гульдена (словник Грінченка). Багато прикладів знаходимо в художній літературі: «Іди геть, дурна бабо, то треба двадцять левів» (М. Черемшина); «Зима йде, а я босіський, то дайте ми два леви на відробок» (В. Стефаник).

Осьмак, орт. Слово осьмак (осмак), як свідчать писані пам'ятки, на Україні починає вживатись у значенні як рахункової, так і реальної дрібної одиниці, напевне, не раніше XVI ст., а поширення набуває лише в XVII ст. «Після баталії Полтавської... монету старовічну польську у всеї Малої Росії... осмаки... вивел і вигубил (Петро I.— Є. Ч.)»¹⁶.

Осьмак, мабуть, дістав свою назву від того, що він містив у собі 8 грошиків.

Розрізняють *осьмаки литовські* та *польські*. У літопису Мгарського монастиря, який є, між іншим, важливим і цікавим джерелом для вивчення економічної історії Лівобережжя, знаходимо цілий ряд господарських записів, що дозволяють визначити вартість осьмака литовського. «Року 1685 Павел лях Тертичний вирезав тисячу сажней по чеху, а за пять сот по два осьмаки заплатили, за которую тысячу пять десят золотих і осм золотих і осмакув десять дали»; «Той же Хвеско Бекга урізав

¹³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, т. V, СПб., 1848, стор. 134.

¹⁴ Летопись Самойла Величко, т. II, стор. 55.

¹⁵ С. Шодуар. Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен, ч. I. СПб., 1837, стор. 85.

¹⁶ Летопись Самойла Величко, т. II, стор. 516.

другое сотце сажней тертичний, по два осьмаки сажень, которому дали шесть загонних грошей і осьмаку в двадцять»¹⁷. Ці приклади, як свідчать нумізматичні розрахунки, дають підстави вважати, що осьмак литовський дорівнював одному польському грошу. Польський осьмак дорівнював 16 грошам.

Пізніше слово осьмак відоме в українській мові як назва старої монети в 4 копійки: «Ідуть у корчму готового осьмака пропивати».

Серед монет, що оберталися на Україні в XVII ст., згадується польський орт (*орта*), який на українському мовному ґрунті змінюється в *урт*, *вурт*: «Розбили грошей готових уртов золотих двести»¹⁸.

Польський орт, можна вважати, дістав свою назву від того, що в XVI ст. дорівнював восьми сучасним польським грошам. Отже, назва орт є синонімічною до назви осьмак.

Н. Горбачевський у своєму словнику писав, що орт — це польська і литовська монета, яку розпочали карбувати в 1658 р. вартістю спочатку в 16, а потім у 18 сучасних грошей. Орта у 18 грошей дорівнювала 47 сучасним російським копійкам¹⁹.

Назва орт (*орта*) не набула поширення серед українського населення.

У зв'язку з тим, що в Росії в XVII ст. грошова система була послаблена, уряд не міг налагодити карбування срібних карбованців і випустив у 1655 р. до обігу *ефімки*, або «*ефимки з признаками*» (тобто з певного роду поміткою), з указаною ціною — 64 копійки. На талерах для надання їх обігові законного характеру викарбовувався «признак» — невелике кругле тавро з зображенням царя-вершника і дата «1655». «Ефимки с признаками» затрималися в обігу і після повернення до срібного карбування. Вони певною мірою заміняли в грошовому обігу країни крупну срібну монету, якої не вистачало, і проклали шлях до нелегального обігу вже звичайних неклеюваних талерів²⁰.

Назва ефімки пов'язана з ім'ям Іоахіма (в народній етимології Ефім, Ефімка), що викарбовувалось на одному боці цієї монети (від Іоахімової долини, де добувалась срібна руда).

Словник, вміщений у збірнику «Воссоединение Украины с Россией», слово *ефімки* тлумачить як русифіковану назву німецької срібної монети — іоахімсталера.

Відомо, що монета під назвою ефімки випускалася російським урядом для поповнення грошових знаків і на Україні. Про це свідчать і документи названого збірника і літопис С. Ве-

¹⁷ «Київська старина», 1889, квітень—травень, стор. 53.

¹⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века, вып. II, Чернигов, 1915, стор. 56.

¹⁹ Н. Горбачевский, вказ. праця, стор. 212.

²⁰ И. Г. Спасский, вказ. праця, стор. 65.

личка. В них говориться, що в грошовому обігу України були і ефімки. Так, року 1650 «Хмельницький прислал... подарков своих по лошади, да в дорогу на корм 70 малых яфимков орлянок»²¹; «Що рок жаловане по 1000 ефимков і по больш поси- лано»²².

Українські пам'ятки донесли до нас цю назву монети (польск. *efimek*) в кількох фонетичних варіантах: *євхимок*, *євфимок*, *єфи- мок*, *яфимка*.

Прикладів вживання грошової назви ефімки на українському ґрунті немало. Вони, до речі, дають підставу для заперечення твердження окремих істориків про те, що в XVII ст. на Україні нібито не приймали московських грошей. Українсько-російські економічні зв'язки завжди були міцними, особливо ж вони поси- лилися після возз'єднання України з Росією, яке позитивно по- значилося на всіх сторонах життя обох народів. У цей час на Україні у великій кількості з'являються російські гроші, в тому числі ефімки.

Вивчення грошової термінології дає можливість простежити особливості зв'язку між історією українського народу і розвитком словникового складу мови. Майже вся монета, що оберта- лась на Україні, мала свої особливі назви, часто місцеві, укра- їнські.

Грошова термінологія, будучи безпосередньо зв'язаною з економічними умовами розвитку країни, зазнавала певних змін як у семантиці, так і у вживанні.

Розглянутий вище матеріал дає підстави зробити висновок про те, що вивчення пам'яток грошового обігу на Україні допо- магає глибше ознайомитися з економічним життям та культур- ним розвитком українського народу в XVII ст.

Розвиток грошової системи на Україні слід розглядати у тісному зв'язку з найважливішою подією — возз'єднанням Ук- раїни з Росією у 1654 р. Настав час, коли необхідно було по- кінчити з обігом різноманітної іноземної монети на Україні, ко- ли виникла гостра потреба у створенні такої монетної системи, яка б повністю відповідала новим умовам життя українського народу. Першою спробою упорядкування грошової і монетної системи в історії Росії, а також України була реформа Петра I 1704 р.

²¹ Воссоединение Украины с Россней. Сборник документов и материа- лов, т. II. М., 1954, стор. 440.

²² Летопись Самойла Величко, т. III, стор. 550.

Е. И. Чернов

О ДЕНЕЖНОМ ОБРАЩЕНИИ НА УКРАИНЕ В XVII в.

Резюме

В статье на основании литературы и письменных памятников делается вывод, о том, что в первой половине XVII в. (граница — конец 60-х годов) на Украине была в обращении в основном иностранная монета — талеры, левы, гроши, осмаки, шеляги, четвертки, а во второй — значительно усилился наплыв русской монеты. Важным моментом в денежном обращении XVII на Украине является выпуск собственной монеты. В статье рассматриваются также этимология и некоторые специфические особенности украинских денежных наименований.

В. В. Зварич

ДО ПИТАННЯ ПРО ГРОШОВИЙ ОБІГ У ГАЛИЧИНІ ПІД ПАНУВАННЯМ АВСТРО-УГОРЩИНИ

Для дослідників історії західноукраїнських земель певний інтерес становить питання грошового обігу. Протягом століть грошові системи змінювались: проводилися грошові реформи, зникали одні, карбувалися нові монети, з'являлися різного роду паперові грошові знаки. Щоб з'ясувати питання соціально-економічного становища трудящих мас, економіки всієї держави або окремих її частин і т. п., треба знати співвідношення вартості монет.

З 1772 р. австрійська грошова система була поширена на територію Галичини, хоча монети польського карбування ще деякий час залишалися в обігу в Галичині, яка до першого поділу входила до складу Польської держави. Зміни в грошовій системі Австрії позначалися на грошовому обігу Галичини¹.

Грошове господарство Речі Посполитої у XVIII ст. було вкрай занедбане. По суті, від 1685 р. майже не було монет, карбованих на монетних дворах Польщі. Всю масу металевих грошей в обігу становили неповноцінні іноземні монети, низькопробні і фальшиві польські монети, карбовані за кордоном, і в незначній кількості — монети старого карбування². Лише за короля Станіслава Августа були вжиті заходи, спрямовані на поліпшення грошової справи. У 1766 р. згідно з постановою сейму в Речі Посполитій запроваджується загальнодержавна грошова система³. Сейм ухвалив карбувати польські монети за

¹ Цифрові дані, подані далі, стосуються всієї Австрійської держави.

² Див. М. G u m o w s k i. Podręcznik numizmatyki polskiej. Kraków, 1914, стор. 121—134; Т. K o r z o n. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, т. II. Kraków, 1897, § 43.

³ Volumina legum, т. VII. Warszawa, 1782, стор. 449—453.

німецькою конвенційною стопою ⁴, в основу якої була покладена кельнська марка (гривна) ⁵.

За цією стопою з кельнської марки чистого золота карбовано 68 дукатів (1 дукат — 3,43 г), з марки чистого срібла — 10 талерів (1 талер — 23,38 г), 20 півталерів, 40 двозлотових, 80 злотових монет ⁶, 160 півзлотових і 320 грошів. Золото в дукатах було $237/24$ -каратове ⁷, срібло в талерах і півталерах — 13,5-лотове ⁸ (13,5-ї проби), в монетах вартістю 2 злотих — 10-ї, в однозлотових — 8,5-ї, у півзлотових — 7-ї, а в грошах — 5,5-ї проби ⁹. Мідні монети випускалися з кельнської марки на 4 злоти, а саме: трояків 40, грошів 120, півгрошів 240 і шелягів 360.

Уявлення про співвідношення вартості тодішніх монет можна скласти з даних поданої нижче таблиці ¹⁰.

Назви монет	Вартість	Назви монет	Вартість
Дукат	16 злотих і 3 гроші (67 срібних грошів) ¹¹	1 срібник (1 срібний грош) ¹²	7,5 грошів (мідних)
Талер	8 злотих	Трояк мідний	3 гроші
Півталер	4 злотих	Грош мідний	3 шеляги
2 злотих (8 срібних грошів)	60 грошів (мідних)	Півгрош мідний	1,5 шеляга
1 злотий (4 срібних гроші)	30 грошів (мідних)	Шеляг мідний	1,3 гроша
Півзлотий (2 срібних гроші)	15 грошів (мідних)	Шостак гданський	12 польських грошів
		Трояк гданський	6 польських грошів
		Шеляг гданський (1 1/2)	1 польський грош

⁴ У 1753 р. Австрія і південнонімецькі держави підписали монетну конвенцію, на підставі якої з кельнської марки чистого срібла (233,856 г) карбували 10 талерів або 20 гульденів (20-гульденова монетна стопа — конвенційна монетна стопа). Пізніше конвенційну стопу прийняли інші німецькі держави, а в 1766 р. — Польща. Для розмінних монет ця стопа виявилася дуже дорогою, тому їх карбовано на 24 гульдени з кельнської марки.

⁵ До того в Польщі застосовувалася краківська гривна (201,8 г).

⁶ З 1787 р. за новою стопою карбовано не 80, а 83,5 злотого.

⁷ Чисте золото відповідає 24 каратам, або 24-й пробі.

⁸ Чисте срібло відповідало 16 лотам, або 16-й пробі (=1000-й пробі метричної системи проб).

⁹ M. G u t o w s k i, вказ. праця, стор. 133.

¹⁰ Т а м же, стор. 292.

¹¹ Сейм у 1766 р. знизив вартість дуката, який здавна мав вартість 18 злотих. Практично дукат йшов по курсу 18 злотих (K. P l a g e. Okres Stanisława Augusta w historii numizmatyki polskiej, Kraków, 1913, стор. 9), що й затвердив сейм у 1786 р. (Volumina legum, t. IX, стор. 36).

¹² З 1787 р. срібна монета в гріш не карбувалася. В обіг була випущена нова монета — 10 грошів, що дорівнювала 1/3 злотого.

Загарбавши Галичину в результаті першого поділу Речі Посполитої, австрійські власті зразу ж почали поширювати свою грошову систему на українські землі. Але польські монети зашталася поки що в обігу.

Австрійська грошова система також спиралася на конвенційну стопу, за якою з кельнської марки золота карбувалось 67 $\frac{67}{71}$ дуката (1 австрійський дукат — 3,44 г); з марки чистого срібла — 10 талерів, 20 гульденів (півталерів)¹³, 40 півгульденів (чвертьталерів), 60 цванцигерів (Zwanzig Kreuzer = $\frac{1}{3}$ гульдена = 20 крейцерів), 70 $\frac{70}{10}$ зібенценера (Siebenzehner, Siebzehn Kreuzer = 17 крейцерів), 120 ценерів (Zehner = 10 крейцерів), 171 $\frac{3}{7}$ зібенера (Sieben Kreuzer = 7 крейцерів) і 400 грошів (Groschen). Срібло в талерах, гульденах і півгульденах було 0,833-ї проби, в цванцигерах — 0,583, в зібенценерах — 0,542, в ценерах — 0,500, в зібенерах — 0,420 і в грошах 0,343-ї проби. 1 гульден дорівнював 60 крейцерам, або 20 срібним грошам, 1 срібний грош — 3 крейцерам¹⁴. Дукат звичайно мав вартість 4 гульдени і 10 крейцерів¹⁵.

Як бачимо, австрійська і польська монетні системи базувалися на конвенційній стопі, і тому між польськими і австрійськими монетами встановився пропорційний курс: 1 гульден = 4 польський злотим, 1 польський злотий = 15 крейцерам, 1 польський грош = $\frac{1}{2}$ крейцера¹⁶.

Щоб населення Галичини при звичаїлося до ведення рахунків австрійськими грішми, уряд випускав в 1775—1777 р. срібні монети: злотову, або 15-крейцерову, і двозлотову, або 30-крейцерову. Перших карбувалося 96, а других 48 з віденської марки чистого срібла (280, 668 г). Крім того, в 1774 р. карбувалася мідна монета вартістю в 1 шеляг¹⁷.

Польські монети за стопою 1766 р. ще довго були в обігу в Галичині паралельно з австрійськими монетами, і приватні ра-

¹³ Паралельними назвами гульденів були: флорини, ринські (ренські, або золоті ренські). На монетах була назва флорин (Fl.).

¹⁴ Österreichisches Staatswörterbuch (Handbuch des gesammten österreichischen öffentlichen Rechtes) herausgegeben von E. Mischler u. J. Ulbrich, t. I, Wien, 1895, стор. 662.

¹⁵ Вартість дуката мінялася залежно від зміни вартості золота і срібла. Так, 1781 р. дукат оцінювався в 4 гульдени 18 крейцерів, у 1783 р. — в 4 гульдени 20 крейцерів, у 1786 р. — в 4 гульдени 30 крейцерів (Див. Edicta et mandata universalia Regnis Galiciae et Lodomeriae. Leopoli, Druk, J. Pillera, відповідно 1781 р., стор. 73; 1783 р., стор. 92; 1786 р., стор. 9 (далі — Edicta...)).

¹⁶ Edicta..., стор. 9—15.

¹⁷ K. P l a g e. Monety bite dla prowincji polskich przez Austrie i Prusy oraz monety wolnego miasta Gdańska, Księstwa Warszawskiego i w obłężeniu Zamocia. Kraków, 1906, стор. 11—12. Там же Плаге говорить, що під час повстання Костюшка, «кокетуючи поляків», Австрія карбувала в 1794 р. для своїх військ в Галичині мідні гроші і трояки за польською стопою. М. Гумовський згадує також і про карбовані для Галичини в цьому ж році польські шостаки (М. Г у м о в с ь к и й, вказ. праця, стор. 138).

хунки на злоти і гроші провадилися майже до 1820 р.¹⁸ Зат польські гроші за новою стопою з 1786 р.¹⁹ в Галичині були заборонені²⁰.

У кінці XVIII ст. Австрія опинилася в скрутному фінансовому становищі у зв'язку з мобілізацією своїх ресурсів для війни з революційною Францією. Монети, особливо розмінні, виявилися «задорогі» за вмістом в них срібла, і тому в 1795 р. відбулися деякі зміни в монетній справі Австрії. Патентом від 20 квітня 1795 р. були введені в обіг нові розмінні монети вартістю в 6, 12, а пізніше 24 крейцери, які карбувалися не на 24, як до того, а на 48 гульденів з віденської гривни срібла (0,250-ї проби)²¹. Це до деякої міри похитнуло систему, що спиралась на конвенційну стопу. Правда, в 1801 р. ці монети були вилучені з обігу і замість них з'явилися монети за якістю на 58% кращі; вони карбувалися на 28 гульденів з віденської гривни²².

Нестача срібла навіть для низькопробних монет привела до того, що в 1799 р. австрійський уряд випустив мідні монети вартістю в 3 крейцери на 164 гульдени з віденського центнера (віденський центнер=56,006 кг), а в 1800 р.— ще легші мідні монети вартістю в 1 і 1/2 крейцера на 213 гульденів і 20 крейцерів з віденського центнера²³.

Воєнні події на Заході наприкінці XVIII ст. погіршили стан державних фінансів, а тим самим і грошову справу Австрії.

З критичного становища австрійський уряд намагався вийти шляхом збільшення емісії банківських білетів, так званих банкочетлів (Bankozettel), які випускалися Віденським міським банком ще з 1762 р. без примусового курсу і обмінювалися на срібні монети. З 1796 р. їх обмін на срібло було обмежено, а незабаром — цілком припинено і запроваджено примусовий курс²⁴.

Цим актом був покладений початок довгого періоду інфляційного паперово-грошового обігу, який тривав з деякими перервами до запровадження золотої валюти в 1892 р.

Випускаючи банкочетлі для покриття воєнних та інших видатків, уряд перевищив встановлені норми, у зв'язку з чим ці грошові знаки почали знецінюватися, а на дзвінку мо

¹⁸ St. Hoszowski. Ceny we Lwowie w latach 1701—1914. Lwów, 1934, стор. 95.

¹⁹ Див. виноска 6 і 11.

²⁰ Edicta..., 1788 р., стор. 236.

²¹ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 663; St. Hoszowski, вказ. праця, стор. 95.

²² Там же.

²³ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 663.

²⁴ Там же, стор. 685.

нету з'явився лаж²⁵. Оскільки банкочетлі мали примусовий курс, лаж на золоті і срібні монети був законом заборонений. Тому вони не могли втриматися в обігу, що переповнювався знеціненими паперовими грішми. В результаті з обігу зникли не лише золоті і срібні, а й мідні монети, що привело до значного дизажіо²⁶ банкочетлів по відношенню до монет за конвенційною стопою. Зростання емісії банкочетлів і ажіо²⁷ срібних монет видно з таких даних²⁸. У 1762 р. в обігу було всього 12 млн. гульденів банкочетлями, в 1796 р.— 46,83 млн., в 1799 р.— 141,02 млн., в 1802 р.— 337,17 млн., в 1809 р.— 650,92 млн., а в 1810 р.— в обігу було вже 1060,80 млн. гульденів банкочетлями. При цьому середньорічний курс банкочетлями за 100 гульденів конвенційних монет становив: у 1796 р.— 100 $\frac{1}{4}$, в 1799 р.— 108 $\frac{1}{8}$, в 1802 р.— 122 $\frac{1}{8}$, в 1809 р.— 296 $\frac{9}{16}$ і в 1810 р.— 489 $\frac{1}{7}$.

Цілком очевидно, що таке знецінення підривало здатність банкочетлів виконувати грошові функції.

Щоб заповнити до деякої міри нестачу розмінних монет в обігу, уряд у 1805 р. випустив паперові розмінні гроші (Münzzettel) вартістю в 24 і 12 крейцерів, які незабаром були вилучені з обігу, а в 1807 р.— мідні монети вартістю в 30 і 15 крейцерів на основі банкочетлів²⁹.

Розлад грошового господарства і банкрутство фінансів привели в 1811 р. до першої австрійської девальвації. Банкочетлі було замінено новими паперовими грішми: *вимінними*, або *випунними*, *білетами* (Einlösungsscheine). Вартість банкочетлів була зменшена до $\frac{1}{5}$ їх номінальної вартості по відношенню до нових білетів³⁰. У такій же мірі була зменшена вартість мідних монет випуску 1807 р. Шляхом девальвації австрійський уряд $\frac{4}{5}$ державного боргу покрити за рахунок трудящих.

З 1811 р. нові білети було оголошено єдиною державною валютою, яку названо *віденською* (Wiener Währung)³¹. Австрійський уряд сподівався шляхом девальвації одержати паритет з конвенційними монетами. Проте зменшення вартості банкочетлів до $\frac{1}{5}$ було недостатнім, бо на початку 1811 р. вартість 100

²⁵ Лаж — надбавка до ціни золота і срібла в паперових грошах, що стихійно встановлюється на ринку.

²⁶ Дизажіо — відхилення курсу грошових знаків у бік зниження в порівнянні з їх номінальною вартістю.

²⁷ Ажіо — перевищення ринкового курсу металевих грошей або грошових знаків порівняно з їх номінальною вартістю.

²⁸ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 685; A. Beer. Die Finanzen Österreichs im XIX Jahrhundert. Prag, 1877, стор. 397.

²⁹ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 664.

³⁰ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 675; St. Głabiński. Waluta Austrii i dążenie do jej reformy. Lwów, 1890, стор. 16; St. Noszowski, вказ. праця, стор. 99—100.

³¹ Там же.

гульденів конвенційними монетами дорівнювала вартості понад 800 гульденів банкцетлями. Після цього курс віденської валюти встановився на рівні 160 за 100 гульденів конвенційною валютою³².

Грошовий голод на розмінні монети уряд намагався компенсувати випуском мідних монет вартістю 3, 1, $\frac{1}{2}$ і $\frac{1}{4}$ крейцера на 213 гульденів 20 крейцерів з віденського центнера на основі віденської валюти³³.

Заходи уряду мало сприяли оздоровленню державних фінансів. Воєнні видатки 1813 р. змусили його випустити, крім вимінних білетів, ще один вид паперових грошей в рахунок майбутніх прибутків від земельного податку — *антиципаційні білети* (Anticipationsscheine)³⁴. Кількість їх також невпинно зростала, що, в свою чергу, впливало на ажіо срібних монет (про це далі).

У 1813 р. паперових грошей (вимінних і антиципаційних білетів) було вже 295,59 млн. гульденів, курс яких піднявся до 183 за 100 гульденів конвенційної валюти, а в 1815 р. досяг 610,07 млн. по 351 за 100 гульденів конвенційної валюти³⁵.

Після закінчення наполеонівських війн створились певні умови для впорядкування грошових справ в Австрії. Патентом від 1 червня 1816 р. офіційно відновлювалося карбування монет за конвенційною стопою³⁶. Щоб позбутися знецінених паперових грошей, у 1816 р. засновано Австрійський народний банк (Österreichische Nationalbank) з правом випуску банкнотів без примусового курсу. Банкноти повинні були обмінюватися на срібні монети за номінальною вартістю³⁷. З 1816 р. ажіо срібних монет знизилось, і коли курс білетів віденської валюти досяг у 1820 р. 250 гульденів за 100 гульденів конвенційними монетами, уряд вдався до другої девальвації. Банкові було доручено вилучити з обігу білети віденської валюти за допомогою нових банкнотів по курсу 250 за 100. Відтоді викупні і антиципаційні білети (ноти віденської валюти) були в обігу разом з банкнотами як кредитні гроші уряду і банку по курсу 1 : 2 $\frac{1}{2}$ ³⁸.

Поштовхом до нової інфляції стали революційні події 1848 р. Недостатнє металеве забезпечення банкнотів і зростання кількості паперових грошових знаків, що пред'являлися для обміну

³² St. Hoszowski, вказ. праця, стор. 100.

³³ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 664.

³⁴ St. Głabiński, вказ. праця, стор. 16; St. Hoszowski, вказ. праця, стор. 96 і 100.

³⁵ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 676, 685.

³⁶ Там же, стор. 664; St. Hoszowski, вказ. праця, стор. 96.

³⁷ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 676; St. Hoszowski, вказ. праця, стор. 100.

³⁸ St. Głabiński, вказ. праця, стор. 16—17; St. Hoszowski, вказ. праця, стор. 100.

на срібні монети, стали причиною того, що уряд знову запровадив примусовий курс для банкнотів, обмінювати які на срібні монети було неможливо (за винятком короткого періоду — 30 серпня 1858 р.— 29 квітня 1859 р.). Відтоді вони стали примусовим засобом обігу, тобто паперовими грішми³⁹. В австрійській імперії настав повний, не бачений до цього розлад грошового господарства, сприятливим ґрунтом для якого були бюджетні дефіцити. Події 1848 р., війна в Угорщині 1849 р. викликали емісію ряду нових державних паперових грошових знаків з примусовим курсом (Cassen-anweisungen, Tresorscheine, Reichsschatzscheine та ін.), кількість яких разом з банкнотами зростає з 313,08 млн. в 1849 р. до 396,01 млн. в 1851 р.⁴⁰ Це не могло не вплинути на ажіо срібних монет, а згодом викликало зникнення їх з обігу.

Відсутність розмінних монет породила таке явище, як ділення банкнот вартістю в 1 гульден на дві або чотири частини, що мали на практиці вартість відповідно 30 і 15 крейцерів. Крім того, купці, фабриканти, підприємці випускали різні грошові сурогати з міді, бронзи, скла, шкіри, дерева вартістю 20, 10, 6, 5, 3, 2 і 1 крейцер⁴¹. Великого розмаху набрав, зокрема, випуск заміників грошей в Галичині⁴².

Все це підривало торгівлю, економіку і державні фінанси австрійської імперії. Уряд змушений був зайнятися упорядкуванням грошового обігу. В кінці 1848 р. було заборонено випуск і вживання приватних грошових знаків і випущено в обіг нову розмінну монету — шістку (Sechsern) — 288 штук з віденської марки чистого срібла (125 штук з марки срібла 7-ї проби) або на 28,8 гульдена. Коли ажіо срібних монет піднялося на 20% і вони зникли з обігу, в 1849 р. випускається нова шістка, на $\frac{1}{6}$ легша — 336 штук з віденської марки чистого срібла (147 штук з марки срібла 7-ї проби) або на 33,6 гульдена⁴³. Однак і цього було недостатньо. Навіть такі низькопробні монети осіли в руках населення або були вивезені за кордон, і в обігу знову цілком запанували паперові гроші. Після цього металеві гроші з зображенням імператора Франца Йосифа I протягом кількох років не карбувалися. Правда, було випущено деяку кількість золотих і срібних монет, але під штемпелем Фердинанда I і з 1848 р.⁴⁴, що не вплинуло на зміну грошового обігу.

³⁹ St. Głabiński, вказ. праця, стор. 17—18; St. Hossowski, вказ. праця, стор. 101.

⁴⁰ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 686.

⁴¹ Там же, стор. 664; St. Hossowski, вказ. праця, стор. 96.

⁴² Див. T. Solski. Bony galicyjskie z lat 1848 i 1849.— «Zapiski Numizmatyczne», 1925, № 1.

⁴³ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 664; St. Hossowski, вказ. праця, стор. 96.

⁴⁴ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 664; St. Hossowski, вказ. праця, стор. 96.

Несміла спроба виправити становище почалася в 1851 р. Замість різних мідних грошей, з яких частина походила ще з часів Марії-Терезії і Йосифа II, випущено нові — вартістю 2, 1, $\frac{1}{2}$ і $\frac{1}{4}$ крейцера на 170 гульденів 40 крейцерів з віденського центнера. З 1852 р. з'явилися перші золоті і срібні монети з портретом Франца Йосифа I⁴⁵. Але далі справа не пішла. Загострення політичної ситуації в світі (Кримська війна та ін.) не сприяло впорядкуванню грошових справ.

Але під тиском економічних вимог австрійський уряд взявся за перебудову своєї грошової системи. В 1856 р. у Відні відбувся австро-німецький монетний конгрес, який виробив спільну платформу для дальшого ведення грошового господарства на базі срібного монометалізму⁴⁶. Підписавши в 1857 р. монетну конвенцію з Німецьким митним союзом⁴⁷, Австрія уніфікувала свою валюту з німецькими державами, тобто перейшла від 20- до 21-гульденової стопи⁴⁸ (1 гульден за конвенційною стопою 1753 р. став дорівнювати 1 гульдену 5 крейцерам нової валюти).

В основу карбування монет замість кельнської маркки було покладено митний фунт (Zollpfund=500 g), з якого карбувались в Австрії 45 гульденів, а в німецьких державах — 30 талерів (талерна стопа), отже, 6 австрійських гульденів дорівнювали 4 талерам талерної валюти. Гульден, що до того ділився на 60 крейцерів, з 1857 р. став ділитися на 100 крейцерів, званих новими крейцерами (Neukreuzer)⁴⁹. Якщо гульден дорівнював 100 крейцерам, а талер — 30 срібним грошам, то 5 крейцерів дорівнювали 1 німецькому грошові.

Щоб полегшити взаємні розрахунки і торгівлю, між договірними сторонами було вирішено випускати союзний талер (Vereinstitaler) і подвійний союзний талер (Zwei Vereinstaler) 0,900-ї проби, що за вартістю дорівнювали відповідно $1\frac{1}{2}$ і 3 гульденам. Крім того, карбувалися союзні торгові золоті монети — кро-

⁴⁵ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 664.

⁴⁶ Монометалізм — грошова система, при якій мірилом вартості і законним платіжним засобом є один метал (золото або срібло). Існування при монометалізмі одного металу в ролі загального еквівалента не означає, що в обігу не знаходяться монети з інших металів. Інші монети служать тільки як розмінні, і їх прийом обмежений певними сумами.

⁴⁷ Важливим кроком на шляху до економічного і політичного об'єднання Німеччини було утворення в 1833 р. Німецького митного союзу, який об'єднував при керівній ролі Пруссії 18 німецьких держав. Серед держав Митного союзу ліквідувалось мито, але продовжували існувати різноманітні німецькі грошові системи, що викликало постійну валютну плутанину (див. В. Т. Чунтулов. Экономическая история зарубежных стран. Курс лекций, ч. I. К., 1959, стор. 275).

⁴⁸ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 665—667; St. H o s z o w s k i, вказ. праця, стор. 96—97.

⁴⁹ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 665—667.

ни (Кроне) і півкрони (Halbe Krone), відповідно 50 і 100 штук з фунта чистого золота (1 крона = 10 г золота). Австрія зберегла за собою право карбувати талери Марії-Терезії (так звані левантійські талери) і дукати за конвенційною стопою 1753 р.⁵⁰

Для обігу всередині імперії Австрія карбувала срібні монети вартістю в 2 і 1 гульден (0,900-ї проби) і $\frac{1}{4}$ гульдена (0,520-ї проби), розмінні срібні монети на 50 гульденів з фунта вартістю в 10 і 5 нових крейцерів і мідні — в 3, 1 і $\frac{1}{2}$ крейцера (на 150 крейцерів з фунта міді)⁵¹.

Патентом від 19 вересня 1857 р. нова валюта була названа *австрійською валютою* (Österreichische Währung)⁵² і від 1 вересня 1858 р. визнана єдиною законною в усій імперії⁵³. Срібні гроші, карбовані за конвенційною стопою 1753 р., прирівнювалися до нових в такій пропорції⁵⁴:

2 гульдени	=	2 гульденам	10 крейцерам	австр. валюти,
1 гульден	=	1 гульдену	5 крейцерам	австр. валюти,
$\frac{1}{3}$ гульдена	(20 крейцерів)	=	34 крейцерам	австр. валюти,
$\frac{1}{6}$ »	(10 »)	=	17 крейцерам	австр. валюти,
$\frac{1}{12}$ »	(5 »)	=	8 $\frac{1}{2}$ крейцерам	австр. валюти,
$\frac{1}{20}$ »	(3 крейцери)	=	5 крейцерам	австр. валюти.

Таким чином, 100 гульденів, карбованих за конвенційною стопою 1753 р., дорівнювали 105 гульденам австрійської валюти, а 100 гульденів віденської валюти прирівнювалися до 42 гульденів австрійської валюти.

На основі нової австрійської валюти випускалися і нові банкноти⁵⁵.

Однак заходи австрійського уряду, спрямовані на стабілізацію своєї валюти, не були реалізовані через бюджетні дефіцити у зв'язку з новими політичними ускладненнями в світі (війна в Італії 1859 р., австро-прусська війна 1866 р. та ін.). Почався новий період інфляційного паперово-грошового обігу. Випущені в 1866 р. нові *державні ноти* (Staatsnoten) з примусовим курсом не замінили банкнотів. Кількість як банківських, так і державних нот збільшувалася, зростало ажіо срібних монет. Якщо в 1849 р. загальна кількість паперових грошей становила 313,08 млн. гульденів, у 1866 р. — 499,78 млн., то уже в 1870 р. — 649,00 млн. гульденів⁵⁶. Ажіо срібних монет у той же час у се-

⁵⁰ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 665—667.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же; Dziennik Rządowy dla okręgu administr. Namiestnictwa we Lwowie, Rok 1857, відділ 1, № 101, стор. 318.

⁵³ Там же; Dziennik Rządowy..., Rok 1858, відділ 1, № 21, стор. 53 і дальші.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 679.

⁵⁶ Там же, стор. 686; St. Noszowski, вказ. праця, стор. 102.

редньому зросло з 13,85 гульдена в 1849 р., 19,76 — у 1866 р. до 21,89 гульдена у 1870 р.⁵⁷

У 80-х роках ажіо срібних монет почало помітно спадати. Зниження цін на срібло, перехід багатьох держав до золотого монометалізму⁵⁸ і зростання товарообігу, який почав обганяти збільшення грошової маси, породжували тенденцію до підвищення вартості паперових грошей. У зв'язку з цим у 1878 р. вартість срібного гульдена зрівнялась з паперовим, а потім наступило дизажіо срібних монет. У таких умовах продовження вільного карбування було б шкідливим для економіки Австро-Угорщини, тому що виникала загроза напливу з-за кордону дешевого срібла. Це привело б до дальшого знецінення срібного гульдена, а врешті до цілковитого розладу грошової системи. Тому австро-угорський уряд припинив в 1879 р.⁵⁹ карбування срібних монет з приватного срібла, тобто застосував блоковане карбування.

Необхідність постійно підтримувати курс австрійської валюти по відношенню до зарубіжних золотих валют, інтереси торгівлі і дизажіо срібних монет штовхали монархію до грошової реформи, до запровадження більш стійкої валюти — золотої.

В умовах розвинутого капіталізму срібло ставало непридатним в ролі дійсних грошей, занадто дешевим для виконання функції міри вартості і не вигідним як засіб обігу. Зростання товарного виробництва, створення капіталістичної кредитної системи, утворення світового ринку, знецінення срібла і розвиток золотопромисловості — все це фактори, які зумовлювали перехід від срібної до золотої валюти.

Перший крок у цьому напрямку був зроблений Австрією ще після австро-пруської війни, коли монетний договір з 1857 р., по суті, втратив силу і найважливішим стало питання про створення всесвітніх грошей. У 1870 р.⁶⁰ Австрія почала карбувати замість крони і півкрони нові золоті торгові монети вартістю 8 і 4 гульдени, що відповідали 20 і 10 золотим франкам (8 гульденів=6,45161 г, а 4 гульдени=3,2258 г золота).

Проте провести грошову реформу і стабілізувати австро-угорську валюту можна було лише при умові ліквідації хронічного дефіциту державного бюджету. Завдяки розширенню внутрішнього ринку, поліпшенню платіжного балансу і активної девізної політики в 90-х роках створились умови для переходу Авст-

⁵⁷ Statistische Tabellen zur Währungsfrage der Österreich-Ungarischen Monarchie. Wien, 1892, стор. 214; St. Noszowski, вказ. праця, стор. 102.

⁵⁸ У 70-х роках золотий монометалізм був запроваджений в Німеччині, Скандинавських країнах, Франції, Італії, Бельгії, Голландії, Швейцарії, Греції і США.

⁵⁹ Див. Öster. Staatswörterbuch..., стор. 669; St. Noszowski, вказ. праця, стор. 102.

⁶⁰ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 667—668.

ро-Угорщини від інфляційного паперово-грошового обігу до золотої валюти.

На підставі закону від 2 серпня 1892 р.⁶¹ Австро-Угорщина перейшла до золотого монометалізму (золота коронова валюта). Грошовою одиницею стала *крона* з золотим вмістом 0,30488 г чистого золота, яка ділилась на 100 гелерів. В основу карбування монет був покладений кілограм з десятичним поділом. З кілограма золота 0,900-ї проби карбувалося 2952 крони (з 1 кг чистого золота повинно було бути 3280 крон).

У зв'язку з цим встановився такий паритет нової австро-угорської валюти⁶²:

1 крона=0,85060975 німецької марки,
1 крона=1,050135 франка,
1 крона=0,0416364 фунта стерлінгів,

або навпаки:

1 німецька марка=1,17562724 крони,
1 франк=0,952258 крони,
1 фунт стерлінгів=24,0174 крони.

Для обігу в імперії карбувалися золоті монети вартістю в 20 крон, вагою 6,775067 г (6,09756 г чистого золота), і в 10 крон, вагою 3,3875338 г (3,04878 г чистого золота). Тільки для тор-

гівлі з зарубіжними країнами випускалися дукати: $81 \frac{189}{355}$ штук з віденської марки чистого золота $0,986 \cdot \frac{1}{9}$ проби ($\frac{986 \cdot \frac{1}{9}}{1000}$)⁶³.

Крім золотих монет карбувалися такі розмінні монети коронової валюти:

1. Срібні монети вартістю в 1 крону—200 штук з 1 кг монетного срібла 0,835-ї проби (пізніше карбувалися також срібні монети вартістю в 2 і 5 крон).

2. Нікелеві монети вартістю в 20 і 10 гелерів, відповідно 250 і 333 штуки з 1 кг чистого нікелю.

3. Бронзові монети вартістю в 2 і 1 гелер, відповідно 300 і 600 штук з 1 кг лігатурного сплаву (95 частин міді, 5 частин олова і 1 частина цинку)⁶⁴.

Карбування монет на підставі конвенції з 1857 р. було припинено, але в обігу вони залишалися аж до їх вилучення (остаточно в 1899 р.). Раніші монети прирівнювалися по курсу до нових у такій пропорції⁶⁵: 1 гульден=2 кронам; 1 крейцер=

⁶¹ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 669; Dziennik ustaw państwa r. 1892, № 126, стор. 641 і далші; S t. H o s z o w s k i, вказ. праця, стор. 97.

⁶² Öster. Staatswörterbuch..., стор. 669.

⁶³ Öster. Staatswörterbuch..., стор. 669; Dziennik ustaw państwa r. 1892, № 126, стор. 641 і далші; S t. H o s z o w s k i, вказ. праця, стор. 97.

⁶⁴ Öster. Staatswörterbuch, стор. 669—671.

⁶⁵ Т а м ж е.

= 2 гелерам. Також поступово були вилучені з обігу старі паперові гроші, а їх місце заступили нові банкноти коронової валюти, які вже з 1901 р. обмінювалися на золото. Виключно коронова валюта в Австро-Угорщині існувала з 1900 р.⁶⁶ до першої світової війни, яка знову розладнала грошове господарство імперії і кінець кінцем привела до її розпаду.

Таким чином, грошовий обіг в Галичині, як і в усій австрійській, а потім австро-угорській монархії, можна поділити на три періоди: 1) 1772—1858 рр.— час обігу конвенційних монет (спочатку як перехідні паралельно курсували і польські монети), паперових грошей — банкнотів (1796—1811 рр.) і валюти віденської (1811—1858 рр.); 2) 1858—1899 рр.— австрійська валюта (як металева, так і паперова); 3) 1892—1918 рр.— валюта коронова (металева і паперова).

В. В. Зварич

К ВОПРОСУ О ДЕНЕЖНОМ ОБРАЩЕНИИ В ГАЛИЦИИ ПОД ВЛАСТЬЮ АВСТРО-ВЕНГРИИ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые вопросы денежной политики Австрии (с 1867 г. Австро-Венгрии), в состав которой с 1772 по 1918 гг. входила Галиция. Неустойчивость австрийской валюты, финансовая неурядица приводили к инфляции, всю тяжесть которой господствующим классам перекладывали на плечи трудящихся. Статья дает представление об австрийской денежной системе.

⁶⁶ Див. St. Noszowski, вказ. праця, стор. 97, 103.

Б. Й Сидор

МІРИ В ДОКУМЕНТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛАХ XVIII—XIX ст. ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ОБЛАСНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ

Серед спеціальних історичних дисциплін, які допомагають глибокому вивченню документальних матеріалів минулих епох, важливе місце займає історична метрологія. Вживання мір тісно пов'язане з історичним, соціально-економічним розвитком даної території.

На Буковині, як свідчать документальні матеріали Чернівецького облдержархіву, у XVIII—XIX ст., до введення міжнародної метричної системи, були у вжитку молдавська і нижньо-австрійська (віденська) системи мір. Проте поряд з ними застосовувалися й інші міри, насамперед запозичені у населення сусідніх областей (Поділля, Галичини, Семигорода, Бессарабії, Валахії), колоністів (німців, поляків, словаків) та емігрантів (липован, угорців).

За час перебування Буковини в складі Молдавії та Австрії (з 1867 р. Австро-Угорщини) міри Київської держави та Галицько-Волинського князівства, вживані колись на даній території, були витіснені новими мірами або зазнали істотних змін.

Молдавські міри склалися в основному в XVIII ст. під впливом російських, українських, волоських і турецьких систем мір. Зустрічаються і західноєвропейські міри (французькі, німецькі та ін.).

Джерельною базою для вивчення молдавських мір, що були у вжитку на Буковині, є грамоти (акти купівлі-продажу, дарчі акти та ін.), законодавчі грамоти і кріпосне законодавство («Хрісови»), феодальні договори, митна документація внутрішньої та зовнішньої торгівлі, хроніки тощо.

Однією з грамот молдавського періоду, завдяки якій деякі міри дістали загальнодержавне значення, є «Хрісов» воеводи

Григорія III (Гіки) від 1 січня 1766 р.¹ В цій грамоті, що є одним із кріпосних законодавчих документів, зазначені міри довжини (паш, палма), площі (фальча, погон, фірта), кількості (кланя).

Певний інтерес для вивчення молдавських мір XVIII ст. становлять спеціальні праці з історії, економіки та географії Молдавії².

З часу окупації Буковини Австрією в 1774 р. молдавські міри обслуговували побут, феодальні відносини, а в державних установах були введені нижньоавстрійські.

Для врегулювання феодальних відносин та визначення розміру прибутків поміщиків від феодальних повинностей у 1846 р. була створена комісія, яка вивчала молдавські міри, що застосовувалися на Буковині, і встановила їх еквіваленти з нижньоавстрійськими³.

Для здійснення аграрної реформи 1848 р. на Буковині імперським патентом від 23 жовтня 1853 р.⁴ була створена спеціальна комісія при Крайовій комісії по проведенню земельної реформи на Буковині, яка займалась визначенням компенсації домінікальним володінням, в тому числі розробкою еквівалентів молдавських та нижньоавстрійських мір.

Імператорським розпорядженням від 6 серпня 1855 р.⁵ з 1 серпня 1856 р. по всій Австрії нижньоавстрійська система мір була оголошена єдино законною. Для буковинських, галицьких та краківських мір були опубліковані їх нижньоавстрійські еквіваленти (40 еквівалентів).

Розвиток науки, техніки, військової справи та світового ринку вимагав прийняття в Австрії науково обгрунтованої метричної системи, санкціонованої в 1799 р. міжнародною комісією в Парижі⁶.

У 1850 р. еталон австрійської одиниці міри довжини — віденський клафтер був надісланий у Петербург російському вченому В. Струве, який у Пулкові порівняв його з міжнародним метром і встановив, що 1 віденський клафтер = 1,89648384 м $\log(0,2770491 \cdot 463)$.

¹ Чернівецький облдержархів, ф. 1, оп. 1, спр. 7161, арк. 1—4.

² J. C. Engel. Geschichte der Moldau und Walachey. Halle, 1804, стор. 122, 124, 317; F. A. Wickenhauser. Bochetin. Wien, 1874, стор. 44, 53, 104—105; C. J. Baicoianu. Geschichte der Rumänischen Zollpolitik. Stuttgart, 1896, стор. 59, 63, 100; N. A. Bogdan. Comertul Moldovenesc. Jasi, 1925, стор. 172—173, та ін.

³ Чернівецький облдержархів, ф. 292, оп. 1, спр. 63.

⁴ Там же, спр. 58, арк. 12—14.

⁵ Landes-Regierungs-Blatt für das Herzogthum Bukowina, XVIII. 1856, стор. 273—275.

⁶ Метр — metre de Archives de Paris — платиновий штаб, який при 0° С дорівнює $1,00000301 = \frac{1}{10000000}$ чверті дуги земного меридіана; кілограм — платиновий кілограм, який при 0° С дорівнює 0,99999842 кг, тобто вазі 1 дц³ дисцильованої води при 4° С.

Нова математично та фізично обґрунтована міжнародна метрична десяткова система мір і ваги була введена в Австро-Угорщині законом від 16 липня 1871 р.⁷ після приєднання до Паризької міжнародної конвенції. Проте в зв'язку з міжнародною ситуацією нова метрична система в Австро-Угорщині почала діяти тільки з 1 січня 1876 р. (закон від 31 березня 1875 р.). Нові міри ваги у фармакології були введені розпорядженням міністерства внутрішніх справ та міністерства торгівлі від 31 грудня 1875 р.⁸

Для прискорення введення міжнародної метричної системи мір застосовувались різні засоби: заборона, штрафи, конфіскація старих приладів для виміру тощо. Поряд з цим відкривались установи, що за певну плату (в залежності від кількості або ваги товарів) виконували вагові і вимірювальні операції та визначали міцність спиртних напоїв. Наприклад, у Чернівцях у 1833 р. на основі розпорядження Окружного управління Буковини від 28 листопада 1821 р. було відкрито будинок ваги та міри (Waghaus, Wagund Masgefälle), що діяв до 1878 р.⁹

Імператорським законом від 19 червня 1866 р. були відкриті по всій території Буковини установи для проведення вагових та вимірювальних операцій¹⁰.

У 1886 р. в Чернівцях була відкрита нова установа по вагових та вимірювальних операціях (Wag und Mesanstalt).

Важливою базою для вивчення нижньоавстрійської системи мір, крім архівних матеріалів та збірок законів, є спеціальні праці з геодезії, австрійські та німецькі лексикони, словники і календарі¹¹.

Розробкою нижньоавстрійської системи мір, а пізніше встановленням її еквівалентів з міжнародною метричною системою займався Віденський політехнічний інститут, Віденська академія наук і Військово-географічний інститут у Відні¹².

⁷ Reichs-Gesetz-Blatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, 1872, № 16.

⁸ Там же, 1876, II, стор. 15—19.

⁹ R. F. Kaindl. Geschichte von Czernowitz. Czernowitz, 1908, стор. 100.

¹⁰ Aboruck aus dem Reichs-Gezetz-Blatte für das Herzogthum Bukowina 1966, № 69.

¹¹ W. Laska. Kleyers Encyklopädie, Lehrbuch Vermessungskunde (Geodäsie). Prag, 1894, стор. 18—21; W. Jordan. Handbuch der Vermessungskunde, II. Stuttgart, 1897, Anhang, стор. 46—47; A. P. а с e. Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, Bd. 6. Wien, 1900, стор. 1323—1362; Nelkenbrechers Taschenbuch d. Münz-Mas und Gewichtskunde 13 Afl. Berlin. 1820; Bukowinaer Haus-Kalender. Czernowitz, 1879, стор. 46—48 та ін.

¹² Jahrbuch des Wiener politechnischen Institut, Bd. XX; Denkschriften der Wiener-Akademie, V, стор. 118; Die astronomisch-geodäzischen Arbeiten des k. k. Militärageographischen Instituts in Wien, Bd. I, 1871, стор. 188.

На території Хотинського повіту, який в 1812—1918 рр. входив до складу Росії, здебільшого вживалися російські міри¹³.

На фоні соціально-економічних подій, пов'язаних з боротьбою українського населення за збереження своєї мови, культури та за возз'єднання з Україною, спостерігається тенденція живучості буковинських мір в умовах експансії мір тих держав, до складу яких у минулому входила дана територія.

В основі молдавської та нижньоавстрійської систем мір лежать випадково обрані одиниці мір і відсутній єдиний принцип поділу.

В основі молдавської системи мір були такі величини: довжини — стинжин (1,89 м); площі — стинжин квадратний; об'єму — стинжин кубічний; ємкості — ока (1,5873 л); ваги — ока (1,27815 кг).

В основі нижньоавстрійської (віденської) системи мір були такі величини: довжини — клафтер (1,89648384 м); площі — клафтер квадратний; об'єму — клафтер кубічний; ємкості — міра (1,44724 л); ваги — фунт (0,56006 кг).

Коефіцієнтами у співвідношеннях між великими та дрібними одиницями виміру у молдавській системі були 2, 4, 6, 8, 10, 12, 100. Наприклад: 1 палма = 2 палмакам; 1 стинжин = 8 палмам; 1 мерца = 10 дімерлів.

У нижньоавстрійській системі були аналогічні коефіцієнти. Наприклад: 1 клафтер = 6 футам; 1 фелер = 2 клафтерам; 1 порт = 10 фунтам; 1 митний центнер = 100 митним фунтам і т. д.

У нижньоавстрійській системі була і десяткова система подільності. Наприклад: 1 клафтер² = 10 десятковим (Decimall Fuss); 100 сотих (Decimall Zoll) = 1000 тисячних (Decimallien).

Скорочені позначення, характерні для нижньоавстрійської системи мір, такі:

Довжина ¹⁴	Площа ¹⁵	Об'єм ¹⁶	Вага
Лінія = 1 ^{III}	□ ^{III}	Сиб. III	1 віденський
Цаля = 1 ^{II}	□ ^{II}	Сиб. II	фунт =
Фут = 1 ^I	□ ^I	Сиб. I	
Клафтер = 1 ⁰	□ ⁰	Сиб. 0	70, 110

¹³ О. В. Черепнин. Русская метрология. М., 1944.

¹⁴ Для позначення довжини застосовувалися також приставки Kurrent (погонний), Länge. Наприклад. Kurrentklafter, Kurrentschuh, Längeklafter.

¹⁵ Інші позначення: □⁰, К, 1⁰⁰, □ М QM — кв. миля, або Flächenklafter.

¹⁶ Для позначення об'єму застосовувалася також приставка Schöber. Наприклад, Schöberklafter (сіпа).

Для приведення молдавської та нижньоавстрійської систем мір до спільного знаменника, тобто до сучасних метричних мір, були використані дані архівних матеріалів, збірники законів та літературні джерела. Окремі міри, для яких не було виявлено значень, виведені з наявних співвідношень між великими та дрібними мірами. В цілому подані нижче таблиці включають ті міри нижньоавстрійської та молдавської систем, які можуть мати практичне значення при вивченні документальних матеріалів.

Нижньоавстрійська (віденська) система мір і ваги

I. Довжина

1 віденська лінія (Wiener Linie)	= 0,002195 м,
1 віденський штрих (W. Strich)	= 0,006585 м,
1 віденська цяля (W. Zoll)	= 0,026340 м,
1 віденський кулак (W. Faust)	= 0,1053602 м,
1 віденський фут (W. Fuss)	= 0,316086 м ¹⁷ ,
1 віденський лікоть (Wiener Elle)	= 0,777558 м,
1 віденський сажень (W. Klafter)	= 1,896483840 м ¹⁸ ,
1 віденська міра (W. Metze)	= 2,524000 м,
1 прусська рута (Preussische Rute)	= 3,766242 м,
1 морська миля	= 1,855109635 км,
1 географічна миля	= 7,42043854 км ¹⁹ ,
1 австрійська поштова миля	= 7,585936 км.

II. Площа

1 віденський квадратний сажень (W. Q. Klafter)	= 3,596652 м ² ,
1 віденський квадратний фут (W. Q. Fuss)	= 0,099907 м ² ,
1 фелер (Fehler)	= 7,193304 м ² ,
1 міра (W. Metze)	= 0,191800 га,
1 прусський морг, десятина (Preussische Morg)	= 0,2553224 га,
1 йох (W. Joch)	= 0,57546442 га ²⁰ ,
1 австрійська квадратна миля	= 57,54642 км ² ,
1 географічна квадратна миля	= 55,0629081 км ² .

III. Об'єм та ємкість

1 віденський кубічний сажень (W. Cub. Klafter)	= 6,820992 м ³ ,
1 віденський кубічний фут (W. Cub. Fuss)	= 0,03157867 м ³ ,
1 віденська мірка (W. Seidel)	= 0,03500 л,
1 » кварта (W. Quart)	= 0,95300 л,
1 » міра (W. Mas)	= 1,414724 л,
1 віденське відро (W. Eimer)	= 56,58900 л,
1 віденське відро вина	= 58,00000 л,
1 » відро пива	= 60,00000 л,
1 віденська восьмина (W. Metze)	= 61,48682 л.

IV. Вага

а) аптекарська

1 гран (Gran)	= 0,07 г,
1 скрупула (Scrupel)	= 1,50 г,

¹⁷ Російський, англійський фут = 0,30479727 м.

¹⁸ Російський сажень = 2,13358079 м.

¹⁹ Географічна миля = $\frac{1}{15}$ екваторіального градуса земного еліпсоїда; морська миля = 1 хвилині екваторіального градуса земного еліпсоїда.

²⁰ Угорський йох — 0,4316 га.

1 драхма (Drachme)	= 4,50 г,
1 унція (Unce)	= 35 г,
1 лбра (Libra)	= 420 г,
1 аптекарський фунт	= 0,420045 кг.

б) звичайна

1 віденський карат (W. Karat)	= 0,205969 г,
1 віденський квінтель (W. Quintel)	= 0,004375 кг,
1 » лот (W. Loth)	= 0,017501 кг,
1 поштовий лот (Postloth)	= 0,016666667 кг ²¹ ,
1 » фунт (W. Pfund)	= 0,500000 кг,
1 митний » (Zoll Pfund)	= 0,560060 кг,
1 порт (Port)	= 5,6006 кг,
1 митний центнер (Zoll Zentner)	= 50,00000 кг,
1 віденський центнер (W. Centner)	= 56,006000 кг,
1 метровий » (Metercentner)	= 100 кг,
1 віденський вантаж (W. Last)	= 1120,12 кг.

V. Кількість

1 фунт пряжі	= 30 моткам,
1 моток пряжі (Gebünde)	= 30 ниткам,
1 кланя (Kleie, Carbe)	= 30 снопам,
1 копа (Schock)	= 60 штукам,
1 зріз (Schnitt)	= 36 цялям (дерево).

Молдавська система мір і ваги

I. Довжина

1 цяля (дежет)	= 0,0125 м,
1 мірка (рупе)	= 0,08 м,
1 лінія (палмак)	= 0,125 м,
1 п'ядь (палма) князівська	= 0,2500 м,
1 лікоть (коту)	= 0,6370 м,
1 крок (паш)	= 1,5 м,
1 сажень (стинжин)	= 1,89 м (2 м), (2,13 м),
1 пражина	= 5,886 м (6,00 м), (6,69 м),
1 одгон, фунія	= 36,00 м (≈ 49,14 м),
1 миля	= 7,407 км.

II. Площа

1 сажень	= 3,5960 м ² (4 м ²),
1 пражина	= 129 м ² ,
1 фірта	= 0,22 га,
1 ланц	= 0,5 га,
1 погон	= 0,501179 га,
1 морг	= 0,5784 га (0,5755 га, 0,575464 га),
1 фальча	= 1,4218 га (1,358 га),
1 лан	≈ 25 га,
1 льє (леги)	= 1974,91136 га,
1 миля	= 5486,3649 га.

²¹ Російський фунт = 409,512 г, польський фунт = 404,990 г.

III. Ёмкiсть

1 чарка (сенгяпа)	=0,15 л,
1 кварта (петраріу)	=0,96 л (0,953 л),
1 ока	=1,5873 л (1,52 л, 1,28 л),
1 гарнець	=3,086 л (4,012 л, 3,77 л),
1 відро	=15,873 л (15,2 л, 12,8 л),
1 гарц	=16 л,
1 четверик (дімерлі)	=19,0476 л,
1 гелетка	=30,0 л,
1 чвертка (квартиру)	=30,0900 л,
1 міра (мерца)	=190,476 л,
1 корець	=122,2 л (106 л),
1 квартирка	=200,818 л,
1 кіла	=430 л.

IV. Вага

1 лівр	=0,45 кг,
1 ока	=1,27815 кг (1,291 кг, 1,282 кг),
1 гелетка	=25 кг, 30 кг,
1 центнер	=57,517 кг,
1 корець	=100 кг.

V. Кількiсть

1 дюжина	=10,
1 хрестц (снопів)	=15,
1 кланя (»)	=30 (24),
1 копа (яець)	=30 (60),
1 чисниця (прядива)	=3 ниткам,
1 пасмо »	=10 чисницям,
1 мотовило »	=8—11 ліктям,
1 совенрі	=20 частинам,
1 моток прядива	=8 князівським п'ядям.

Б. И. Сидор

МЕРЫ В ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛАХ XVIII—XIX вв. ЧЕРНОВИЦКОГО ОБЛАСТНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА

Резюме

На Буковине в досоветский период официально употреблялась молдавская и нижнеавстрийская системы мер, в быту — местные украинские меры, а также меры соседних государств и областей (волошские, турецкие, русские, галицкие, краковские, семиградские и др.).

После введения в 1876 г. в Австро-Венгрии, в состав которой тогда входила Буковина, международной метрической системы вышеуказанные меры продолжали существовать, о чем свидетельствуют некоторые группы документальных материалов (отдельные элементы их употреблялись как официальные почти до 1940 г.).

В статье сделана попытка сгруппировать и подать символику наиболее употреблявшихся мер, выявленных в исторических источниках XVIII—XIX вв., которые хранятся в Черновицком облгосархиве.

СФРАГІСТИКА

О. В. Маркевич

ПЕЧАТКИ МІСТ ГАЛИЧИНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Українській сфрагістиці присвячено чимало праць, опублікованих у різних періодичних виданнях, спеціальних збірниках та монографіях. Дослідженням сфрагістичного матеріалу займалися історики, мистецтвознавці, археологи, філологи, працівники музеїв та архівів¹. Незважаючи на велику кількість різних роз-

¹ Вичерпні дані про українську сфрагістику подані у статті І. П. Крип'якевича «Стан і завдання української сфрагістики» (Український історичний журнал. К., 1959, № 1, стор. 115—119), а також в оглядах В. О. Гавриленка «Дослідження з сфрагістики дорадянського періоду» («Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». К., 1964, № 4, стор. 33—42); Радянські дослідження з сфрагістики («Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 5, стор. 72—78). Останнім часом українській сфрагістиці присвячено ряд нових досліджень, які не включені у згадані огляди. Це зокрема: А. В. Маркевич. Вопросы выявления, учета и описания сфрагистических памятников в государственных архивах г. Львова (Тезисы сообщений Оргкомитета по подготовке всесоюзной научной конференции по вопросам архивного дела в СССР, вып. 1. Москва, 1963, стор. 78—83); О. Маркевич. Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток («Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». К., 1964, № 5, стор. 27—31); Б. С. Ватуля. З історії української радянської сфрагістики (Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, стор. 225—232); О. В. Маркевич. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики (там же, стор. 233—247); В. О. Гавриленко. Львівські цехові печатки XIV—XV ст. та питання про час їх виникнення (там же, стор. 248—262); М. Ф. Савицький. Печатка Одеського комітету РСДРП, серпень 1904—червень 1905 рр. (там же, стор. 277—283); Р. О. Юра. Висла печатка з Воїнського городища (там же, стор. 284—286); А. А. Кондратюк. Роль сфрагістики і геральдики в роботі архівістів (Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали, друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. К., 1965, стор. 202—207); О. В. Маркевич. Печатки Комуністичної партії Східної Галичини (там же, стор. 208—218); А. Г. Бабенко. Печатки установ перших років Радянської влади на Поділлі (там же, стор. 219—225); М. Ф. Яременко. Печатки установ перших років Радянської влади в Донбасі (там же, стор. 226—230).

відок з української сфрагістики, досі майже не дослідженими залишились печатки міст.

У цій статті робиться спроба висвітлити окремі моменти, з якими пов'язана поява перших печаток міст Галичини, показати їх розвиток, звертаючи увагу на матеріал, в якому вони були виконані, на їх первісну форму тощо.

Для того щоб з'ясувати час виникнення печаток міст Галичини, необхідно вяснити, чи мали печатки міста Галицько-Волинської держави. Відомо, що печатка є виразом міського самоврядування, і вона не могла з'явитися до того часу, поки такого самоврядування не було, поки місто не перетворилось в організоване поселення. Лише тоді, коли те чи інше поселення дістало міське право і стало юридичною одиницею, коли в ньому появилась канцелярія, яка мала право виготовляти документи, виникла потреба мати свою власну печатку.

У договорі Ігоря з Візантією 945 р. говориться про те, що посли з Русі, які приїжджають до Константинополя, мають обов'язково пред'являти золоті печатки, а купці — срібні². Можна припускати, що на печатках купців були зображення гербових знаків міст, з яких вони походили. Проте археологи ще не знайшли міських печаток того часу, за винятком печатки Великого Новгороду за 1262—1263 рр.³

Ось чому на особливу увагу заслуговує найдавніша печатка міста Володимира-Волинського. Ця печатка прикріплена до листа ради міста Володимира до ради міста Штральзунда від 3 травня 1324 р. з проханням повернути володимирським купцям сукно з розбитого корабля. Лист вперше опубліковано в збірнику документів до історії міста Ганзи в 1879 р.⁴ Вдруге цей лист надрукований в 1906 р., причому подано фототипічне факсиміле і зроблено його опис. Надзвичайно цінною є публікація, поряд з факсиміле, печатки, якою був закритий лист⁵.

Лист громади міста Володимира був написаний латинською мовою на довгаستому листку пергаменту 29×12 см. Нижня частина документа була загнута на 1 см досередини, сам документ складено втрое, в результаті чого утворився квадратний конверт, який було прошито пергаментним паском і закрито на зворотній стороні листа в центрі середнього поля печаткою з натурального нефарбованого воску.

² Полное собрание русских летописей. Летопись по Лаврентьевскому списку. СПб., 1897, стор. 47; Н. Лихачев. Дипломатика. Из лекций по сфрагистике. СПб., 1901, стор. 23—25.

³ Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1963, стор. 84.

⁴ Hansisches Urkundenbuch herausgegeben vom Verein für hansische Geschichte, bearbeitet von Konstantin Höhlbaum, Band II, 1879, стор. 178.

⁵ М. Грушевський. Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки).— Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 72. 1906, стор. 5—8.

Печатка збереглася погано (рис. 1). У круглоподібну печатку розміром 60 мм вписано два концентричних зубцевидних кола — зовнішнє і внутрішнє. Між зовнішнім і внутрішнім колом було розміщено напис приналежності печатки. На превеликий жаль, з навкружного напису залишилась тільки одна латинська буква D, виконана готичним шрифтом.

Рис. 1.

В центральній частині печатки, замкнутої внутрішнім колом, розміщено таке зображення: на чистому полі св. Юрій (повернутий вправо по-геральдичному) на коні убірає списом змія. Зображення збереглося непогано, хоча права і ліва його частини частково знищені.

Тепер спробуємо з'ясувати, який напис мала печатка. Вимірами встановлено, що довжина середньої лінії печатки між зовнішнім і внутрішнім концентричними колами становить 165 мм, ширина збереженої букви 4 мм і висота 5 мм. Клаптик печатки, на якому зали-

шилась буква D, з навкружного напису має 9—10 мм. На цьому клаптику не видно слідів інших букв. Можна допустити, що печатка зламалась якраз на краю дальших букв і відстань між ними становила 3 мм. Таким чином, на одну букву потрібно мати на печатці 4 мм плюс 1,5 мм з одного і з другого боку букви на відступ. Отже, на розміщення однієї букви витрачалось 7 мм. Якщо зважити, що довжина середньої лінії печатки 165 мм, на ній можна розмістити не більше 23 букв. Оскільки збережена буква розміщена в 7 мм від нижньої центральної частини вправо, можна вважати її, виходячи із наших розрахунків, 13-ю буквою в навкружному написі. Текст листа радників і громади міста Володимира до радників і громади міста Штральзунда⁶ наводить на думку, що у Володимирі в цей час вже існувала міська організація, яка мала свою печатку. Виходячи з цього, припускаємо, що буква D входить до назви міста Володимира. Зіставивши її розміщення на печатці, допускаємо, що навкружний напис міг бути таким: S. CIVITATIS LADIMIRIENSIS (печатка міста Володимира), або S. CIVIUM LADIMIRIENSIVM (печатка громадян володимирських), або S. CONSULVM LADIMIRIENSIVM (печатка радників володимирських)⁷.

⁶ Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 72, стор. 6.

⁷ М. Грушевський допускає, що навкружний напис був таким: S. CIVITATIS LADIMIRIENSIS (див. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 72, стор. 8).

Отже, оскільки маємо міську печатку початку XIV ст., спробуємо з'ясувати, коли з'явилися печатки в містах давньої Русі. Це питання можна було б легше розв'язати, якби в наших руках було більше подібних печаток.

Скупі відомості, що дійшли до нас, говорять про поширення на Русі магдебурзького права. Наприклад, в кінці XIII ст. в Галицько-Волинському літописі вживається щодо руських міщан назва «містичі» замість давньої «гражани». Мстислав Данилович, діставши від Володимира Васильовича Волинське князівство, «созва бояри володимирскія, і містичі Русци і Німці», наказав перед ними відчитати грамоту Володимира про передачу йому князівства⁸. Цей термін вживався для визначення міщан великих, привілейованих міст⁹. І якщо врахувати, що у Володимирі виступають з назвою «містичі» українці і німці, то можна припускати, що у Володимирі тоді вже була міська організація, яка, правдоподібно, мала магдебурзьке право. Однак невідомо, все місто користувалось цим правом чи тільки невелика німецька колонія, чи була це міська організація, в яку входили міщани українці та німецькі колоністи. Відомо, що міське життя в давній Русі було дуже розвинуте. Місто було осередком політичного життя землі, її економічним і культурним центром.

Населення міст складалося з тих же верств, з яких складалася вся земля. Населення міст, як і землі, користувалось руським правом. Владу над містом і округом виконував від імені князя тисяцький або воєвода. Його управлінню підлягали як місцеві жителі, так і чужоземці.

А чим можна пояснити появу на Русі магдебурзького права? В науковій літературі є думка, що воно виникло тільки з колонізацією наших міст, які в результаті походів татар в другій половині XIII ст. почали занепадати¹⁰.

З метою піднесення занепалої торгівлі й економічного життя міста, а також збільшення прибутків князі дозволяли оселятись тут грошовитим колоністам, купцям, ремісникам, надаючи їм при цьому право на самоврядування в своїй окремій грома-

⁸ Полное собрание русских летописей. Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871, стор. 596; D. Zubrzycki. Kronika miasta Lwowa. Львів, 1844, стор. 9.

⁹ Полное собрание русских летописей. Летопись по Ипатскому списку, стор. 614. Літописець в оповіданні про безкоролів'я після смерті Лешка Чорного в Кракові протиставляє краківських «містичей» і «горожан», тобто міщан магдебурзького права і городян польського права.

¹⁰ И. Ржежабек. Юрий II, последний князь всея малыя Руси.— В кн.: «Болеслав-Юрий II, князь всея Малой Руси». СПб., 1907, стор. 1—66; И. А. Линниченко. Замечания на статью И. Ржежабка о последнем князе всея Малороссии Юрие II. СПб., 1885, стор. 81—112; М. Грушевський. Історія України — Руси, т. 5, Л., 1905, стор. 222—235; Нариси історії Львова. Львів, 1956, стор. 26—29.

ді. Наприклад, з Галицько-Волинського літопису довідуємось, що в середині XIII ст. галицький князь Данило Романович закликав до новозбудованого і добре укріпленого міста Холма торговців і ремісників: «...Нача призивати прихожа Німці і Русь, іноязычники і Ляхи»¹¹. Від татар, як розповідає далі літописець, втікали сюди різні ремісники: майстри виробу сідел, луків, тулів, виробів залізних, мідних, срібних, «і було жите, заповнили наоколо города двори, поля і села»¹².

Така окрема громада з магдебурзьким правом могла вже існувати в кінці XIII ст. у місті Володимирі. Про це яскраво свідчать вказані вище згадки із Галицько-Волинського літопису. Підтвердженням існування такої громади є лист ради міста Володимира від 1324 р.

Про існування громади з магдебурзьким правом в період Галицько-Волинської держави у місті Львові довідуємось із грамоти польського короля Казіміра 1352 р., який підтверджує дітям Матвія, колишнього львівського в'їта, право власності на млин Сільський Кут, а також на с. Винники і ґрунти в Підберізцях¹³. В документі знаходимо звістку, що в період князювання Льва Даниловича німецьким в'їтом у Львові був Бертольд¹⁴. Отже, як бачимо, німці мали у Львові свого в'їта, й управління в них здійснювалось, напевно, на основі магдебурзького права. Вірмени мали свій окремий суд. Євреї також користувались правами окремої громади¹⁵. Місцеве населення Львова управлялося «руським правом». Інтереси чужоземних «гостей» (купців) забезпечувались окремим правом. Яскравим свідченням цього є грамота 1341 р. боярина Дмитра Дядька — управителя і старости Руської землі — до міста Торуня, в якій читаємо: «Даємо знати всім, хто хоче приїхати в Руську землю, що, згідно з правами наших попередників, вони можуть безпечно приїжджати з товарами до Львова, нічого не боячися. Коли ж хто бажав би прибути сюди на життя, дозволяємо і надаємо вільну спадщину та інші права (?), а тільки, як раніше, мають

¹¹ Полное собрание русских летописей. Летопись по Ипатскому списку, стор. 559; М. Грушевський. Історія України — Руси, т. 2, стор. 382—383; Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси, стор. 275; И. Линниченко. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси. М., 1894, стор. 190.

¹² Полное собрание русских летописей. Летопись по Ипатскому списку, стор. 558, 596, 605; И. Линниченко. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси, стор. 190.

¹³ Грамота опублікована в збірнику документів Akta Grodzkie i Ziemskie (далі — AGZ). Львів, 1870, т. II, стор. 1—3.

¹⁴ AGZ, т. II, стор. 1—2. «...Que inquam bona discreto viro Bertholdo, olyn advocato Lemburgensi, avo ipsorum, per magnificum principem felicis recordacionis dictum Leonem Ducem Russie pro suis fidelibus servicys donata dinoscuntur...».

¹⁵ Нариси історії Львова, стор. 29.

платити річний чинш»¹⁶. Львівський хроніст XIX ст. Денис Зубрицький також подає відомості про існування окремих громад з магдебурзьким правом у період давньої Русі: «...ще за князя Льва перед Казіміром були німці (тобто колоністи.— О. М.) і мали вїйта згідно з своїм правом не тільки у Львові, а також у Володимирі і Луцьку»¹⁷. Подібні відомості подає численна література з історії Львова¹⁸.

Про існування окремої громади з магдебурзьким правом у м. Перемишлі в період Галицько-Волинської держави довідуємось з недавно опублікованої грамоти Льва Даниловича¹⁹, в якій читаємо: «Я, князь Лев, продав вїйтівство в Перемишлі Іванові і латинський костел св. Миколая на право німецьке, а той за вищезгадане дав дві гривни готівкою і сорок штук сукна «шиніт», а продав йому, щоб користувався по відношенню до своїх німецьким правом. Ніякий інший вїйт не повинен судити, тільки згаданий вїйт на основі права вїйтівського, і ніхто не може позивати до ніякого іншого суду, тільки вищезгаданого, а той повинен розсудити згідно з правом або на підставі вїйтівської влади. Цивільних людей ніхто не повинен судити — тільки вїйт німецьким правом. Продав йому на вічно і віки. Щоби пам'ять про вищезгадане збереглася, для того прикріпив свою печатку перед богом».

Цей документ, як зазначено в книзі, публікується вперше. Шляхтич Микола Балицький²⁰, ставши перед судом як свідок — «пан вїйт перемиський», пред'явив написану староукраїнською мовою грамоту князя Льва, засвідчену відтиснутою князівською восковою печаткою. Грамоту зачитано перед судом руським писарем і внесено до лавничої книги міста Перемишля²¹.

¹⁶ Грамота старости Руської землі Дмитра Дядька до громади міста Торуня опубл. в кн. «Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси», стор. 157.

¹⁷ D. Zubrzycki. Kronika miasta Lwowa, стор. 9.

¹⁸ Нариси історії Львова, стор. 28—29; М. Грушевський. Історія України—Руси, т. 5, стор. 225—226; А. С. Петрушевич. Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова и окрестностей его, с воззрением на предисторические времена переселения словенских и румынских племен из придунайских стран в предкарпатския области, вып. I. Львов, 1893; И. Шараневич. Стародавний Львов. Львов, 1861; Ф. Парее. Historya miasta Lwowa w zagysie. Lwów, 1894; A. Czołowski. Lwów za Ruskich czasów. Lwów, 1891; A. Czołowski. Historya Lwowa od założenia do roku 1600. Lwów, 1925; K. Sochaniewicz. Herb miasta Lwowa. Lwów, 1933; A. Stądnicki. Ziemia Lwowska za rządów Polskich w XIV i XV wieku; E. Tomaszewski. Pochodzenie ludności m. Lwowa. Lwów, 1929, 1936, 1939; B. Braiter. Dawny Lwów. Lwów, 1937.

¹⁹ Tysiąc lat Przemyśla. Перемишль, 1961; Календар 1961—1965, стор. 43.

²⁰ Шляхтич Микола Балицький був спадковим вїйтом міста Перемишля. Права його родини сягають періоду давньої Русі. Порівняй: «Tysiąc lat Przemyśla...», стор. 43.

²¹ Acta scabinalia Premisliensis. Лавничі книги міста Перемишля зберігаються в державному воеводському архіві м. Перемишля. Див. «Tysiąc lat Przemyśla...», стор. 43.

Таким чином, можна припустити, що в більших містах Галицько-Волинської держави під кінець XIII ст. вже був ряд колоній, які становили відокремлені громади, що й далі жили за своїм старим ладом.

Найбільше про магдебурзьке право в період Галицько-Волинської держави довідуємось з грамоти Юрія-Болеслава II, виданої у Володимирі 20 січня 1339 р., за якою князь надає місту Сяноку магдебурзьке право²². З грамоти дізнаємось, що князь передав у власність війтівство сяноцьке своєму слугі Барткові із Сандомира з владою і юрисдикцією, з правом на третину доходів від свого суду і на кожний шостий лан осадженого ґрунту. Йому був даний у власність ринок з правом побудувати там м'ясні, крамарські, шевські, рибацькі та інші крамниці, дозволено збирати податки. Він дістав лазні, млин, рибацькі застави на Сяні, а також право на чинші від дрібних ґрунтів, які не були виділені осадникам. Осадники діставали на 15 років свободу, після чого зобов'язані були платити князеві 16 грошів річного чиншу; вони звільнялись від юрисдикції і влади всяких княжих урядників і підпадали під владу і суд війта.

Досить цікаво, що в цій доволі великій грамоті про надання місту магдебурзького права²³ говориться як про щось звичайне, добре відоме і поширене²⁴.

Про існування магдебурзького права в інших містах Галицько-Волинської держави свідчить й те, що грамоту, видану у Володимирі місту Сяноку, підписали як свідки два війти — Альберт і Бартоломей²⁵, які, правдоподібно, були війтами в сусідніх з Володимиром містах.

Сянок, як одне з міст Галицько-Волинської держави, відоме ще з XII ст.²⁶ Поселення, якому надавалось магдебурзьке право, правдоподібно, знаходилось поруч давнього Сянока. Як видно з грамоти, міщани цього поселення повинні були складатись з німців, поляків, угорців (можливо, німецьких колоністів з Угорщини), а також українців²⁷, як державної нації. Отже, як бачимо, міські громади з магдебурзьким правом в період Галицько-Волинської держави складались не тільки з колоністів,

²² Повний текст грамоти опублікований в книзі «Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси», стор. 77—79. В кінці книги у табл. X опубліковано надзвичайно чітку фототипічну ілюстрацію грамоти.

²³ «...Theuthunico iure est iure Megdeburgensi...» (Болеслав-Юрій II..., стор. 77).

²⁴ «...prout ipsum ius Megdeburgense viget et tenetur per ciuitatis singular...» (Болеслав-Юрій II..., стор. 77).

²⁵ Болеслав-Юрій II..., стор. 78—79.

²⁶ Полное собрание русских летописей. Летопись по Ипатскому списку, стор. 282—283.

²⁷ «...cive sit Theuthunicus, Polonus, Ungarus et Ruthenus...», (Болеслав-Юрій II ..., стор. 77).

а й з місцевих корінних жителів. Підтвердженням цього є також згадка в Галицько-Волинському літописі, де мова йде про володимирських міщан — як українців, так і німців.

Виходячи з сказаного, можна вважати, що в кінці XIII — на початку XIV ст. в ряді міст Галицько-Волинської держави окремі громади (переважно із колоністів) мали своє самоврядування і користувались магдебурзьким правом.

Оскільки такі громади існували як юридичні одиниці, то в них, напевно, були свої канцелярії, в яких виготовлялись документи²⁸. У цих канцеляріях виникла необхідність мати свою власну печатку для засвідчення документів.

Поки що єдиною відомою печаткою цього періоду є печатка міста Володимира. Можна допустити, що подібні печатки були в кожній міській громаді, яка мала своє самоврядування.

Спробуємо з'ясувати, в яких містах Галицько-Волинської держави були і могли бути громади з власним самоврядуванням, а значить, і своїми печатками.

На підставі (хай скупого) документального і сфрагістичного матеріалу за пізніший час допускаємо, що окремі міські громади з магдебурзьким правом у період Галицько-Волинської держави були у Володимирі, Луцьку, Львові, Перемишлі, Сяноку. В цих громадах, що склалися в основному з колоністів, були свої канцелярії, які мали власні печатки.

Через відсутність джерел трудно встановити, як розвивалося міське самоврядування в тому чи іншому місті в період Галицько-Волинської держави. Можна, однак, припустити, що воно розвивалося і було міцним там, де, розвиваючись, міста перетворювалися у великий ремісничий, торговий і культурний центр, в який з метою наживи прибували і оселялись колоністи. Такими містами в кінці XIII — на початку XIV ст. були Володимир, Львів і Перемишль.

Тепер спробуємо на прикладі цих трьох міст з'ясувати, які печатки мали міські громади, що користувалися магдебурзьким правом у період давньої Русі, а також зробити деякі висновки про печатки інших міст Галичини.

Після смерті останнього Галицько-Волинського князя Юрія II землі Галицько-Волинської держави втратили свою самостійність і були захоплені феодальною Польщею і Литовським Великим князівством.

Захопивши Галичину, польські королі разом з католицьким духовенством почали наступ на українську культуру, мову, звичаї. Гостра боротьба розгорнулася на релігійному ґрунті. Не довіряючи місцевому населенню, яке вело боротьбу проти іноземної окупації, польський уряд почав спиратись на міські гро-

²⁸ Свідченням цього є лист Володимирської громади за 1324 р.

мади, що існували вже в період Галицько-Волинської держави, користувались магдебурзьким правом і складались в основному з католиків. У галицькі міста королі спроваджують німецьких і польських колоністів, надаючи їм особливі привілеї, а міста, заселені колоністами, як німцями, так і поляками, переводять на магдебурзьке право. В другій половині XIV ст. магдебурзьке право в Галичині набуло значного поширення.

В той же час землі, які ввійшли до складу Литовського Великого князівства, жили старим ладом. Литовські князі не замінили суспільного ладу в містах новою, німецькою організацією, як це було зроблено в Галичині. В основному міста, що ввійшли до Литовського Великого князівства, почали одержувати магдебурзьке право після унії.

Рис. 2.

Колоністи, що жили і оселялись в Галичині, з свого боку, стали опорою і зрядом королівської влади в зміцненні її позицій на цих землях. Вони об'єднали довкола своїх громад всі католицькі елементи міст. Українське православне населення було позбавлене можливості жити за своїм

руським правом і опинилось в підпорядкованому становищі.

В кінці XIV — на початку XV ст. українське населення міст позбавляється громадських прав, в тому числі права участі в міських урядах. У містах українцям виділялись окремі ділянки, за межами яких вони не мали ніяких прав. Жорстокому переслідуванню піддавалась православна віра. В містах панувала католицька олігархія, в результаті чого міський патриціат почав складатись з католицьких елементів, які захоплюють міський уряд. Захопивши міське самоврядування в свої руки, католики розвивають його на базі того, яке існувало в період давньої Русі. Для засвідчення документів використовуються і старі печатки.

На особливу увагу заслуговують печатки міста Львова і Перемишля, відтиски яких зустрічаються на документах, що вийшли з канцелярії міського уряду в середині XIV—XVII ст. Однак форма, написи та зображення цих печаток свідчать, що їх толоки, тобто матриці, були виготовлені в першій половині XIV ст.— ще в період Галицько-Волинської держави — і ними, правдоподібно, користувалась міська громада, що мала магдебурзьке право.

Це, зокрема, печатка ради міста Львова (рис. 2), що була прикріплена до документа, виготовленого львівськими радниками 10 січня 1359 р.²⁹ Відтиск печатки було зроблено в темно-зеленому воску і прикріплено до документа зеленими шовко-

²⁹ AGZ, т. III, стор. 22—23.

вими нитками³⁰. У круглоподібну печатку розміром 39 мм вписано два концентричні кола — зовнішнє і внутрішнє, між якими розміщено напис приналежності печатки «+S(IGILLUM) CIVITATIS LEMBURGENSIS» (печатка міста Львова). В центральній частині печатки, замкнутої внутрішнім концентричним колом, розміщено таке зображення: у відкритих міських воротах з трьома вежами крокуючий вправо лев з відкритою пащею і піднятим доверху хвостом. Його передня нога піднята вище, і створюється враження, що лев йде в міських воротах. Міські ворота мають вигляд тризубчатих веж з бійницями, які зверху закінчуються тризубчатим оздобленням у вигляді захисних башт.

Репродукцію цієї печатки опублікував Ф. Пекосінський³¹ ще на початку ХХ ст. Однак на неї не звернули уваги спеціалісти з сфрагістики. В науковій літературі помилково подавався взірець печатки пізнішого часу, і вважалося, що вона була прикріплена до документа 1359 р.

Цю плутанину вніс К. Соханевич³² у своїй книжці «Герб міста Львова», який, публікуючи дві однакові печатки, намагався довести, що вони різні.

Детально вивчивши печатки під № 1 і 3³³, ми прийшли до висновку, що це одна й та сама печатка, репродукції якої було зроблено з двох різних відтисків. Форма печаток, їх розміри, зображення, написи однакові, і можна вважати, що їх відтиски було зроблено однією толокою³⁴.

Таким чином, найдавнішою печаткою міста Львова, що була прикріплена до документа 1359 р., слід вважати печатку, опубліковану Ф. Пекосінським і подану на рис. 2.

Інша найстаріша відома печатка лави, тобто суду міста Львова (рис. 3), була прикріплена до документа, виготовленого львівськими лавниками 8 серпня 1403 р.³⁵ Відтиск печатки було

Рис. 3.

³⁰ F. Piekosiński. Pieczęcie polskie wieków średnich.— Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce, t. VI. Краків, 1900, стор. 314; AGZ, т. III, стор. 23; K. Sochaniewicz. Herb miasta Lwowa.— Biblioteka Lwowska, t. XXXIII. Lwów, 1933, стор. 18.

³¹ F. Piekosiński. Pieczęcie..., стор. 314, № 296.

³² K. Sochaniewicz. Herb miasta Lwowa, t. XXXIII,

³³ Пор. взірці за кн. K. Sochaniewicz. Herb miasta Lwowa..., стор. 18—19.

³⁴ Опис цієї печатки див. О. В. Маркевич. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики (Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, стор. 236). Автор помилково вважав її найдавнішою печаткою міста Львова. На стор. 237 під № 1 подано її фотографію з малюнка Менкіцького, який було вміщено в книзі К. Соханевича «Герб міста Львова». Там же на стор. 237 у підтекстовці в першому рядку помилка: 1363 замість 1359.

³⁵ AGZ, т. II, стор. 49.

зроблено в темно-зеленому воску і прикріплено до документа пергаментним паском. У круглоподібну печатку розміром 36 мм вписано два концентричних крапкованих кола — зовнішнє і внутрішнє, між якими розміщено напис приналежності печатки «+S(IGILLUM) · SCABINORUM · LEM[BUR]G [ENSI]UM» (печатка лавників львівських). Права сторона печатки знищена, але частково збережений напис назви місцевості дозволяє легко встановити відсутні букви, які подано в квадратних дужках. В центральній частині печатки, замкнутої внутрішнім концентричним колом, розміщено міські ворота, зображення яких відрізняється від того, що зроблено на міській печатці. Це відкриті ворота з однією вежею, в яких оздоблення вежі у верхній частині має вигляд п'ятизубчатих захисних башт. В середині відкритих воріт крокуючий вправо лев з піднятим доверху хвостом. Його права передня нога піднята вище, так, як на міській печатці. Печатка оздоблена ромбоподібним орнаментом, всередині кожного ромбика — хрест.

Цю найдавнішу печатку лави міста Львова за 1403 р. вперше опублікував М. Гайсіг³⁶, пізніше В. Гавриленко³⁷. В науковій літературі існувала думка, що найдавнішою печаткою лави міста Львова була печатка з документа, виготовленого львівськими лавниками в 1412 р.³⁸ Такої думки дотримувались Ф. Пекосінський³⁹, К. Соханевич⁴⁰, О. Маркевич⁴¹, які, публікуючи цю печатку, відносили її до XIV ст.

Розглянувши дві найдавніші печатки міста Львова, спробуємо встановити час їх виготовлення. Порівнявши навкружні написи обох печаток з епіграфічною таблицею літер, які зустрічались на печатках з 1200 до 1370 рр.⁴², можна віднести згадані печатки до періоду Галицько-Волинської держави⁴³. Найбільш переконливим доказом цього є зображення на обох печатках крокуючого лева, тоді як на пізніших печатках міста Львова

³⁶ M. Haisig. Nieznana najdawniejsza pieczęć ławnicza m. Lwowa.— Miesięcznik Heraldyczny. Warszawa, t. XIV, 1935, стор. 120, рис. 1.

³⁷ В. Гавриленко. Львівські цехові печатки XIV—XV ст. та питання про час їх виникнення (Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, стор. 249, рис. 10).

³⁸ Зараз печатка в доброму стані і зберігається разом з документом у Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 32 (60). Подібні відтиски печатки лави м. Львова зустрічаються серед документів архіву до початку XVIII ст.

³⁹ F. Piekosiński. Pieczęcie..., стор. 327, № 354.

⁴⁰ K. Sochaniewicz. Herb miasta Lwowa..., стор. 8, 18.

⁴¹ О. Маркевич. Документальні матеріали..., стор. 238, рис. 2.

⁴² T. Zebrowski. O pieczęciach dawnej Polski i Litwy. Краків, 1865, епіграфічна таблиця літер печаток № 2.

⁴³ Пор. середньовічні печатки, опубліковані в кн. F. Piekosiński. Pieczęcie..., стор. 50—72, 177—205, 286—328.

зображено лева, який пнеться на міські ворота⁴⁴. Крокуючий лев, або, як його в літературі називають, «руський лев», зустрічається на печатках галицько-володимирського князя Льва Юрійовича⁴⁵, а також на печатці луцького князя Дмитра, де навкругний напис зроблено староукраїнською мовою⁴⁶. Отже, зображення крокуючого лева могло бути на печатках тільки в період Галицько-Волинської держави⁴⁷.

Поява на печатках ради і лави міста Львова крокуючого лева, подібного до лева на князівській печатці, наводить на думку, що колоністи намагались наслідувати печатки князів, які надавали їм права на самоврядування. Підтвердженням цього може бути зображення св. Юрія на печатці володимирської громади як патрона володимирського князя Юрія Львовича.

Таким чином, можна вважати, що найдавніші печатки міста Львова були виготовлені і використовувались у Галицько-Волинській державі.

Найдавнішою відомою печаткою міста Перемишля є печатка, що була прикріплена до документа, виданого в Перемишлі 28 квітня 1471 р. війтом Миколою з Балиць і десятьма радниками⁴⁸. Відтиск печатки було зроблено на темно-зеленому воску і прикріплено до пергаменту шовковим шнурком червоного і білого кольору. Про її зображення і напис довідуємось з опису, зробленого при публікації документа⁴⁹. Вона мала клітчастий фон, на якому крокував вправо великий ведмідь. Через погану збереженість печатки при публікації документа вдалося прочитати лише частину навкругного напису. Як видно з публікації, він був таким: «+SIGILLU ·AUTTENTICUM CIVITAT...»⁵⁰ (автентична печатка міста...). Печатка міста Перемишля, що висіла при документі 1471 р., пропала в 1877 р.⁵¹

Іншою відомою печаткою міста Перемишля (рис. 4) є печатка, прикріплена до документа, виготовленого радою міста Перемишля 6 жовтня 1625 р.⁵² У круглоподібну печатку розміром 71 мм вписано два концентричних кола — зовнішнє і внут-

⁴⁴ В хроніці міста Львова Д. Зубрицького читаємо: «...Льва в своєму гербі вживали князі Південної Русі, таке ж зображення мало воеводство Руське після захоплення Галичини шляхетською Польщею, лише з тією різницею, що в гербі руських князів був крокуючий лев, а воеводства Руського лев, який пнеться на скелю». Див. D. Z u b r z y s k i. Kronika..., стор. 7; Болеслав-Юрий II..., табл. II.

⁴⁵ Болеслав-Юрий II ..., табл. II.

⁴⁶ F. P i e k o s i ń s k i. Pieczęcie..., стор. 316—317, № 305.

⁴⁷ D. Z u b r z y s k i. Kronika..., стор. 7.

⁴⁸ J. S m o ł k a. O herbie miasta Przemyśla. Перемишль, 1923, стор. 13.

⁴⁹ AGZ, т. VI, стор. 142—145; J. S m o ł k a. Katalog starożytnego archiwum miejskiego i T. P. N. w Przemyślu-I Dyplomy pergaminowe. Перемишль, 1921, стор. 17—18.

⁵⁰ AGZ, т. VI, стор. 145.

⁵¹ J. S m o ł k a. O herbie miasta Przemyśla, стор. 13.

⁵² AGZ, т. VI, стор. 142—145.

рішні, між якими розміщено напис приналежності печатки: «+SIGILLU... TTENTICUM CIVITATIS DE PREMISSEL» (автентична печатка міста Перемишля). В центральній частині печатки на клітчастому фоні по засипаному квітами ґрунту крокує вправо великий ведмідь. Зверху над хребтом ведмедя розміщено прямокутний хрест 6×5 мм. Репродукцію печатки з документа 1625 р. подають К. Осінський⁵³ та І. Смолка⁵⁴.

Рис. 4.

Тепер спробуємо встановити час виготовлення розглянутих двох печаток міста Перемишля, а також уточнити навкружний напис. Як видно з опису обох печаток, вони мають однакове зображення—на клітчастому фоні великий крокуючий вправо ведмідь. Правда, при описі печатки за 1471 р. не вказано, чи був над ведмедем хрест, а також не подано повного навкружного напису. Навкружний напис двох печаток повністю не збігається. Якщо на печатці за 1471 р. у навкружному написі читаємо: «+SIGILLU. AUTENTICUM CIVITAT...», то Смолка⁵⁵ і Блажовський⁵⁶ на печатці за 1625 р. прочитали такий напис: «+SIGILLUM ATTENTICUM CIVITATIS DE PREMISSEL».

Коли розглянути печатку, подану на рис 4⁵⁷, то легко можна прочитати напис: «+ SIGILLU..... TTENTICUM CIVITATIS DE PREMISSEL». Але які букви були розміщені між словами «SIGILLU» і «TTENTICUM», залишається невідомим. В актах городських і земських⁵⁸ читаємо, що на печатці за 1471 р. повинні бути такі букви: «крапка» і «AU», а на печатці за 1625 р.,

⁵³ К. М. Osiński. O medalu wystawy przemyśkiej z r. 1904 i o herbie miasta Przemyśla.—Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne, 1909, № 5. стор. 78.

⁵⁴ J. Smółka. O herbie miasta Przemyśla, стор. 29.

⁵⁵ Там же. стор. 13.

⁵⁶ J. Smółka. Katalog starożytnego archiwum miejskiego i T. P. N. w Przemyślu-I Dyplomy pergaminowe, стор. 17—18 (печатку описав М. Блажовський).

⁵⁷ Репродукція печатки зроблена з публікації К. Осінського, пор. К. Osiński. O medalu..., стор. 78.

⁵⁸ AGZ, т. VI, стор. 145.

як зазначають Смолка⁵⁹ і Блажовський⁶⁰, «М» і «А». На наш погляд, в обох випадках зроблено неправильні висновки. Вимірявши букви на печатці, встановлюємо, що кожна буква разом з відступом займала 6,5—7 мм. На печатці ми маємо відступ у 8 мм, на якому погано видно напис, але перед буквою «Т» помітно дві прямі поперечні лінії. Вимірявши і зіставивши їх з буквами навкружного напису, робимо висновок, що це буква «А», в якій у верхній частині облямалась поздовжня лінія, що об'єднувала всю букву. Після букви «U» в нижній частині видно заглиблення, яке можна вважати крапкою. Розмістити на вільному місці у 8 мм крапку і букви «AU» або «M» і «A» практично неможливо.

Сумнівним було скорочене закінчення першого слова, але ознайомившись з працею Ф. Пекосінського⁶¹, встановлюємо, що на печатках XIII—початку XIV ст. зустрічаються скорочення початкового слова, а саме «SIGILLU» без кінцевої букви «M», як на печатці міста Перемишля. Те саме бачимо на печатках 1210 р.⁶², 1234 р.⁶³, кінця XIII ст.⁶⁴, 1314 р.⁶⁵

Отже, навкружний напис печатки Перемишля міг бути тільки таким: «+SIGILLU. ATTENTICUM CIVITATIS DE PREMISSEL». Крім того, коли розглянути навкружний напис печатки, поданої на рис. 4, і порівняти його з іншими печатками XIII і XIV ст., які використовувались у період давньої Русі⁶⁶, то можна припустити, що печатка міста Перемишля належала німецькій громаді, яка мала магдебурзьке право й існувала в місті ще за часів Галицько-Волинської держави. Свідченням цього є також навкружний напис печатки, на якому подано назву міста. Німецькі колоністи, опинившись в українському місті Перемишлі⁶⁷, назву якого їм важко було вимовляти, зобразили її на своїй печатці латинізованою назвою «PREMISSSEL» в українському звучанні.

Оскільки печатку міста Перемишля 1625 р. ми відносимо до кінця XIII—початку XIV ст. (такої ж думки дотримувався

⁵⁹ J. Smółka. O herbie..., стор. 13.

⁶⁰ J. Smółka. Katalog..., стор. 17—18.

⁶¹ F. Piekosiński. Pieczęcie..., стор. 50—72, 177—205, 286—328.

⁶² F. Piekosiński. Pieczęcie..., стор. 62, № 16.

⁶³ Там же, стор. 180, № 68.

⁶⁴ Там же, стор. 203, № 232.

⁶⁵ Там же, стор. 292, № 305.

⁶⁶ Порівняй з печаткою Юрія Львовича, яку відтиснув Юрій II на грамоті від 9 березня 1347 р. (див. в кн. «Болеслав-Юрій II», табл. V, VI, VII, IX; а також печатки в кн. F. Piekosiński. Pieczęcie polskie wieków średnich, cz. I. Doba Piastowska. Краків, 1899, стор. 101, 139, 175, 181, 185, 186, 189, 190, 194, 204, 206, 210, 218, 219, 224, 230, 266, 278, 282, 284).

⁶⁷ В документах читаємо «Peremyszl» (див. J. Smółka. O herbie..., стор. 18).

Смолка⁶⁸ та Осінський⁶⁹), можна не сумніватись в тому, що печатка 1471 р. була відтиснута тією ж толокою, що і печатка 1625 р. Лише неточне прочитання навкружних написів на обох печатках привело до плутанини.

Розглянувши найдавніші печатки міст Володимира, Львова і Перемишля, можна припустити, що в цих містах за часів давньої Русі існували окремі громади, які мали магдебурзьке право. В цих громадах була своя канцелярія, а для засвідчення документів використовувалися власні печатки.

Як видно із сфрагістичних пам'яток міських громад цього періоду, колоністи на своїх печатках використовували зображення, які належали руським князям. На печатках ради і лави міста Львова ми бачимо крокуючого лева, що, правдоподібно, є родовим знаком князя Льва Даниловича. Цей знак пізніше став гербом львівської землі. На печатці Володимирської громади — святий Юрій на коні, як патрон князя Юрія Львовича. Печатка міста Перемишля має в своєму зображенні сірого ведмеда, походження якого невідоме.

Зображення на печатках міських громад часів давньої Русі свідчать, що вони типові для української і російської сфрагістики. Зображення святих, які були патронами князів, зустрічаються на численних печатках XII—XIV ст.⁷⁰ Лев як символічний знак влади, сили, могутності, великодушності, відваги зустрічається не тільки на печатках Галицько-Волинської держави, а й на печатках смоленського князя Федора Ростиславича з кінця XIII ст.

Печатки міських громад часів давньої Русі самотні, але вони мають спільні риси з печатками руських князів, бояр, духовних осіб тощо⁷¹.

Форма найдавніших печаток міських громад кругла. Розміри різні. Відтиски печаток робились у воску темно-зеленого кольору. Найдавніші печатки міських громад прикріплялися до документів пергаментними пасками або кольоровими шовковими шнурками.

Написи на печатках міських громад були зроблені латинською мовою, тоді як печатки бояр, воевод, духовних осіб тощо мали написи староукраїнською мовою⁷².

⁶⁸ J. Smółka. O herbie..., стор. 16.

⁶⁹ M. Osipiński. O medalu..., стор. 78.

⁷⁰ Е. Н. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1963, стор. 69—76.

⁷¹ Пор. з печатками в кн. «Болеслав-Юрий II...», табл. I—IX; F. Piekoskiński. Pieczęcie..., стор. 293, № 203; стор. 305, № 254, 255, 256, 257, 258, 259; стор. 306, № 260, 261; стор. 316, № 305.

⁷² Болеслав-Юрий II..., стор. 214—307, табл. III, VI, VIII, IX; F. Piekoskiński. Pieczęcie..., стор. 305, № 254—259.

В статті розглянуто тільки найдавніші печатки деяких західноукраїнських міст. Дальші пошуки найдавніших сфрагістичних пам'яток міст дозволять повніше висвітлити це питання.

А. В. Маркевич

**ПЕЧАТИ ГОРОДОВ ГАЛИЦИИ
КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК**

Резюме

В статье освещаются отдельные моменты появления печатей в городах Галицко-Волынского княжества. Анализируя печать г. Владимира 1324 г., пока единственную известную печать, привешенную к документам этого периода, а также печати Львова и Перемышля, привешенные к документам XIV—XVII вв., можно сделать вывод, что они изготовлялись и использовались еще в период Галицко-Волынского княжества.

Путем анализа расшифрованы надписи печатей городов Владимира, Львова и Перемышля, показана взаимосвязь изображений на сфрагистических памятниках, дана краткая характеристика способов привешивания печатей городских общин к документам.

І. С. Бережної

ПЕЧАТКИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ УСТАНОВ ОДЕЩИНИ

Якщо з сфрагістики далекого минулого нашої країни уже написані хороші монографічні розвідки і зараз печатки тих часів систематизуються, вивчаються, видаються їх альбоми, то з революційної сфрагістики наукових праць майже немає. Тому давно пора розпочати широке вивчення печаток революційного часу, видання альбомів їх тощо. Актуальність випуску таких праць безперечна. Вивчення печаток мусить бути тісно пов'язане з висвітленням тих революційних подій, красномовними свідками яких вони були.

Серед багатьох історичних пам'яток, якими збагатились фонди Одеського державного історико-краєзнавчого музею, великий інтерес становлять дві металеві прикладні печатки, що належали революційним установам: Анатолієво-Тузлівському військово-революційному комітету¹ і Військово-революційному комітету с. Біляївки² Одеського повіту, а також гумова печатка надзвичайного комісара оборони залізниць Одеського округу.

У фондах документальних матеріалів військово-революційних комітетів, що зберігаються в Одеському облдержархіві, на жаль, не виявлено документів про виникнення цих печаток. Але деякі дані нам вдалося почерпнути із спогадів учасників революційних подій.

Печатка Анатолієво-Тузлівського військово-революційного комітету близько 40 років знаходилась у жительки с. Луб'янки, Тилігуло-Березанського району, Николаївської області, Катерини Іванівни Бондаренко. У 1958 р. вона подарувала її Одеському державному історико-краєзнавчому музею. Печатка збереглась дуже добре. При натиску вона чітко відбиває на папері напис: «Анатальєвско-Тузловскій Военно-революціон. комитетъ». Зразу впадає в око помилка, зроблена різьбярем печатки в слові

¹ Анатолівка і Тузли — села, волосні центри Одеського повіту, Херсонської губернії; тепер увійшли до складу Тилігуло-Березанського району, Николаївської області.

² Село Біляївка — тепер районний центр Одеської області.

«Анатольевско» — замість «о» вирізьблено «а». Ця помилка нашо́вхує на думку, що печатка була виготовлена не в Анатолівці або Тузлах, жителі яких добре знали назву своїх сіл і не зробили б такої помилки, а в м. Одесі. Про це свідчить і техніка її виготовлення. Вона відлита з бронзи, лицева сторона частково та бокова циліндрична поверхня оброблені на токарному верстаті, чого не могли зробити тоді в названих селах.

Рис. 1.

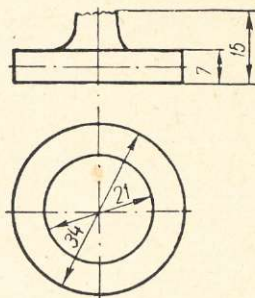

Рис. 2.

Зовнішньо печатка (матриця) — циліндричної форми кружок діаметром 34 мм і висотою 7 мм. Одна основа кружка є лицевою частиною печатки, на якій вигравіровано текст. Друга основа кружка — зворотний бік печатки. Після відливки вона не була оброблена. Зверху знаходився конусоподібний хвостовик для ручки. Він був, певно, занадто довгий і робив печатку незручною для носіння в кишені, тому частину його було відрублено і залишено лише 7 мм. Вага печатки — 59,170 г.

Подаємо відтиск (рис. 1) і основні розміри печатки в міліметрах (рис. 2).

Розглянемо лицевий бік печатки — власне печатку. Вона кругла, лицева поверхня оброблена на токарному верстаті, на ній вигравіровано, а скоріше, вирізьблено на токарному верстаті обідок. Діаметр зовнішнього кола обідка дорівнює 34 мм, внутрішнього — 21 мм. В середині кружка вигравіровано опуклий напис у два рядки: «Анатольевско-Тузловській», а на обідку зроблено круговий напис: «Военно-революцион. комитетъ». Розмір літер різний; висота і ширина їх у словах першого напису становлять $3 \times 1,5$ мм, а в словах другого — 4×2 мм.

Щоб з'ясувати ряд питань, зв'язаних з походженням цієї печатки, ми звернулися до багатьох підпільників і партизанів, які були обізнані з діяльністю ВРК: командира Тилігуло-Березанського партизанського загону М. І. Панченка, підпільників с. Анатолівки Б. Я. Петриченка, Я. П. Шелестова, підпільника

с. Пшонянова А. І. Сураєва та ін. Усі вони підтвердили, що така печатка існувала і застосовувалась, але коли саме вона була виготовлена — ніхто не пам'ятав. Важливо те, що думка майже всіх колишніх підпільників щодо походження печатки збігається: печатка була зроблена тоді ж, коли виник ВРК, а можливо, невдовзі після того, десь у кінці липня або на початку серпня 1918 р.

Створення Анатолієво-Тузовського ВРК було великою подією в історії підпільної боротьби селян Одеського повіту проти австро-німецьких окупантів, проти гетьманщини. Підпільна боротьба з окупантами на Україні розпочалася з перших же днів їх навали. В Одесу австро-німецькі війська вступили 13 березня 1918 р. Через кілька днів вони встановили свою владу в усьому Одеському повіті.

В Анатолівці та ряді інших сіл селяни створили підпільні гуртки, які діяли на свій страх і ризик, як могли. Весною 1918 р. в с. Анатолівку повертається з військової служби житель цього села М. Ф. Патриваєв. Він довгий час перебував у Петрограді, там же вступив до лав більшовицької партії. Повернувшись додому, Патриваєв побував в Одесі, встановив контакт з створеним влітку 1918 р. Одеським обласним ВРК.

В Анатолівці діяла група революціонерів-підпільників більшовиків: Л. Редченко, П. Костиркін, А. Василів та ін. В навколишніх селах: Тузлах, Аджиясці, Вікторівці, Козі, Ташині, Пшонянові, Антоно-Кодинцові, Курисово-Покровському — теж були підпільні гуртки і активно діяли групи революціонерів. Число підпільників швидко зростало.

З приїздом М. Ф. Патриваєва стало можливим створення підпільного Військово-революційного комітету. В с. Тузли були послані зв'язківці, які закликали всіх підпільників на загальні збори. Вони відбулися 25 липня 1918 р. в с. Анатолівці. Після доповіді М. Ф. Патриваєва, який розповів присутнім про події в країні, про боротьбу українського народу з німецькими окупантами, про свої зв'язки з одеським підпіллям і пропозицію Одеського обкому КП(б)У створити Військово-революційний комітет для керівництва боротьбою селян.

Обмінявшись думками, всі погодились з пропозицією М. Ф. Патриваєва. Головою Військово-революційного комітету було обрано М. Ф. Патриваєва, його заступником — Л. Я. Редченка, членами — М. Наконечного, Т. Безбородкіна, Ф. Охотниченка, П. Ніколенка, секретарем Я. Шелестова³. Місцем постійного перебування ВРК стало с. Анатолівка, яке налічувало 3 тис. жителів. Він називався: «Анатолієво-Тузлівський Військово-революційний комітет», про що й свідчить печатка, яка збереглася.

³ Красные партизаны на Одесчине. 1918—1919 гг. Одесса, 1927, стор. 39.

Анатолієво-Тузлівський ВРК розгорнув велику організаційну роботу серед селян інших волостей. З багатьох сіл до Анатолівки тягнулись нитки зв'язку, а звідти до Одеси. Скрізь були створені традиційні п'ятірки.

Уже восени 1918 р. Анатолієво-Тузлівський ВРК мав у своєму розпорядженні досить велику військову силу. П'ятірки об'єднувалися у взводи, взводи — в загони. Вони заготовили достатню кількість зброї і боєприпасів, які переховувалися до слушного часу в місцевих каменоломнях.

18 листопада 1918 р. в с. Курисово-Покровському⁴ місцева селянська біднота й батраки роззброїли гетьманську варту, захопили кулемет, кілька десятків гвинтівок, 25 коней з сідлами і створили свій партизанський загін. Але місцеві органи самоврядування, які складалися з есерів і земців, виступили проти партизанів і хотіли їх роззброїти. Не бажаючи пролиття крові, партизани відступили до с. Попівки, одночасно послали до Анатолієво-Тузлівського ВРК гінця з проханням допомогти. Анатолівці допомогли. На заклик ВРК з'явилося близько 30 підпільників, які на той час були в селі, зокрема П. Костиркін, А. Васильів, Б. Петриченко та ін. Озброївшись, загін поїхав в с. Ташино, де до нього приєдналось ще чоловік 15, потім переправився через Тилігульський лиман біля х. Кузнецове і попрямував у с. Попівку. Тут об'єдналися з партизанами с. Курисово-Покровського. Цей досить великий партизанський загін вирушив до с. Курисово-Покровського, в яке і вступив без бою. Невдовзі біля будинку волосного правління відбувся мітинг селян, на якому з промовою виступив голова Анатолієво-Тузлівського ВРК М. Ф. Патриваєв. Він закликав присутніх організуватись для боротьби проти окупантів і гетьманщини, проти поміщиків і буржуазії. Селяни Курисово-Покровського схвалили дії партизанів. Волосне правління визнало владу Військово-революційного комітету і зобов'язалося виконувати всі його розпорядження.

Ось такі й інші події відбулися в районі дій Анатолієво-Тузлівського Військово-революційного комітету, печатка якого збереглася і тепер виставлена в експозиції Одеського державного історико-краєзнавчого музею.

Не менший інтерес становить печатка Військово-революційного комітету с. Біляївки. Вона була передана Одеському державному історико-краєзнавчому музею в 1958 р.⁵ робітником-залізничником через співробітника одеської газети «Знамя коммунизма». На жаль, прізвище цього робітника залишилось невідомим. Печатка була знайдена ним під час ремонту полотна залізниці між станціями Попелюхи та Жеребкове.

⁴ Красные партизаны на Одесчине. 1918—1919 гг., стор. 41.

⁵ Одеський державний історико-краєзнавчий музей, фонди, КВ-2829.

Впадає в око незвичайна схожість Біляївської печатки з печаткою Анатолієво-Тузлівського ВРК. Їх розмір, форма, матеріал, спосіб обробки майже однакові. Печатка зроблена з одного бронзового моноліту; відлита й оброблена, очевидно, також в Одесі, можливо, в тій же майстерні, тим же майстром і в тому ж році. Тільки печатка Анатолієво-Тузлівського ВРК, як уже було сказано вище, частково була оброблена на токарному верстаті, а біляївська — ні. У біляївській печатці зберігся конусоподібний восьмигранний хвостовик, на якому кріпилась ручка. Ось чому біляївська печатка важча за анатолієво-тузлівську майже на 22 г. Її вага 89,780 г.

Подаємо відтиск (рис. 3) і основні розміри печатки (рис. 4) в міліметрах.

Рис. 3.

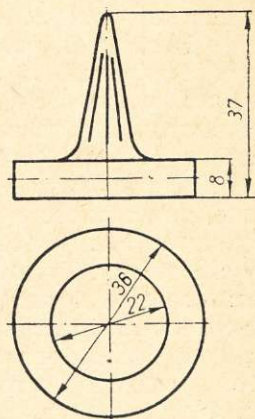

Рис. 4.

Власне печатка (матриця) кругла. Діаметр зовнішнього кола обідка печатки становить 36 мм; внутрішнього — 22 мм. В центрі кружка методом гравіровки зроблено опуклий напис у три рядки «Село Б'ляєвка Одес. уїз.», а на обідку печатки — круговий напис: «Военно-революційний комітетъ». Таким чином, за цими написами ми можемо встановити тільки належність печатки ВРК і район її дії: с. Біляївка та Біляївська волость, Одеського повіту, Херсонської губернії. Коли вона була зроблена — невідомо. Спроби знайти документи з відтисками цієї печатки не дали поки що позитивних результатів. Учасники подій, з якими ми розмовляли, не пригадують, коли вона була виготовлена, але добре пам'ятають, що нею користувались у 1918—1919 рр.

Один з організаторів партизанського руху на Подністров'ї А. А. Гончаров повідомив, що він добре пам'ятає печатки ВРК багатьох сіл Подністров'я, в тому числі і біляївську. Документ, підписаний головою ВРК і засвідчений печаткою, набував від-

повідного значення. Коли для потреб партизанських загонів брали у багатіїв продовольство або фураж, то часто замість грошей видавали їм документ з печаткою Військово-революційного комітету. Біляївська печатка, говорить А. А. Гончаров, використовувалась для цієї мети навіть у 1919 р.

Біляївський Військово-революційний комітет виник у серпні 1918 р. Село Біляївка тоді було одним з найбільших на Подністрів'ї (мало 1300 дворів, 6000 жителів). У Біляївці була велика група революційно настроєних селян. Найавторитетнішою людиною в селі вважався Іван Сидорович Короленко, колишній солдат, який ще в липні 1917 р., будучи на фронті, вступив до лав більшовицької партії і за дорученням Одеського обласного комітету КП(б)У вів серед селян велику агітаційну роботу, готуючи їх до боротьби з австро-німецькими окупантами.

В середині серпня 1918 р. в Біляївку прибув представник Одеського обкому партії підпільник Громобой (підпільна кличка матроса Ольшевського з судна «Громобой») з мандатом, який уповноважував його створити тут підпільний військово-революційний комітет. 19 серпня були скликані загальні збори підпільників села. З доповіддю виступив Громобой. Він розповів присутнім про становище, яке склалося в країні, і завдання ВРК. Збори створили волосний військово-революційний комітет. Головою ВРК було обрано І. С. Короленка, його заступником С. С. Короленка (батько голови), секретарем — Д. Рогачка, членами — Є. Салтановського, Х. Подобу.

Збройне повстання проти окупантів і гетьманської влади за вказівкою Одеського обкому партії розпочалося в ніч з 13 на 14 листопада в Біляївській волості і м. Маяках і закінчилось повною перемогою⁶. Незабаром у м. Маяках відбулись загальні збори представників повсталих сіл Подністрів'я, після чого було створено партизанський загін, який очолив представник Одеського обкому партії Тенгиз Жгенті. Загін налічував 440 бійців. Незабаром командиром цього загону став місцевий житель Григорій Тарасенко, революціонер, недавно звільнений з одеської тюрми.

У грудні 1918 р. в Біляївці був створений сільський загін, куди ввійшло 175 місцевих жителів⁷. Загін мав два кулемети й іншу зброю. Хоч на цей час англо-французькі інтервенти зайняли Одесу і біляївську водопровідну станцію «Дністер», партизани Біляївки протягом довгого часу тримали волость у своїх руках. У лютому 1919 р. проти них був направлений білогвардійський загін. Партизани потерпіли поразку і відступили. Але ревком продовжував керувати підпільною боротьбою до квітня

⁶ Одеський державний історико-краєзнавчий музей, фонди, КВ-2680, Д-270, арк. 44.

⁷ Там же, арк. 52.

1919 р., до повного вигнання з півдня нашої країни англо-французьких інтервентів. У боротьбі з ними взяв активну участь заново сформований Придністровський партизанський загін, який очолив моряк А. А. Гончаров. У цей загін ввійшли і біляївські партизани. Партизанський загін скоро було перетворено в 1-й Придністровський, а потім у 404-й стрілецький полк, який увійшов до складу славетної 45-ї дивізії.

У 1919 р. під час одного з боїв Придністровського партизанського загону з якоюсь великою бандою в районі залізничних станцій Попелюхи та Жеребкове колишній голова Біляївського ВРК І. С. Короленко сховав печатку ВРК і ще деякі речі в наспі залізниці, а після бою не зміг знайти її. Так печатка і пролежала в землі майже 40 років. Зараз печатка виставлена в експозиції.

Заслугує на увагу й гумова печатка, яка належала П. П. Мізікевичу — надзвичайному комісарові охорони залізниць Одеського округу. Ця печатка як дорогоцінна реліквія з 1918 р. зберігалася в сім'ї П. П. Мізікевича і тільки нещодавно — в 1958 р. його дочка Н. П. Ніколаєвська передала її в дар Одеському державному історико-краєзнавчому музею⁸.

Розшуки відтисків печатки на документах не дали бажаних результатів. Не знайдено й постанови Одеського раднаркому про призначення П. П. Мізікевича надзвичайним комісаром охорони залізниць Одеського округу, хоч у протоколах засідань Одеського раднаркому серед комісарів, які були присутні, часто згадувалося і його прізвище.

Дата виготовлення печатки невідома. Скоріше за все її зробили в лютому 1918 р., коли було призначено всіх обласних комісарів: праці, фінансів, пошти й телеграфу, освіти та ін. Логічно допустити, що в ці дні була утворена й посада надзвичайного комісара охорони залізниць Одеського округу (або області).

Радянська влада в Одесі перемогла в результаті збройного повстання Червоної гвардії, революційних солдатів та матросів. В ніч з 13 на 14 січня 1918 р. на заклик Військово-революційного комітету повстанці зайняли майже все місто. Вечером 14 січня загальні збори Рад робітничих, солдатських, селянських і матроських депутатів проголосили в Одесі Радянську владу. Ще в процесі боротьби для керівництва тією чи іншою ділянкою суспільно-політичного або економічного життя міста й області (округу) призначались окремі комісари. Комісаром праці було призначено П. І. Старостіна, комісаром пошти і телеграфу Г. П. Ачканова і т. д. П. П. Мізікевича спочатку було призначено комендантом, або, як частіше його називали, комісаром залізничного вузла Одеського району.

⁸ Одеський державний історико-краєзнавчий музей, фонди, № 23395.

У лютому 1918 р., коли Одеський раднарком поширив свою владу на весь округ (область)⁹, влада окремих комісарів, в тому числі й П. П. Мізікевича, теж розширилась. Він був призначений надзвичайним комісаром охорони залізниць Одеського округу.

Ця сфрагістична пам'ятка — кругла гумова пластинка завтовшки в 2 мм, діаметром 34 мм. Одним боком вона прикріплена до дубової колодочки розміром 36×36×7 мм, а другий бік її — лицева частина. Печатка, таким чином, однобічна, прикладна. Подаємо її відтиск (рис. 5) і розміри (рис. 6) в міліметрах.

Рис. 5.

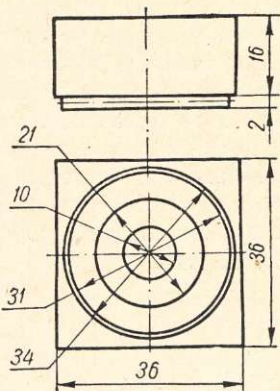

Рис. 6.

На лицевому боці зображено традиційний для прикладних печаток офіційних установ обідок і коло. Діаметр зовнішнього подвійного кола обідка дорівнює 34—31 мм, внутрішнього — 21 мм. Кола, зображення й текст печатки вирізані опукло. На обідку подано круговий напис: «Чрезвыч. Комиссар обороны жел. дорог Одес. Округа». Висота й ширина літер — 2×1 мм. В центрі кружка зображена п'ятикутна зірка, від якої в усі боки радіально йдуть лінії — промені. Всередині зірки вирізано вписане коло, що створює ще один, менший кружок діаметром 10 мм. У цьому кружку вміщено зображення емблеми залізничника.

Радянська влада в Одесі тоді проіснувала недовго. 13 березня 1918 р. місто зайняли австро-німецькі окупанти. Революційні армії з боями відходили на схід. Разом з ними відходила одеська Червона гвардія, депутати Рад, народні комісари, в тому числі й П. П. Мізікевич. Він зберіг печатку надзвичайного комісара. Після трагічної загибелі Мізікевича під час придушення

⁹ До складу Одеської області входили губернії: Бессарабська, Херсонська, Таврійська, частина Подільської та Катеринославської.

куркульського заклоту німців-колоністів під Одесою в липні 1919 р. печатку зберігала його сім'я. Зараз печатка знаходиться в експозиції Одеського державного історико-краєзнавчого музею.

И. С. Бережной

ПЕЧАТИ РЕВОЛЮЦИОННЫХ УЧРЕЖДЕНИИ ОДЕСЧИНЫ

Резюме

В статье охарактеризованы бронзовые печати Анатолиево-Тузловского и Беляевского военно-революционных комитетов и резиновая печать чрезвычайного комиссара обороны железных дорог Одесского округа — уникальные памятники революционной сфрагистики. Они являются еще одним свидетельством того, что героическая борьба рабочих и крестьян против войск боярской Румынии, австро-германских оккупантов и гетманщины в 1918 г. на юге Украины проходила организованно, ибо во многих волостях Одесского уезда во главе масс стояли созданные одесским большевистским подпольем военно-революционные комитеты. Организаторами и руководителями этой борьбы были большевики.

Г. І. Сіяртова

**ПЕЧАТКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ КРАЙОВОЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ
(1921—1938 рр.)**

Документальні матеріали Закарпатського обласного державного архіву — чудова база для розробки питань спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, зокрема сфрагістики. Проте з такою метою ці багаті джерела досі майже ніким не використовувались.

Спробуємо звернутися до сфрагістичних пам'яток найновішого періоду й описати печатки Закарпатської організації Комуністичної партії Чехословаччини (1921—1938 рр.), а також її попередниці — Міжнародної соціалістичної партії (1920—1921 рр.). Фонди документальних матеріалів цих організацій не збереглися. Залишилися лише окремі документи, які відклались у фондах державних органів влади й поліції. Поки що вдалося виявити близько 30 відбитків печаток цих організацій.

Процес утворення революційної організації на Закарпатті має ряд особливостей. Окремі соціалістичні групи (місцеві організації Соціалістичної партії Угорщини), створені в період Угорської Радянської Республіки в 1919 р., після придушення Радянської влади були розгромлені й продовжували свою роботу підпільно. Тільки в серпні 1919 р. було створено організаційний комітет, який почав згуртовувати революційні елементи Закарпаття. В лютому 1920 р. революційні групи оформляються в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Сваляві, Довгим¹.

21 березня 1920 р. відбувся I, організаційний з'їзд комуністів і лівих соціалістів Закарпаття, на якому було оголошено про створення Міжнародної соціалістичної партії (МСП). На з'їзді було ухвалено тимчасовий організаційний статут, обрано Крайовий виконавчий комітет партії в складі п'яти чоловік². 24 квітня

¹ Б. Співак. У полум'ї революційних боїв. Ужгород, 1959, стор. 52.

² Газ. «Наука» від 24 березня 1920 р.

1920 р. на засіданні виконкому було утворено Центральний партійний секретаріат (Окружний предводительський комітет). В березні — квітні 1920 р. було утворено 16 місцевих організацій МСП, в яких нараховувалось до 15 тис. членів.

Незабаром після Надзвичайного з'їзду партії (20 червня 1920 р.), на якому серед інших було розглянуто питання про зміни організаційного статуту, на партійних документах з'являються партійні штампи й печатки³. Досі виявлено 10 таких печаток. Усі вони, за винятком печаток партійних організацій сіл, круглі, діаметром від 36 до 39 мм. Матриці вирізано на гумі. Для відбитків вживалась штампельна фарба синього, фіолетового або рожевого кольорів. Шрифт, розташування, зміст і мова написів на всіх печатках різні. Спинимось окремо на кожній печатці.

Рис. 1.

Відбиток печатки Центрального партійного секретаріату (рис. 1) поставлено на документі від 31 червня 1920 р.⁴ У центрі печатки (в колі) зображено п'ятикутну зірку, навколо подано назву партії — «Чехословенська Інтернаціональна Соціалістична Партія округу Подкарпатскоу Русі». Ближче до центра — дослівний переклад угорською мовою.

Печатку поставлено поруч з підписом окружного секретаря партії внизу документа, який є проханням секретаріату партії до властей дати дозвіл на проведення профспілкових зборів. Привертає увагу те, що в назві партії вжито термін «Чехословенська», а Закарпатська організація вважається окружною. Оскільки єдиної соціалістичної партії Чехословаччини не було, можливо, керівництво партії цим хотіло відбити державну приналежність Закарпаття, яке було в той час частиною, округом Чехословаччини.

Подібну ж назву партії зустрічаємо на бланках, виготовлених друкарським способом. Різниця лише в написанні (в штампі — «Чешкословенская интернациональная социалистическая партия округ Подкарпатской Руси», тобто напис по-російськи з збереженням старої орфографії), а також у тому, що другий напис дано не угорською, а чеською мовою⁵. Така ж за формою, розміром, розташуванням і написанням літер печатка вживалась Берегівською організацією МСП⁶.

³ У фондах Цивільного управління Підкарпатської Русі (ф. 63) і окружних управлінь (ф. 13, 14, 15, 43, 90).

⁴ Закарпатський облдержархів, ф. 63, оп. 1, спр. 131, арк. 41.

⁵ Там же, арк. 70.

⁶ Там же, ф. 14, оп. 2, спр. 195, арк. 67.

Останні виявлені печатки місцевих організацій МСП відрізняються від попередніх і відзначаються великою різноманітністю як за формою, так і за змістом і розташуванням написів. Наприклад, печатка Хустської організації має напис «Международной социалистической партии Гуска организация» (рис. 2)⁷, Великобичківської — «Секретариат международной соц. партии в Вел. Бочкове»⁸; Ужгородської — «Секретариат социалистической рабочей партии Ужгород» (рис. 3)⁹; Солотвинської — «Организация Международной Социалистической Партии. Слатина» (рис. 4)¹⁰.

Загальні ознаки цих печаток такі: вони круглі за формою, написи на них зроблені російською й угорською мовами.

Печатки Середнянської та Есенської організацій МСП різко відмінні від названих вище: обидві вони овальної форми, але неоднакові за розміром. Перша простіша: в центрі — назва села, вгорі — «Социалистическая партия», внизу — «организация», всі на-

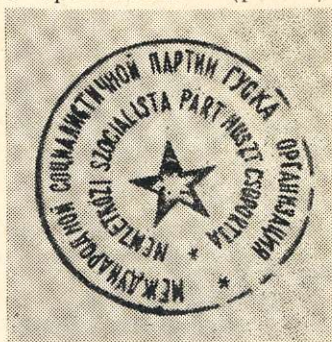

Рис. 2.

Рис. 3.

Рис. 4.

писи угорською мовою, з боків — маленькі шестикутники¹¹. Друга печатка з краю прикрашена зубчатим орнаментом, з боків — маленькі п'ятикутні зірочки, в центрі — зірка й назва села, вго-

⁷ Закарпатський облдержархів, ф. 41, оп. 1, спр. 14.

⁸ Там же, ф. 15, оп. 3, спр. 154, арк. 52.

⁹ Там же, ф. 63, оп. 1, спр. 131, арк. 47, 58.

¹⁰ Там же, ф. 90, оп. 2, спр. 52.

¹¹ Там же, ф. 43, оп. 2, спр. 52.

рі і внизу — написи «Соціалістична партія» чеською та угорською мовами (рис. 5)¹².

Усі виявлені відбитки свідчать про те, що партійні печатки ставились на вихідних документах, надісланих властям з приводу видачі дозволу на проведення зборів, поширення плакатів, газет тощо, а також на внутрішніх партійних документах (партійних квитках та ін.).

Рис. 5.

Велика різноманітність печаток, особливо щодо змісту написів, свідчить про те, що Центральний секретаріат МСП не приділяв особливої уваги уніфікації партійних печаток. Зараз це утруднює встановлення приналежності тієї чи іншої печатки.

Міжнародна соціалістична партія ще не була комуністичною партією, але вона була, безсумнівно, революційною організацією закарпатського пролетаріату і з основних питань революції стояла на комуністичних позиціях¹³. Разом з революційними організаціями Словаччини МСП була одним з ініціаторів утворення єдиної Комуністичної партії Чехословаччини.

На з'їзді комуністичних організацій Чехії, Словаччини й Закарпаття в Празі 16 травня 1921 р. було ухвалено рішення про остаточний розрив з опортуністами і утворення Комуністичної партії¹⁴. Закарпатська організація ввійшла в КПЧ як партійна організація XXIV краю (округу). Уже 4 червня 1921 р. на титульній сторінці газети «Правда» вперше з'явився напис «Орган КПЧ, XXIV округ Подкарпатской Руси». Закарпатський крайком об'єднав 13 окружних комітетів, до яких увійшла 91 місцева парторганізація¹⁵.

Перший відбиток печатки крайового секретаріату партії вдалося виявити на документі від 17 липня 1921 р. — циркулярі, надісланому до Хустської окружної організації, про членство в партії¹⁶. Печатка кругла, в діаметрі 40 мм. У центрі малого кола — п'ятикутна зірка з серпом і молотом. По колу зроблено написи російською та угорською мовами: «Коммунистична партія в Чехословакиї секретаріат Подкарпатской Руси» (рис. 6). На партійних документах крайового секретаріату того ж року

¹² Закарпатський облдержархів, ф. 41, оп. 1, спр. 360.

¹³ Див. збірник документів «Шляхом Жовтня», т. I. Ужгород, 1957.

¹⁴ Там же, стор. 330.

¹⁵ В. Білоусов. На шляху до перемоги. Ужгород, 1958, стор. 66.

¹⁶ Закарпатський облдержархів, ф. 29, оп. 3, спр. 199, арк. 150.

зустрічається штамп з таким же написом, але замість угорсько-го тексту — чеський¹⁷.

Починаючи з грудня 1921 р. на документах крайового секретаріату трапляється печатка з таким же написом, як попередній, але з іншим шрифтом і більшою за розміром зіркою в центрі (рис. 7)¹⁸.

Рис. 6.

Рис. 7.

Точних даних про час і причину зміни, хоч і незначної, печатки крайового секретаріату КППЧ немає. Можливо, вона пов'язана з змінами статуту й програми КППЧ на об'єднавчому з'їзді партії, що відбувався в Празі 30 жовтня — 4 листопада 1921 р.¹⁹ Цю печатку ставив крайовий секретар партії протягом 1921—1926 рр. на документах, адресованих адміністративним властям або органам поліції. Печаток іншої форми за період з 1921 по 1924 р. не виявлено. На документі за листопад 1925 р. знаходимо й іншу печатку крайового секретаріату²⁰ (рис. 8). Її слід описати окремо. З усіх виявлених це єдина велика кругла печатка (52 мм в діаметрі) Закарпатської організації КППЧ. У верхній її частині є напис в чотири ряди: «Секретаріат карпато-руського (XXIV) края Комунистичной Партии Чсл. (секції III. Інтернаціонала)». Дві невеликі зірочки з серпом і молотом відокремлюють цей напис від такого ж напису угорською мовою в нижній частині печатки. В центрі — велика зірка також з серпом і молотом.

Таким чином, у даному випадку ми зустрілися з фактом вживання в один і той же час двох різних печаток Крайового секре-

¹⁷ Закарпатський облдержархів, ф. 63, оп. 1, спр. 128, арк. 188.

¹⁸ Там же, спр. 640, арк. 14; спр. 128, арк. 188.

¹⁹ «Шляхом Жовтня», т. I, стор. 371—373.

²⁰ Закарпатський облдержархів, ф. 63, оп. 1, спр. 640, арк. 71.

таріату КПЧ. Спільні у них форма та розташування зірки, серпа і молота.

У документальних матеріалах немає відомостей про виготовлення, збереження, вживання партійних печаток. Дещо про це можна почерпнути із спогадів старих комуністів: Д. П. Поповича — колишнього члена бюро Закарпатського крайкому КПЧ і Адольфа Пфедера, який був секретарем Ужгородської окружної організації КПЧ. За їх словами, ЦК КПЧ не зобов'язував крайком партії виготовляти печатки стандартного зразка. Печатки, які замовлялись місцевими партійними органами у приватних майстрів, в офіціальних державних органах не реєструвались, хоч КПЧ існувала легально. Як згадують Попович і Пфедер, печатки зберігалися в секретаря організації, касира чи оргсекретаря.

Рис. 8.

Після 1926 р. круглі печатки більше не зустрічаються. Її замінили штампи і квадратні печатки. У 1927 р. крайовий секретаріат користувався штампом з написом: «Секретаріат XXIV. (Підкарпатського) Краю Комуністичної Партії Чехословаччини».

Рис. 9.

ни, Ужгород, Вул. Духновича 19». Нижче і справа — той же напис угорською мовою. В центрі штампа — невелика зірка з серпом і молотом²¹ (рис. 9). Характерно, що тут вперше напис зроблено українською мовою.

У 1929 р. за рішенням IX партконференції з метою зміцнення зв'язків партійного керівництва з масами Крайовий секретаріат було переведено з Ужгорода в Мукачеве. Тому було виготовле-

²¹ Закарпатський облдержархів, ф. 63, оп. 1, спр. 743, арк. 37.

но нову печатку секретаріату—прямокутну, розміром 70×38 мм, з написом: «Секретаріат ХХІV. Краю КПЧ (Закарпаття) в Мукачеві»— українською, чеською й угорською мовами (рис. 10)²².

Після VI з'їзду КПЧ в 1931 р. у зв'язку з зміною порядкового номера Закарпатської крайової організації на циркулярах, які надсилалися секретаріату, почали ставити нову печатку

Рис. 10.

(штамп). Напис «Секретариат проводу XV краю КПЧ (секція Комуністичного Інтернаціоналу) на Підкарпатті» був зроблений також трьома мовами²³. Цей штамп зустрічається на внутрішніх партійних документах періоду 1932—1936 рр.

Крім печаток крайового секретаріату КПЧ виявлено 10 печаток окружних організацій і дві сільські. Ці печатки не відзначаються такою різноманітністю форм, як крайова. Серед них зустрічаються тільки два типи — овальні й круглі. Вони, як видно, виготовлялися за одним зразком, змінювалась лише географічна назва. Овальні печатки вживалися протягом 1921—1928 рр. кількома окружними секретаріатами — Хустським, Акна-Слатинським, Великобичківським, Солотвинським, Перечинським, Берегівським, а можливо, й іншими²⁴. Ужгородський, Мукачівський і Севлюський окружні секретаріати партії мали круглі печатки, якими користувалися і на початку 30-х років.

Овальні печатки були виготовлені, мабуть, в один час і одним майстром, тому що вони ідентичні за розміром (57×38 мм), формою й шрифтом. У верхній частині печатки по еліпсу напис російською мовою: «Коммунистична партия в Чехословакиѣ. Окружный секретариат в...» (Хусті, Вел. Бичкуві і т. д.). В нижній частині печатки той же напис зроблено угорською мовою. В цент-

²² Закарпатський облдержархів, ф. 2, оп. 2, спр. 130, арк. 115-а.

²³ Там же, спр. 247, арк. 67.

²⁴ Закарпатський облдержархів, ф. 2, оп. 2, спр. 18, арк. 60; ф. 12, оп. 1, спр. 145, арк. 233 зв.; ф. 14, оп. 2, спр. 195, арк. 66; ф. 15, оп. 5, спр. 20; оп. 3, спр. 154, арк. 51; ф. 63, оп. 1, спр. 742, арк. 4; ф. 90, оп. 2, спр. 48, арк. 33.

рі печатки — малий еліпс, в якому вміщена п'ятикутна зірка з серпом і молотом, ліворуч від неї лозунг: «Пролетаріє всіх краєв соединятеся», праворуч — те ж угорською мовою (рис. 11). Всі документи, на яких є відбитки указаних печаток, — це прохання про дозвіл на проведення зборів, мітингів і т. д. На внутрішніх партійних документах такі печатки не зустрічаються.

Круглі печатки, хоч і мають багато спільних елементів (однаковий шрифт, невелика зірка з серпом і молотом в центрі, невеликий орнамент біля зірки), проте вони різні. Найраніший з виявлених відбитків цих печаток (вересень 1926 р.) належить Севлюській окружній організації²⁵. Вгорі її напис по колу — «Коммунистичная партия в ЧСР», внизу — той же напис угорською мовою. Ліворуч від зірки назва окружного центру «В. Севлюш», праворуч — те саме по-угорськи (рис. 12).

Рис. 11.

Два відбитки печаток Ужгородської окружної організації (1932 і 1934 рр.)²⁶ також мають спільне, головним чином у способі написання назви організації, в емблемі й орнаменті. Але вони неоднакові за розміром (одна має в діаметрі 37 мм, друга — 40 мм), а також не схожі за розміщенням назви центру округу. У відбитку печатки 1932 р. цю назву (Ужгород) подано угорською й чеською мовами (праворуч і ліворуч від емблеми), а у відбитку 1934 р. — під емблемою і тільки по-чеськи. Точні дати вживання цих печаток документально не встановлено. Можна припустити, що першу печатку було знищено внаслідок поліцейського нальоту і замінено новою, по суті такою ж, але з невеликими, неістотними змінами.

Печатка Мукачівської окружної партійної організації відрізняється від трьох попередніх. Назву організації — «Окружний секретаріат Комуністичної Партії в ЧСР» — дано на колі двома мовами. В центрі — назва міста по-російськи й по-чеськи. Відбиток цієї печатки виявлено на партійному квитку, виданому округкомом.

З сільських партійних печаток виявлено дві: відбиток печатки Берегівської партійної організації (Хустський округ) за 1928 р.²⁷ і печатку Копашнівської організації (також Хустського

²⁵ Закарпатський облдержархів, ф. 15, оп. 3, спр. 955, арк. 59.

²⁶ Там же, ф. 43, оп. 3, спр. 9, арк. 14; ф. 43, оп. 3, спр. 1321, арк. 2.

²⁷ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 18, арк. 64 зв.

округу) кінця 20-х років (печатка зберігається в Закарпатському обласному краєзнавчому музеї).

Матрицю печатки організації с. Копашнева вирізано на гумі. Основа печатки й кругла ручка зроблені з дерева. Розмір відбитка в діаметрі — 37 мм. У центрі печатки є мале коло, в якому розміщена зірка з серпом і молотом. У верхній частині печатки

Рис. 12.

Рис. 13.

видно напис «Комунічна партія Чехословакі організація». Під нею той же напис по-угорськи, але без помилок. Внизу назва села угорською і російською мовами.

Відбиток печатки комуністичної організації с. Березова інший (рис. 12).

Вивчення печаток комуністичної організації Закарпаття періоду 1920—1938 рр., безперечно, допоможе з'ясувати ряд питань історії Закарпатської партійної організації.

Г. И. Сияртова

**ПЕЧАТИ ЗАКАРПАТСКОЙ КРАЕВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ЧЕХОСЛОВАКИИ
(1921—1938 гг.)**

Резюме

В статье идет речь о богатейшем источнике для разработки вопросов вспомогательных исторических дисциплин, в частности сфрагистики,— документальных материалов Закарпатского областного государственного архива. Автор анализирует сфрагистические памятники новейшего периода — печати Закарпатской краевой организации КПЧ (1921—1938 гг.) и ее предшественницы — Международной социалистической партии (1920—1921 гг.). Дальнейшее изучение этих печатей поможет выяснить ряд вопросов истории Закарпатской партийной организации.

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ. ЗБРОЄЗНАВСТВО. КНИГОЗНАВСТВО

О. Я. Мацюк

РОЛЬ ФІЛІГРАНОЛОГІЇ У ВСТАНОВЛЕННІ ЧАСУ НАПИСАННЯ НЕДАТОВАНИХ ДОКУМЕНТІВ *

Дослідники інколи мають справу з важливими документами, на яких не позначені дати написання. Для встановлення їх, поряд з історичними, палеографічними та деякими іншими особливостями документа, важливе значення мають водяні знаки паперу, на якому написаний цей документ.

Встановлення дат на підставі водяних знаків можна застосовувати до більшості українських документів, починаючи з XIV і кінчаючи 40-ми роками XIX ст., тобто до того часу, коли паперова промисловість України, а також тих держав, які продавали їй папір, перейшла від кустарного до машинного виготовлення паперу. Проте цим способом, особливо для визначення дат недатованих листів та ряду інших документів, можна частково користуватися при роботі з документацією, створеною до початку і навіть під час другої світової війни. Тільки у післявоєнні роки майже всі паперові фабрики відмовилися від штампування водяних знаків, щоб не уповільнювати виробництво паперу, потреба в якому зростає з кожним роком.

Зараз водяні знаки ставляться тільки на особливо важливих документах (бланки строгої звітності, білети державної скарбниці, цінні папери, різні державні, особисті документи тощо) з метою запобігти їх підробки.

Працівники державних архівів, бібліотек, а також окремі дослідники рідко звертають увагу на папір як на письмовий чи друкарський матеріал, на його властивості. А якщо й звертають

* Автор висловлює щирю подяку за допомогу і вказівки академіку І. П. Крип'якевичу, Я. Д. Ісаєвичу, В. К. Сіверській (Львів), І. Л. Бутичу (Київ), а також В. К. Кириченку (Львів), за фотокопії, виготовлені способом просвічування безпосередньо на фотопапір.

увагу, то описують папір досить просто — зазначають колір, товщину, шорсткість чи гладкість поверхні і т. п. Інші дослідники вказують тільки якість. Наприклад, Я. П. Запаско так характеризує папір друку І. Федорова: «Папір усіх українських видань Федорова досить добротний, міцний, еластичний, добре сприймає фарбу»¹. Можливо, якщо додати до цього ще вагу одного квадратного метра і сорт, як це прийнято в тепершній поліграфії і паперовій промисловості, то цього б і вистачало для характеристики сучасного паперу. Однак для паперу 400-річної давності такого визначення замало. Проте авторові згаданої книги не можна докоряти, бо він, описуючи друки І. Федорова, в доповнення до сказаного все-таки наводить кілька датованих філіграней.

Дослідники детальніше цікавляться папером, як правило, лише тоді, коли їм потрібно встановити дату недатованого друку або рукопису, яку можна дістати на підставі визначення водяного знака і сита, на якому відливався папір. Але, на превеликий жаль, дослідників мало цікавлять такі пов'язані з папером питання, як його виготовлення, ціна, торгівля ним, а також історія самих папірень.

Досвід показав, що глибоке вивчення історії папірень дозволяє точно встановити нижню межу, якою можна датувати рукописний документ або друковане видання, що мають певний водяний знак (тобто рік, раніше якого не появився рукопис або друк, що нас цікавить). Визначити вищу межу складніше, оскільки вона залежить від тривалості зберігання паперу з певним водяним знаком на складі видавця, установи або приватної особи. Радянський дослідник С. А. Клепиков наводить відомі йому випадки, коли сучасні художники-гравери використовують для своїх відбитків папір XVII—XVIII ст., а іноді і більш ранній, щоб надати відтискові той чи інший колорит. Якщо дослідник в майбутньому буде визначати час виходу цього відбитка тільки на основі паперу, то він зробить помилку. Недобросовісні антиквари свідомо друкують на старому папері дошки старих майстрів, що потрапляють в їх руки, якраз з розрахунком на таких «знавців»². Однак в обох випадках маємо справу не з типовими явищами.

У більшості випадків можна встановити різницю між часом виробництва паперу з певним водяним знаком і часом його використання. Папір після виготовлення деякий час може зберігатися на складі фабрики, купця-посередника, друкарні, установи, купця-роздрібника, в приватної особи.

Встановити тривалість зберігання паперу певної марки і з певним водяним знаком у самій папірні, в купця-посередника чи роз-

¹ Я. Запаско. Першодрукар Іван Федоров. Львів, 1964, стор. 58.

² С. А. Клепиков. Філіграні и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII—XX века. М., 1959, стор. 33.

дрібного купця неможливо. Що ж до зберігання закупленого паперу в друкарнях і установах, то тут можна дати відповідь з точністю в межах одного року шляхом порівняння дати водяного знака з датою, поставленою на друці або оригінальному рукописі.

Багато дослідників на основі водяних знаків встановлювали розрив між виготовленням і використанням паперу. Наведемо кілька прикладів. Як відомо, Н. П. Ліхачов прийняв у цьому випадку десятирічний³, а Ш. М. Бріке—п'ятнадцятирічний строк⁴.

Рис. 1. Дно паперової форми з прикріпленою філігранню.

Радянські спеціалісти в галузі філігранології також провели докладні дослідження у цьому напрямі. Так, С. А. Клепиков встановив, що для друкованих видань основна кількість показників (88,3%) припадає на час від 0 до 3 років, а на строк від 0 до 2 років — 79,4%⁵. Іншими словами, для друкованих видань розрив між датою відливки і датою використання паперу—до 3 років включно. Виводячи середнє для друків і рукописів, С. А. Клепиков одержав: середній розрив для друків — 1,4 року, а для рукописів — 2,2 року. Зрештою, це й зрозуміло, адже друкарі були зацікавлені в швидкому обороті паперу, і випадки залежування його тут трапляються порівняно рідко. В установах же можливі випадки більш пізнього використання паперу. Особливо часто це траплялося при виготовленні різних бланків, реєстраційних книг, копій.

Найважче визначити верхню межу датування документа у приватних споживачів. Наведемо характерний приклад. В особистому фонді письменника Антона Крушельницького знайдено лист, написаний йому з Відня на англійському папері, виготовленому в Лондоні з водяним знаком, датованим 1903 р.⁶ На листі дата 22 березня 1930 р. Як бачимо, розрив між виготовленням і використанням паперу становить 27 років. Таким чи-

³ Н. П. Ліхачев. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. СПб., 1899.

⁴ Ch. M. Briquet. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques de papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600, vol. I—IV. Genève, 1907.

⁵ С. А. Клепиков, вказ. праця, стор. 33.

⁶ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 361, оп. 1, спр. 86, арк. 52.

ном, коли б на листі з цією філігранню не було дати, встановити верхню межу можна було б тільки за допомогою додаткових даних, почерпнутих із змісту листа.

М. В. Кукушкіна встановила, що в 78,8% випадків з 382, досліджених нею, розрив між виготовленням і використанням паперу становить від 0 до 2 років⁷.

Для того щоб встановити розрив між часом виготовлення і часом використання паперу на Україні, нами відібрано 86 філіграней кінця XVIII — першої половини XIX ст., в склад яких входить дата виготовлення паперу. Дата використання паперу, тобто написання того чи іншого документа, у кожному окремому випадку також добре відома. В результаті поділу на роки ми одержали такі ряди для рукописних документів:

Український папір			Закордонний папір		
розрив у роках	кількість випадків	%	розрив у роках	кількість випадків	%
0 ⁸	4	7,1	0	—	—
1	18	42,8	1	8	21,4
2	9	21,4	2	10	35,7
3	5	11,9	3	1	3,5
4	2	4,7	4	5	18,4
5	3	7,0	5	1	3,5
6	1	2,5	6	1	3,5
понад 6 років	1	2,5	7	2	7,0
			8	1	3,5
			понад 8 років	1	3,5
Разом . . . 43 випадки 100,0			Разом . . . 30 випадків 100,0		

Як видно з наведених даних, основна кількість випадків споживання українського паперу (42,8%) припадає на час від 0 до 1 року, а в наступні роки поступово зменшується. У закордонного паперу розрив між виготовленням і використанням збільшується до 2 років. На цей строк припадає 35,7% випадків. У рік виготовлення використання цього паперу не спостерігається, тоді як на місцевий папір на цей час припадає 7,1% випадків. В наступні роки зменшення або збільшення розриву проходить нерівномірно, що, очевидно, пов'язано з труднощами його перевезення, залежуванням на складах різних купців-посередників, в митних установах тощо.

Бувають і деякі винятки при встановленні дат недатованих

⁷ М. В. Кукушкіна. Філіграні на бумаге русских фабрик XVIII—начала XIX в.—Исторический очерк и обзор фондов Рукописного отдела Библиотеки АН СССР, вып. II. М.—Л., 1958, стор. 287.

⁸ Рік виготовлення і використання паперу збігається.

документів навіть на основі філіграней з зазначенням року відливки паперу. Особливо це стосується штемпельного паперу, який протягом першої половини XIX ст. використовувався в Галичині, Буковині, на Закарпатті і в частині сучасної Волинської області. Якщо різниця між часом виготовлення і використанням звичайного паперу по всій Україні майже однакова, то не так стоїть справа з гербовим папером, який використовувався на те-

Рис. 2. Фотокопія водяного знака (Львівська папірня) з ганчірного паперу, виготовлена способом просвічування на фотопапір.

риторії України, що входила до складу Російської держави, і штемпельним папером, який вживався на українській території, загарбаній Австрією.

У Росії з 1690 по 1723 р. як гербовий використовувався папір іноземного походження з філігранню Amsterdam (герб міста Амстердама). Цю філігрань протягом усього періоду її вживання докладно дослідив С. А. Клепиков, опублікувавши в своїй цінній розвідці 310 варіантів її з 512 датами⁹.

17 жовтня 1723 р. Петро I спеціальним указом затвердив стандарт водяного знака для гербового паперу¹⁰. Однак фактично новий стандарт прижився тільки з 1724 р. Гербовий папір, що відливався в російських папірнях в XVIII—XIX ст., позначався завжди двоголовим орлом, написом «гербовая бумага»,

⁹ С. А. Клепиков. Бумага с филигранью «герб города Амстердама». — Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина, вып. 20. Археография и источниковедение. М., 1958, стор. 315—352.

¹⁰ Н. П. Лихачев. Бумага и бумажные мельницы в Московском государстве. СПб., 1891, філігрань № 558.

вартістю гербового збору і роком відлиття паперу. Все це входило в склад філіграні. Тому, зустрічаючи недатовані документи, написані на російському гербовому папері цього періоду, дослідник без зайвих труднощів зможе досить точно визначити час його написання.

Зовсім іншу картину спостерігаємо при дослідженні документів, написаних на австрійському штемпельному папері, випущеному згідно з новим штемпельним патентом 1802 р.¹¹ Нам вдалося виявити 15 відмін водяних знаків штемпельного паперу¹².

На відміну від російського гербового австрійський штемпельний папір протягом усього часу дії нового штемпельного патенту відливався з датою «1803». Це підтвердили і наші спостереження над філігранями. На основі кількох десятків знаків встановлено, що час використання цього паперу в Галичині — від 0 до 41 року. Цей папір вживався до опублікування у 1840 р. нового штемпельного закону¹³. Отже, встановити дату недатованого документа, написаного на штемпельному папері з цими філігранями, не можна.

В датуванні рукописів часто робилися підробки. Найчастіше підробки документів трапляються в майнових справах, заповітах, наданнях шляхетських титулів і т. п. Писарі, підробляючи документи, не завжди звертали увагу на папір і датували документи минулими роками на новому папері. Інколи подибуємо, що такі фальсифікати написані на папері з датованою філігранню. В цьому випадку виявити підробку легко. Коли ж на філіграні дати немає, то треба бути дуже обережним, щоб не помилитися.

Перші фальсифікати на Україні, які можна було викрити за допомогою водяних знаків і сфрагістики, відносяться до XVI ст. Так, у 1589 р. Львівський єпископ Гедеон Балабан підробив лист константинопольського патріарха Ієремії до львівських міщан¹⁴. Фальсифікат був викритий після одержання справжнього листа патріарха і завдяки виявленню підробки печатки¹⁵. Аналізуючи всі інші листи і послання патріарха, бачимо, що вони завжди писалися на турецькому папері, який відрізнявся від польського високою якістю і особливо блискучою поверхнею. Крім того, на

¹¹ *Continuatio Edictorum et Mandatorum Universalium in Regnis Galiciae et Lodomeriae*. 1802, стор. 108—142.

¹² Див. наше повідомлення «Водяні знаки документів — джерело до вивчення історії паперової промисловості України кінця XVIII—першої половини XIX ст.» — Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1965, стор. 239—260.

¹³ *Provinzial Gesetzsammlung des Königreichs Galicien und Lodomerien für das Jahr 1840*. Lemberg, 1842, стор. 89—747.

¹⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 101, арк. 1.

¹⁵ W. Miłkowiçz. *Monumenta Confraternitatis Stawropigianae Leopoliensis*, t. 1, стор. 198, dok. CXXV.

ньому завжди був однаковий водяний знак¹⁶. Згаданий фальсифікат був написаний Балабаном на польському папері з гербом «Абданк». Ми не знаємо випадків, щоб в кінці XVI ст. в Османській імперії писали на польському папері. Однак підробка з точки зору паперу і водяного знака була досить вдалою, бо патріарх Ієремія, перебуваючи тоді в Красноставі, всі інші листи написав також на польському папері¹⁷. Таким чином, необхідно докладно вивчити не лише сумнівний документ, який може бути підроблений, а й ряд інших, і тільки тоді робити відповідні висновки. В першій половині XIX ст. на Україні, Білорусії і Москві в зв'язку з наданням дворянства почалися такі масові підробки документів, що розслідуванням їх десятки років займалася створена царським урядом спеціальна державна комісія¹⁸.

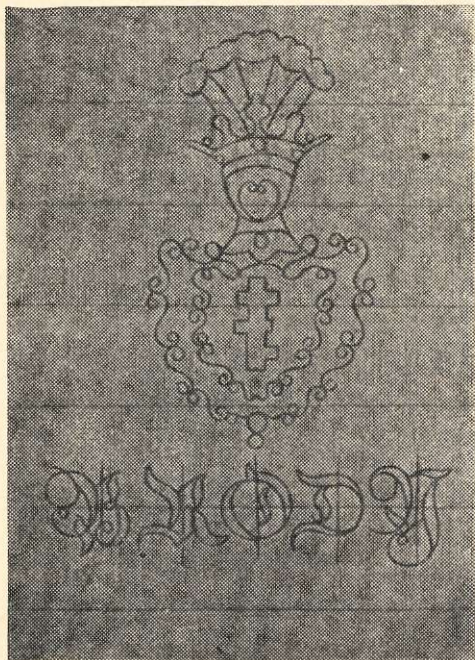

Рис. 3. Фотокопія водяного знака (Бродівська папірня в с. Монастирок) з ганчірного паперу, виготовлена просвічуванням на фотопапір.

документів. Деякі тодішні архівісти за певну винагороду підробляли документи — видавали фальшиві виписки з актових книг, вклеювали в книги такі ж фальшивки. Фальсифікація і підробка документів тривала в Східній Україні аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Разом з тим такі відомі вчені-архівісти, як В. А. Лялін, І. М. Каманін, Г. І. Горбачевський та ін., всіляко боролися проти фальсифікації історичних документів, проти засмічування акто-

¹⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 144, 146, 147, 190, 279.

¹⁷ Там же, спр. 102, 104, 105, 106.

¹⁸ А. А. Введенский. Лекции по документальному источниковедению истории СССР. Дипломатика. К., 1963, стор. 116—169.

вих книг різними підробками. Велику роль у викритті цих підробок відіграла філігранологія.

Архівіст Київського архіву давніх актів відомий палеограф І. М. Каманін викривав підроблені документи, детально вивчаючи їх палеографію і водяні знаки на папері, за допомогою яких визначав час виготовлення таких документів¹⁹. Ось його міркування з цього приводу:

«Правопис, мова, додержання юридичних формальностей бувають у грубих підробках інколи не витримані. Але це трапляється рідко. Фальсифікатори пунктуально відтворювали всі особливості автентичних актів, сусідніх в книзі з фальшивими.

Але чого вони ніколи не могли досягти, це точності відтворення старого почерку і підшукування паперу з такими філігранями, які домінують у певний час і в певній місцевості. Таким чином, палеографія і водяні знаки паперу є єдиними і найбільш сильними викривачами підробок. При старанні і вправності все вдавалося підробити, але відтворити почерк відомого часу і підібрати папір з підходящими до цього ж часу водяними знаками було понад сили фальсифікаторів, тому що вимагало вивчення і того, і другого, а фальсифікатори не володіли ані потрібними знаннями, ані засобами, ані часом, ані здібністю до цієї справи»²⁰.

Для визначення автентичності різних виписок І. Каманін видав спеціальний збірник з різними почерками XVI—XVIII ст.²¹, десятки років досліджував папір і водяні знаки. Під його керівництвом О. І. Вітвіцька зрисувала з актових книг понад 4000 водяних знаків, 1336 з яких видала в 1923 р. окремим альбомом із вступним словом проф. Маслова²².

Задовго до виходу в світ альбома І. Каманін, «беручи до уваги, що існуючі збірники водяних знаків далеко не задовольняють практичні запити, як при видачі засвідчених архівом виписок, так і при наукових роботах»²³, задумав дослідити філіграні на папері документів Київського архіву. Це ще раз підкреслює величезне значення філігранології у встановленні автентичності певного історичного документа.

І, нарешті, про копії. В архівах зберігається чимало копій різних документів, знятих писарями в установах або ж приватними особами. Проте не на всіх цих документах ставилася дата знімання копії. Переписувачі обмежувалися проставлянням

¹⁹ А. А. Введенский, вказ. праця, стор. 148.

²⁰ И. М. Каманин. Киевский центральный архив.—Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, т. XVII, вып. 3. К., 1903, стор. 82.

²¹ И. М. Каманин. Палеографический сборник. К., 1899.

²² І. Каманін, О. Вітвіцька. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651). К., 1923.

²³ І. Каманін, О. Вітвіцька, вказ. праця, стор. 2. Пор. автобіографічну записку І. М. Каманіна.

тільки дати оригіналу. Зрозуміло, філіграні на таких рукописах не можуть бути взірцем для датування інших документів.

Велике значення для датування документів має і сам метод вибору для копіювання філіграней і сітки дна форми, на якому відливався папір.

При копіюванні водяних знаків надаємо перевагу тим рукописам і друкам, де немає сумніву в точності дати. Вибирати слід у першу чергу документи на папері формату folio, бо тоді матимемо повний водяний знак. Менше придатний для цього папір

Рис. 4. Фотокопія водяного знака (Лондонська папірня), виготовлена просвічуванням на фотопапір (з деревно-масного паперу).

формату quarto або pagina fracta, бо лінія зшиття книги може ділити знак на дві частини. Він може бути розрізаним на кілька частин або відсутнім. У таких випадках для відтворення повної філіграні доводиться зрисовувати окремі фрагменти і, комбінуючи їх, знаходити правильний рисунок або накреслення літер. Такий метод складний, вимагає певних навиків і доброго знання філіграней.

Як правило, майже до середини XVIII ст. книги друкувалися або переписувалися на різних сортах паперу. Тому для дослідження не можна обмежуватися одним знайденим водяним знаком. Необхідно спробувати відшукати й інші (переглянути цілу книгу) і датувати книгу, орієнтуючись на найпізнішу філігрань.

При зрисовуванні філіграні не слід обмежуватися самим знаком, а треба наносити його принаймні з двома-трьома рисками pontuseaux із зазначенням на одній з них товщини і відстані у кількох (10—20) vergeures. Ці поздовжні і поперечні відтиски сита, тобто дно форми, де відливався папір (інколи його називають канвою), мають іноді вирішальне значення при встановленні дат документів.

Польський дослідник В. Будка пропонує застосовувати для датування документів і хімічний метод²⁴, однак у своїй розвідці опису його не подає. Нам здається, що для архівістів, істориків, мовознавців та інших дослідників придатні описані вище методи. Хімічний метод, як відомо, зараз з успіхом застосовується тільки в криміналістиці.

Ведучи мову про фотографічні методи копіювання водяних знаків, треба сказати, що вони на сьогодні ще дуже недосконалі. Бета-радіографічний метод передруковування філіграней з документів, хоч і дає дуже добре зображення водяного знака з будь-якого паперу, також не дістав широкого застосування. Він ще надто повільний і вимагає додержання певних правил техніки безпеки при роботі з радіоактивним ізотопом кальція Ca⁴⁵. Правда, в окремих випадках, коли водяний знак на документі не записаний чорнилом, його можна знімати методом просвічування безпосередньо на фотопапір.

Для того щоб правильно датувати друковані і рукописні документи, треба ознайомитися з бібліографією хоч би основних праць з філігранології, які мають альбоми водяних знаків.

Вітчизняна і зарубіжна спеціальна філігранографічна література налічує майже 100 праць, які охоплюють понад 40 000 філіграней. Однак переважна більшість описаних філіграней припадає на час до 1600 р. З великих праць, в яких уміщено знаки XVII—XVIII і частково XIX ст., можна назвати лише книги Хівуда²⁵, Черчіля²⁶ і Ніколаї²⁷. Всім історикам відомі класичні праці Жансена²⁸, К. Тромоніна²⁹, Н. Ліхачова³⁰, Ш. Бріке³¹ в галузі філігранології, в яких подані водяні знаки з

²⁴ Włodzimierz Budka. Stan badań papiernictwa w Polsce od XV do XVIII wieku.—Księga referatów IV zjazdu bibliotekarzy polskich. Warszawa, 1936, стр. 61—69.

²⁵ E. Heawood. Papers used in England after 1600. II. a. 1680—1750. (The Library. Vol. XI, 4, Mch. 1931, pp. 466—498); Further Notes on Paper used in England after 1600. (The Library, 5-th Series. Vol. II, 2—3, Sept.—Dec. 1947, pp. 119—149); Watermarks, mainly of the 17-th and 18-th Centuries, Hilversum (Holland), The Paper Publications Society, 1950.

²⁶ W. Churchill. Watermarks in Paper in Holland, England, France etc. in the XVII and XVIII cc. and Their Interconnections. Amsterdam, 1935.

²⁷ Nikolai. Histoire des moulins à papier du sud-ouest de la France, 1300, t. I—II. Bordeaux, 1953.

²⁸ H. Jansen. Essai sur l'origine de la gravure en bois et en taille douce, et sur la connoissance des estampes XVe et siècles... suivi de Recherches sur l'origine du Papier de Coton et de Lin..., V. I—II. Paris, 1808.

²⁹ К. Тромонин. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых можно узнавать, когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и не старинные дела, на которых не означено года. М., 1844.

³⁰ Н. Ліхачев. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. СПб., 1891; його ж, Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. I—III. СПб., 1899.

³¹ Ch. M. Briquet, вказ. праця, т. I—IV. Женева, 1907, і друге видання із статтю John Briquet. Notice sur la vie et les travaux de Charles Briquet avec un index bibliographique de ses publications. Leipzig, 1923.

паперу, виготовленого в різних країнах. Крім цих є багато і менш відомих праць, які стосуються окремих країн, районів чи міст. Однак перерахувати їх тут неможливо, а тому спинимось лише на більших працях або тих, якими можна скористатися під час роботи в наших архівах.

У зв'язку з тим, що на Україні споживалась велика кількість польського паперу, слід згадати і праці польських дослідників

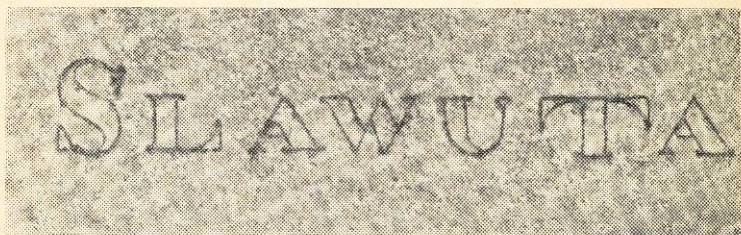

Рис. 5. Фотокопія водяного знака (Славутська папірня), виготовлена просвічуванням на фотопапір (з деревно-масного паперу).

И. Лелевеля³², Ф. Пекосінського³³, К. Бадецького³⁴. Ряд статей з водяними знаками опублікували В. Будка, К. Стефанський та ін.

Першою найбільшою філігранографічною працею в СРСР і єдиною на Україні є альбом водяних знаків І. Каманіна і О. Вітвицької³⁵, який охоплює в основному першу половину XVII ст.

Величезний вклад у вітчизняну філігранологію вніс радянський дослідник С. А. Клепиков. Про деякі його праці згадувалось уже вище. Слід вказати ще на одну, де описано 270 російських філіграней і понад 120 штемпелів³⁶.

Певний вклад у філігранологію зробила лєнінградський професор З. В. Участкіна³⁷. Понад 600 філіграней описала М. Кукушкіна³⁸. Можна користуватися також і працею Георга Айне-

³² J. Lelewel. Bibliograficznych księg dwoje. Wilno, 1826, t. II, tabl. 17, 18.

³³ F. Piękosiniński. Średniowieczne znaki wodne. Wiek XIV. Kraków, 1893; Wybór znaków wodnych z XV stulecia. Kraków, 1896.

³⁴ K. Badecki. Znaki wodne w księgach archiwum m. Lwowa. Lwów, 1928.

³⁵ І. Каманін, О. Вітвицька, вказ. праця.

³⁶ С. Клепиков. Филигрانی и штемпели русского производства XVIII—XX вв.—Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина, вып. XIII. М., 1952, стор. 51—122.

³⁷ З. Участкіна. Водяные знаки русской бумаги.—Труды Института истории естествознания и техники, т. XII. М., 1956; і її ж, A History of Russian hand paper-mills and their watermarks. Hilversum (Holland), 1962.

³⁸ М. Кукушкіна. Филигрانی на бумаге русских фабрик XVIII — начала XX вв. Обзор собрания П. А. Картавова.—Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела Библиотеки Академии наук СССР, вып. 11 (XIX—XX века). М.—Л., 1958, стор. 285—371.

дера³⁹, в якій вміщено багато філіграней з паперу, що використовувався на Україні.

Починаючи з 1950 р. в Гільверсумі (Голландія) міжнародне товариство «The Paper Publications Society» видає праці з історії паперового виробництва і філіграней. Уже випущено дев'ять томів капітальних праць, які входять у серію «Monumenta Chartae papiraceae Historiam illustrantia or Collection of works and Documents illustrating the History of Paper». Сюди ж увійшли і згадані праці Г. Айнедера і З. Участкіної. Крім того, вийшло кілька праць поза серією.

Слід згадати великі праці Всеволода Ніколаєва⁴⁰ (1200 знаків) і В. Мошіна⁴¹ (7000 знаків), а також видану колекцію професора А. А. Гераклітова⁴² (1400 знаків), опрацьовану і підготовлену до друку С. А. Клепиковим, і працю польського професора з Лодзі Сінярської-Чапліцької⁴³. І нарешті, слід назвати кілька наших невеликих повідомлень з додатками українських та закордонних філіграней XVI—XX ст., які також можна використати для датування друків і рукописів⁴⁴.

Філіграні служать, з одного боку, для визначення дати написання або друкування документа, з другого — для підтвердження дати, яка стоїть на документі. Відомо ряд випадків, коли рік, поставлений на титульній сторінці книги, при перевірці за допомогою філіграней виявляється невірним, тому що перевидання вийшло з тою ж датою, що і перше видання. Так, у 1704 р. у Львівській братській друкарні було надруковано «Євангеліє на престольное» з вихідними даними 1690 р., тобто першого його видання. За списком Каратаєва воно вважається виданням 1690 р.⁴⁵ Лише пізніше стало відомо, що ця книга надрукована не в 1690 р., а на початку XVIII ст. Інша книга — «Требникъ» надрукована у Львові в 1719 р. з вихідними даними 1668 р.⁴⁶ В

³⁹ Georg Eineder. The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian empire and their watermarks. Vienna, 1960.

⁴⁰ Вс. Николаев. Водяные знаки Османской империи, т. I. Водяные знаки на бумаге средневековых документов болгарских книгохранилищ. София, 1954.

⁴¹ V. Mošin, S. Traljic. Vodeni znakovi XII i XIV vijeka, t. I—II. Zagreb, 1957.

⁴² А. А. Гераклитов. Филигранны XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. М., 1963.

⁴³ Siniarska-Czaplicka. Znaki wodne papierni Mazowsza 1750—1850. Łódź, 1960.

⁴⁴ Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1962, № 5, стор. 10—21 (15 знаків); 1964, № 1, стор. 13—26 (50 знаків); 1964, № 3, стор. 37—46 (103 знаків); Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1965 (107 знаків).

⁴⁵ И. Каратаев. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491—1730. СПб., 1861, стор. 130, № 1097.

⁴⁶ Ил. Свенцицкий. Каталог книг церковнославянской печати. Жовква, 1908, стор. 76, № 258 (181).

обох випадках водяні знаки мають вирішальне значення для встановлення правдивих дат виходу в світ. Стосується це також інших друкованих видань з невірними вихідними даними або зовсім без них.

Філігрань є одним з важливих факторів, який допомагає датувати друковані або рукописні документи. Проте не слід забувати, що він не єдиний і не завжди вирішує успіх справи. Потрібно уважно вивчити документ з історичного і стилістичного боку, а філігрань допоможе підтвердити висновки. Дослідник, працюючи над документом, повинен також завжди звіряти дату документа з датою філіграні, бо таке порівняння дасть змогу викрити невідповідність, а значить, приведе до нових висновків.

Українська бібліографія в галузі філігранології ще невелика, тому слід публікувати більше розвідок, присвячених папірням і водяним знакам окремих міст, районів і областей, щоб закласти фундамент для видання альбому українських і зарубіжних водяних знаків з документів, які зберігаються в бібліотеках і архівах України.

О. Я. Мацюк

РОЛЬ ФИЛИГРАНОЛОГИИ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ВРЕМЕНИ НАПИСАНИЯ НЕДАТИРОВАННЫХ ДОКУМЕНТОВ

Резюме

В сообщении описываются методы определения времени написания недатированных рукописей и старопечатных книг, даются советы, как лучше пользоваться ими не только для определения дат, но и для выявления фальсификатов и копий, а также излагаются способы правильного копирования и собирания филиграней.

Дана библиография (частичная) по истории бумажных мельниц и водяных знаков, необходимая для работы с документами XIV—XIX вв. архивов и библиотек Украины.

В. О. Сидоренко

ЗБРОЄЗНАВСТВО ЯК СПЕЦІАЛЬНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА

(За матеріалами історії України XVI—
першої половини XVII ст.)

У музеях України історичного профілю серед численних пам'яток культури зберігаються зразки старовинної зброї. Для ефективного використання цих пам'яток у пропаганді славних героїчних традицій українського народу треба не тільки зберігати, науково обробляти, а й глибоко вивчати ці пам'ятки.

У дореволюційні часи старовинна зброя здебільшого зберігалася представниками панівної верхівки, яких цікавила не так сама зброя, як декоративний ефект її. Справжніх зразків старовинної зброї і доспівів було не так багато, тому, щоб задовольнити попит, використовували фальсифікати, які і зараз часто зустрічаються в музеях.

Серед збирачів старовинної зброї знаходилися люди, які вивчали її. В другій половині XIX ст. вивчення зброї значно просунулось вперед і зацікавило досить широкі кола громадськості. В Німеччині, Франції, Англії, Італії, Росії зброєзнавство розвинулось у самостійну спеціальну історичну дисципліну. В Росії основи зброєзнавства були закладені працями М. Бранденбурга¹, П. Вінклера² та ін.

Радянське зброєзнавство, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, критично переглянуло праці своїх попередників і зробило значний крок вперед в справі дальшого вивчення зброї як цінного історичного джерела. Питаннями зброє-

¹ Н. Е. Бранденбург. Исторический каталог С.-Петербургского артиллерийского музея, ч. I—III. СПб., 1887—1889; його ж, 500-летие русской артиллерии (1389—1889). СПб., 1889, та ін.

² П. Винклер. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века. СПб., 1894.

знавства в Радянському Союзі займалися і займаються: А. В. Арциховський³, С. К. Богоявленський⁴, М. М. Денисова⁵, А. Н. Кирпичников⁶, В. Є. Маркевич⁷, В. А. Нікольський⁸, В. Г. Федоров⁹ та ін.

Хоч дослідження зброї становить значний науковий інтерес, воно не привернуло ще достатньої уваги українських дослідників. Правда, в справі вивчення зброї на Україні є великі труднощі. Спеціальної літератури з цієї галузі, крім окремих публікацій та старих каталогів Львівського¹⁰, Чернігівського¹¹ та Дніпропетровського¹² історичних музеїв, зовсім немає.

Під час Великої Вітчизняної війни багато старовинної зброї, що зберігалась у музеях, загинуло, а існуючі колекції не мають каталогів. Дуже мало збереглось іменної зброї, яка допомагає у датуванні аналогічних предметів зброї.

Цінним джерелом для вивчення зброї є іконографічні матеріали — портрети козацької старшини, малюнки на картах Боплана, малюнки Вестерфельда, гравюри Гондіуса та ін. Іконографічними матеріалами треба користуватись дуже обережно, бо іноді деякі зображення є фантастичними і не відповідають дійсності. Те саме стосується інших джерел, зокрема надгробних плит тощо.

Важливими джерелами для вивчення окремих видів зброї, яка в різні часи вживалась на Україні, є публікації актових документів, описи замків XV—XVII ст., козацькі літописи, описи майна українських магнатів та козацької старшини.

У дореволюційні часи найбільше уваги вивченню озброєння запорізьких козаків приділив Д. Яворницький¹³.

Особливо цікаві і змістовні дані про зброю на Україні в XVI — першій половині XVII ст. викладені в роботі І. Крип'яке-

³ А. В. Арциховский. Оружие.— История культуры древней Руси, т. I. М.—Л., 1948, стор. 417—438.

⁴ С. К. Богоявленский. Вооружение русских войск в XVI—XVII вв.— «Исторические записки», 1938, № 4, стор. 258—283.

⁵ М. М. Денисова. Русское оружие.— Краткий определитель русского боевого оружия XI—XIX веков. М., 1952.

⁶ А. Н. Кирпичников. Военное дело средневековой России и появление огнестрельного оружия.— «Советская археология», 1957, № 3, стор. 64; А. Н. Кирпичников. Метательная артиллерия древней Руси.— Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1958, № 77.

⁷ В. Е. Маркевич. Ручное огнестрельное оружие. Л., 1937.

⁸ В. А. Никольский. Художественное оружие. М., 1925.

⁹ В. Г. Федоров. К вопросу о дате появления артиллерии на Руси. М., 1949, и др.

¹⁰ Musea gminu miasta Lwowa. Lwów, 1929.

¹¹ Каталог украинских древностей коллекции В. Тарновского, вып. I, 1898.

¹² К. Мельник. Каталог коллекций древностей Поля в Екатеринославе, вып. I. К., 1893.

¹³ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I. СПб., 1892.

вича. Вони дають основу для детального вивчення озброєння українського народу часів Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького¹⁴.

Через слабку розробку питань зброєзнавства ще досі не повністю виявлені в музеях предмети зброї місцевого виробництва. Тому висвітлити питання про зброю на Україні XVI — першої половини XVII ст. як історичне джерело для історії економіки України, історії техніки, історії мистецтва, військового мистецтва тощо можна лише в загальних рисах, у порядку постановки питання, спираючись здебільшого на літературні джерела.

Якість і кількість зброї завжди залежали від рівня економіки країни, «від досягнутого в даний момент ступеня виробництва» (Ф. Енгельс). Тому зброя є цікавим допоміжним історичним джерелом для вивчення історії економіки.

В часи феодалізму виробництво зброї займало значне місце серед різних видів ремесла. Її виготовляли кваліфіковані ремісники з кращих матеріалів. Зброя місцевого виробництва свідчить про рівень і якість ремесла.

Відсутність компактних джерел з питань виробництва зброї на Україні в XVI — першій половині XVII ст. не дає можливості визначити, скільки її виготовлялось. Однак джерела свідчать, що в цей час селяни, міщани і козаки мали дуже багато зброї. Про поширення її на Україні яскраво говорять і численні згадки в думах та історичних піснях, де не раз називається «пицаль семипядна», «шабля гостра», «тугий лучок і стрілочок цілий пучок» та ін.¹⁵ Багато козаків іноді мали по кілька рушниць, і тому сучасники називали їх «огнистим» або «рушничним військом»¹⁶. Воевода брацлавський Адам Кисіль сповіщав коронному канцлеру в 1648 р., що у Б. Хмельницького кілька десятків тисяч «огнистого війська»¹⁷.

Серед майстрів-зброярів були пушкарі, рушничники, мечники, шабельники, лучники, стрільники. Зброю виготовляли майстри й інших металообробних спеціальностей. Відомо чимало прізвищ майстрів-зброярів.

Найбільшими центрами виробництва зброї були Київ, Львів та інші міста. У першій половині XVI ст. у м. Овручі пушкарі Яків Семенович і Мойсей Чижевич робили гаківниці та рушниці, а в Черкаському замку в 1552 р. пушкар і стрілець Ворона кував рушниці, робив порох¹⁸. У Львові Адам Гутовський виготовляв доспіхи, а Томас Шабельник — шаблі¹⁹. Серед львів-

¹⁴ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954.

¹⁵ Українські народні думи і пісні, К., 1955, стор. 6, 17, 21, 27, 104, 110, 118 та ін.

¹⁶ Мемуари, относящиеся к истории Южной России, т. II, стор. 305; Чтения в Обществе Нестора-летописца, т. III, отд. VIII, стор. 13—15.

¹⁷ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. I, стор. 167—168.

¹⁸ Архив ЮЗР, ч. VII, т. 1, стор. 80, 593—594.

¹⁹ Sprawozdania komisji hist. Sztuki, t. VII, 1906, стор. 117, 265.

ських майстрів гарматної справи в джерелах зустрічаються імена: Юрій (1504 р.), Андрій (1536 р.), Конрад Фрейліх (1505—1537 рр.), Лука (1537—1542 рр.), Матвій, Данило Стефанович, Гануш та багато інших. Деякі вироби цих майстрів, що збереглися, свідчать про високий рівень технічної і художньої майстерності їх авторів.

Для виробництва зброї здебільшого використовували залізо місцевого виробництва, що виплавлялось з болотної руди на руднях Чернігівщини, Київщини, Волині і частково Галичини. Під час Визвольної війни 1648—1654 рр. зброя виготовлялась у

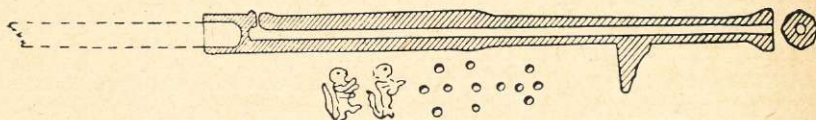

Рис. 1. Гаківниця Львівська XV ст.

містах і в спеціальних майстернях, створених у полках. Значним центром виробництва зброї в XVI — першій половині XVII ст. була Запорізька Січ.

Богдан Хмельницький звертав велику увагу на розвиток гарматної справи. Гармати на Україні виливали в Києві, Львові, Ніжині, Стародубі, Почепі, Новгороді-Сіверську, Глухові. Пізніше далеко за межами України прославились своїми гарматами глухівські майстри Йосип і Карпо Балашевичі.

Крім зброї місцевого виробництва використовувалась зброя привозна — російська, польська, угорська тощо і трофейна — турецька, іранська.

Зброя є своєрідним джерелом для вивчення історії техніки на Україні, бо вона досить виразно відбиває досягнутий в певний момент технічний рівень виробництва. Нові технічні можливості приводять до відмирання одних видів зброї і до виникнення інших. В історичних джерелах згадується дуже багато назв ручної вогнепальної зброї, що зустрічалась на Україні в XVI — першій половині XVII ст.

Виробництво вогнепальної зброї на Україні в XVI — першій половині XVII ст. розвивалось у тому ж напрямі, як і в інших країнах. Найпростішим зразком ручної вогнепальної зброї на Україні був так званий кий залізний²⁰, що з'явився ще в XIV ст.: залізна або мідна трубка, укріплена в ложі з гудзиком для упору в плече. Порох запалювали через отвір у казенній частині зверху. Потім з'являється гаківниця²¹ — залізна або мідна труб-

²⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной России, в. II, 1896, стор. 301.

²¹ Z. Głóger. Encyklopedia staropolska ilustrowana, t. II. Warszawa, 1900—1903, стор. 231.

ка з залізною або дерев'яною палицею у тильній частині (замість прикладу), яку стрілець клав під руку. Для поглинення віддачі на стволі був гак, який під час стрільби чіплявся за упор. Порох запалювали через запальний отвір, підносячи рукою тліючий гніт, а пізніше за допомогою курка, так званого серпантину, до якого прикріплювали гніт. Запровадження гнотового замка було значним кроком вперед у розвитку ручної вогнепальної зброї. Гнотові замки вживались на Україні майже до кінця XVII ст.

Дальше удосконалення гаківниць привело до певної диференціації їх. Для оборони з мурів продовжують використовувати гаківниці, але більшого калібру. У польових боях застосовували гаківниці невеликих калібрів, які поступово змінювались і діставали нові назви: рушниця, аркебуз, мушкет, карабін²².

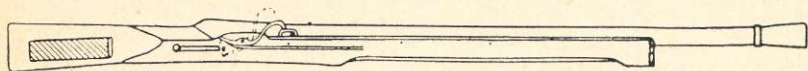

Рис. 2. Рушниця XVI ст.

Поряд з гнотовими замками починають вживати кременні. Різноманітні системи їх зводяться до двох основних типів: колісцеві й ударні.

Колісцеві замки (XVI ст.), в яких іскра висікалась з кременю за допомогою сталевого колеса з насічкою, вживались на Україні здебільшого на мисливських рушницях.

Ударні кременні замки були різних систем. На Україні найбільше вживались замки азійського та нідерландського типів. Замок нідерландського типу на Україні називали «шкотським». Аналогічного типу замки робили українські майстри. В цих замках огниво відділено від кришки. Щоб вистрілити, треба відсунути кришку на полиці і нахилити огниво рукою.

У першій половині XVII ст. поширюється французький кременний ударний замок, в якому, як і в азійському, огниво становить одне ціле з кришкою полицки.

Полегшені гаківниці без гаків, рушниці, або ручниці, мали здебільшого гнотовий замок.

У першій половині XVI ст. на Україні з'являється аркебуз, або гаркебуз,— важка коштвна рушниця калібром 12,5—18,5 мм з дальністю стрільби 250 м²³. У XVI ст. аркебузами були озброєні українські реєстрові козаки і в значній мірі закордонські.

²² А. В р ü c k n e r. Encyklopedia staropolska. Lwów, 1937, стор. 404.

²³ Z. G l o g e r, вказ. праця, т. I, стор. 70—71.

В середині XVI ст. на Україні з'являються мушкети вагою 8—10 кг з гнотовими або колісцевими замками, з яких стріляли на 400 м. Пробивна сила їх більша, ніж у аркебуза²⁴. На полешених мушкетах були замки нідерландського типу.

Крім згаданих, в джерелах зустрічаються ще такі назви: півгаки, карабіни, бандолети, яничарки, або яниченки, гульдинки, самопали і пицалі²⁵. Півгаками називали коротку легку рушницю, спочатку переважно з гнотовим замком, а пізніше з колісцевим. Коротка рушниця з колісцевим або ударним кремінним замком нідерландського типу називалась карабіном — від араб-

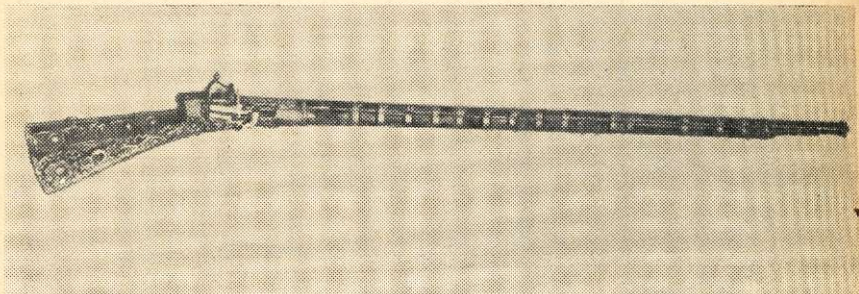

Рис. 3. Рушниця турецька XVII ст.

ського слова «караб», яке означає легку вогнепальну зброю. Іноді карабін називали бандолетом — від назви пояса з гачком, за який верхник чіпляв карабін²⁶. Яничарками або яниченками називали турецькі рушниці з гнотовим або ударним кремінним азійським замком. Останні були поширені на Україні, особливо у запорожців.

Зустрічались на Україні й гвинтові рушниці — гульдинки. Вважають, що ця назва походить від курляндського містечка Гольдинген²⁷.

Назва «пицаль» була загальною назвою і не означала певного типу рушниці. Такий же характер мала назва «самопал», що часто зустрічається в джерелах першої половини XVII ст.

Виробляючи холодну зброю, українські майстри здебільшого користувались східними зразками. Наприклад, шабельники монтували всю шаблю у східному стилі. Ножни суцільно оправляли металом за турецьким зразком або окремими деталями — на зразок іранських. Іноді українські майстри надавали своїм

²⁴ В. Маркевич. Ручное огнестрельное оружие, т. I, 1937, стор. 56.

²⁵ Архив ЮЗР, ч. III, т. I, стор. 112; т. 4, стор. 229; Воссоединение Украины с Россией, т. I. М., 1953, стор. 78, та ін.

²⁶ Z. Gloger, вказ. праця, т. IV, стор. 11; т. I, стор. 109.

²⁷ Z. Gloger, вказ. праця, т. II, стор. 222.

Рис. 4. Шабля козацька іранського типу XVII ст.

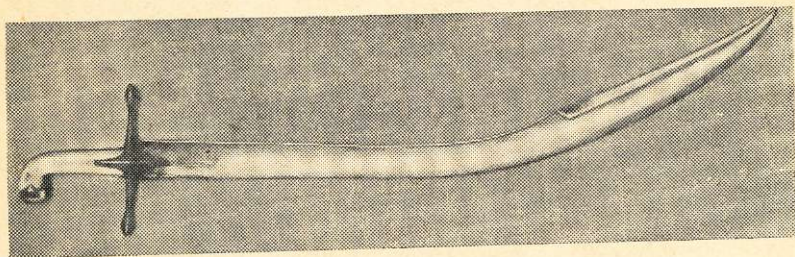

Рис. 5. Шабля козацька турецького типу XVII ст.

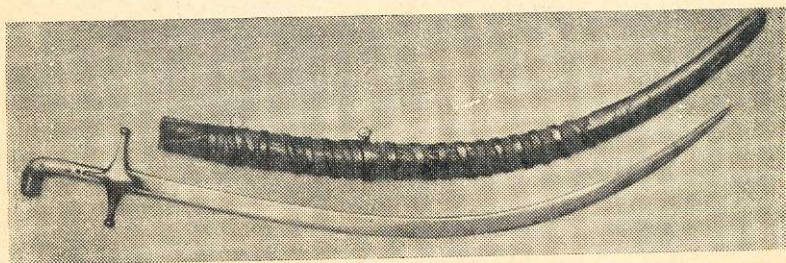

Рис. 6. Шабля козацька іранського типу XVII ст.

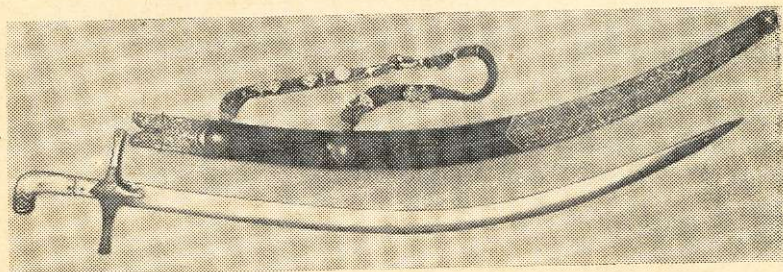

Рис. 7. Шабля козацька іранського типу XVII ст.

виробам деяких нових рис, змінюючи прикраси, оформлення рукояток шабель, ножен, рушниць.

Уже в середині XVI ст. в джерелах зустрічається термін «козацька шабля». Формою і технікою виготовлення вона відрізняється від інших. Козацькі шаблі, здебільшого турецького та

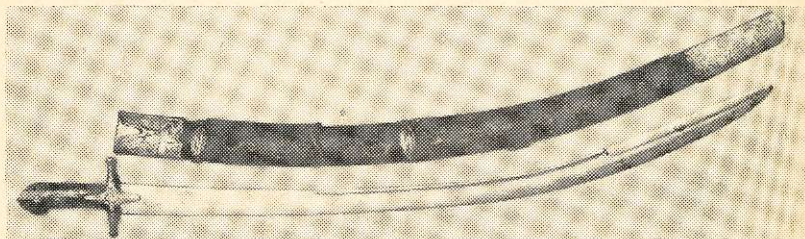

Рис. 8. Шабля козацька польського типу XVII ст.

іранського типів, монтувались з окремих частин, привезених з Сходу, або повністю виготовлялись місцевими майстрами.

Згадки про козацькі шаблі є у відомостях про краківських мечників 1549 р. і в описі майна Луб'янського замку князів Ост-

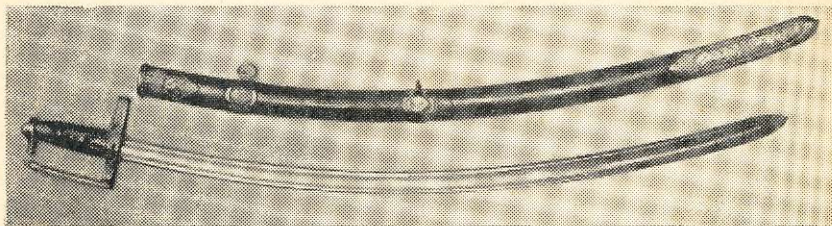

Рис. 9. Шабля козацька угорського типу XVII ст.

розьких²⁸. Ці шаблі добре відомі з російських джерел під назвою шабель «черкаського дела». На них у Росії був великий попит²⁹.

Детальніше вивчити особливості, які вносили українські майстри у виготовлену ними вогнепальну і холодну зброю, важко через скупість джерельних згадок, а в існуючих колекціях збереглося дуже мало типової для того часу зброї.

Зброя XVI—XVII ст. на Україні цікава як джерело і для вивчення історії мистецтва, головним чином прикладного. Естетичні потреби народу спонукали прикрашувати зброю в дусі ху-

²⁸ В. Січинський. Нариси з історії Української промисловості. Львів, 1938, стор. 88.

²⁹ П. Савантов. Описание старинных русских утварей. СПб., 1896, стор. 122.

дожніх смаків свого часу. Прикраси на кращих зразках зброї та військового спорядження робились видатними майстрами-художниками і вражають високою художньою досконалістю. Засоби оздоблення зброї — найрізноманітніші: «таушировка» — інкрустація металом (в глибокі борозни написів, візерунків, вирізаних на сталі, залізі або дереві, вбивалась молотком золота або срібна проволочка); «насічка» (на зроблену гострим предметом насічку на сталі чи залізі набивалось золото або срібло); травлений орнамент; прикраси емаллю; прикраси з дорогоцінних каменів — бірюзи, рубіну тощо.

До XVII ст. на вогнепальній зброї прикрашались дерев'яні частини, а пізніше стали прикрашати і металеві частини — ствол, замок. Завдяки торговельним зв'язкам і великій кількості трофейної турецької зброї на Україні поширюється східний стиль.

Найбільшими центрами виробництва художньої зброї були Київ і Львів, де з виготовлення її пов'язане золотарство. Львів уславився виробництвом художніх коштовних оправ шабель, щитів, колчанів, місюр, булав, шестоперів тощо³⁰.

З описів майна українських магнатів та козацької старшини можна довідатись, як прикрашали на той час зброю. Серед майна князів Острозьких зустрічаються такі зразки зброї: позолочені півгаки з перламутром, шаблі козацькі з ножами, обтягнутими оксамитом та оздобленими срібними прикрасами³¹. Серед майна козацької старшини згадуються рушниці, прикрашені золотою насічкою на стволах та замках, ложа з прикладами, інкрустовані кісткою (моржовою), перламутром, срібними або мідними смужками. В оздобленні зустрічаються корали та бірюза. На найцінніших зразках зброї стволи та замки золотили або інкрустовували сріблом з емаллю, ствол скріплювали з ложем за допомогою срібних або мідних орнаментованих обоймиць.

Деякі рушниці мали «ольстри» — чохла з різнобарвного, переважно червоного, сап'яну, сукна або оксамиту, гаптовані золотом і сріблом³².

Цікавими зразками художнього ливарства є гармати XVI—XVII ст., які зберігаються у Львові, Дубно, Чернігові та інших містах. Деякі з них є справжніми художніми виробами. Наприклад, одна з гармат Дубенського музею за формою і орнаментуванням є твором народного мистецтва. Як вважає радянський дослідник П. М. Жолтовський, прикраси цієї гармати мають багато спільного з декоративними прийомами теслярської роботи³³.

³⁰ W. Łosinski. Złotnictwo Lwowskie. Lwów, 1911—1912, стор. 124—145.

³¹ Sprawozdania..., t. VI, стор. 207—217.

³² Русская историческая библиотека, т. VIII, стор. 950—1203.

³³ Матеріали з етнографії та художнього промислу. К., 1957, стор. 128—129.

Найбільше цікавила дослідників зброя як предмет мистецтва. Деякі цінні праці спеціально присвячені техніці оздоблення зброї, її художній орнаментативності³⁴.

У радянський період В. Модзалевський та П. Жолтовський у своїх працях про художнє ливарство багато місця присвятили гарматам XVI—XVII ст.— чудовим зразкам художньої промисловості³⁵.

Як відомо, зброя впливає на засоби ведення війни, обумовлюючи їх безперервну зміну і розвиток. Від характеру озброєння залежить організація війська. В добу феодалізму через повільний розвиток виробництва, науки і техніки зброя і засоби ведення війни протягом довгого часу змінювались дуже мало. Своєрідний військовий побут і засоби ведення війни, озброєння на Україні розвивались в умовах боротьби проти соціального гніту та іноземних поневолювачів. Зброя XVI—першої половини XVII ст. на Україні є одним з історичних джерел для вивчення військової історії українського народу і його військового мистецтва.

Зброя має певне значення як джерело і для громадянської історії України XVI—першої половини XVII ст. Написи на зброї дають можливість висвітлити або уточнити маловідомі факти минулого, встановити невідомі імена історичних діячів. Іноді той чи інший предмет зброї буває пов'язаний з переказами, в яких зафіксовані цікаві побутові риси, що допомагають краще зрозуміти подію, зв'язану з цією зброєю. Іменна зброя є надійним еталоном для точнішого датування аналогічних предметів зброї.

Займаючись вивченням зброї, треба мати на увазі, що в цій галузі надзвичайно поширені фальсифікати, бо збирачі зброї часто намагались зв'язати той чи інший предмет зброї з ім'ям якоїсь визначної особи, не маючи для цього фактично ніяких підстав. Цю «слабкість» збирачів використовували різні ділки, які займались підробкою зброї.

Серед найвідоміших зразків іменної зброї треба назвати шаблю Богдана Хмельницького, яка зараз зберігається в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї. В літературі зустрічається зображення сокирки Богдана Хмельницького, яка до Великої Вітчизняної війни зберігалась у Краківському музеї.

Кілька предметів іменної зброї, правда пізнішого часу, є в Чернігівському історичному музеї. Серед них—шабля козаць-

³⁴ W. Łosinski, вказ. праця; В. А. Никольский, Художественное оружие. М., 1925; Именное и художественное оружие XVII—XIX вв. М., 1956; Т. Майковский. Orient w polskiej kulturze artystycznej. W.—K., 1959.

³⁵ В. Модзалевський. До історії українського ливарництва.— «Збірник секції мистецтв». К., 1921, № 1, стор. 7—14; П. М. Жолтовський. До історії художнього лиття металу на західних землях України в XIV—XVII ст.— Матеріали з етнографії та художнього промислу. К., 1957.

кого старшини Савича, гармата Миклашевського та ін. У Київському державному історичному музеї є козацька шабля угорського типу 1627 р. та дві значно пізнішого часу — козацька шабля польського типу курінного отамана Вовка і шабля курінного Задунайської Січі Голинька. У Московському історичному музеї зберігається шабля військового писаря Запорізької Січі Павла Головатого (середина XVIII ст.).

Зброя дає чудовий матеріал для вивчення питань класового розшарування суспільства і соціальної нерівності в XVI — першій половині XVII ст. на Україні. Здебільшого у козацької старшини зустрічалися шаблі не тільки бойові, а й дорогоцінні, з коштовним оздобленням. У Дубенському замку в 1616 р. зберігались шаблі Костянтина Острозького, одна з яких коштувала шість тисяч талерів³⁶. В одному з описів майна козацької старшини згадується шабля, на якій було 315 самоцвітів і 30 алмазів³⁷.

Зброя поряд з іншими матеріальними цінностями, створеними людиною, є частиною матеріальної культури, яка відбиває науково-технічний рівень і характер продуктивних сил країни.

В. А. Сидоренко

ОРУЖИЕВЕДЕНИЕ КАК ВСПОМОГАТЕЛЬНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИСЦИПЛИНА

**(По материалам истории Украины XVI —
первой половины XVII в.)**

Резюме

В статье говорится об изучении истории оружия в России и на Украине, дается краткий обзор источников для изучения оружия, бытовавшего на Украине в XVI — первой половине XVII в., раскрывается значение старинного оружия как вспомогательного исторического источника для изучения истории экономики, техники, искусства, главным образом прикладного, военной истории и военного искусства украинского народа, гражданской истории Украины, истории ее культуры.

³⁶ Sprawozdania..., т. VI, стор. 208.

³⁷ Русская историческая библиотека, т. XIII, стор. 1081.

В. К. Сіверська

МИСТЕЦТВО ОПРАВИ КНИГ НА УКРАЇНІ В XV—XVII ст.

Питання оправи та орнаментациї книг на Україні ще мало вивчені. В числі найбільш значних праць, присвячених цій темі, можна назвати хіба праці українських мистецтвознавців М. О. Макаренка «Орнаментация української книжки XVI—XVIII ст.»¹ та Д. М. Щербаківського «Оправи книжок у київських золотарів XVII—XVIII ст.»².

Документальні матеріали у формі книг, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові, є цінним джерелом для вивчення історичного минулого не лише за своїм змістом. Їх оправа дає широкий матеріал для різних допоміжних історичних дисциплін.

Досліджуючи оформлення книг, матеріал оправи — шкіру, пергамент та картон, ми довідуємося про тогочасне палітурне і гарбарське ремесло та про паперове виробництво. Мистецьке оздоблення цих оправ, що є виявом духовних потреб людини, дає багатий матеріал для дослідження культурно-побутового рівня суспільства, зокрема мистецтва.

Оформлення архівної книги, матеріал оправи та її мистецьке оздоблення — це зразок класичної книги, розквіт якої припадає власне на XV — першу половину XVII ст.

Перш ніж розглядати мистецтво оправи архівної книги XV—XVII ст., слід пригадати його історію та етапи розвитку до XV ст. З історії знаємо, що мистецтво оправи книг було відоме вже в стародавні часи. Його історія тісно пов'язана з історією книги.

Спочатку оправа книг служила для об'єднання в ціле, для фізичного збереження та безпеки рукопису. Згодом, з поширенням писемності, почали дбати і про естетичний вигляд книги.

Для оправи використовуються різна шкіра, дорогі матерії;

¹ Українська книга XVII—XVIII вв. Труды українського інституту книгознавства, т. I. ДВУ, 1926, стор. 153—218.

² Там же, стор. 353—400.

металеві бляхи, якими покриваються дощечки, що роблять обкладинку твердою, прикрашаються емаллю, слоною кісткою, різбою або філігранню.

Матеріал та оздоблення оправи залежали від замовника або від комерційних планів палітурника, який хотів продати книгу якомога дорожче.

Наприкінці XI ст. в монастирських майстернях, де переписувалися книги, почали виробляти шкіру, придатну для витискання на ній візерунків. Спочатку робилося це в такий спосіб: візерунок вирізьблювали на дошці з дерева твердого гатунку і покривали її розм'якшеною шкірою, яку втискали в заглиблення різби. Після того, як шкіра висихала, на ній лишався рельєфний візерунок. Оправляючи книгу такою шкірою, для надання твердості обкладинкам застосовували дощечки. У XII ст. процес тиснення на шкірі змінюється. Різьблені дощечки заступає металева матриця.

З винаходом паперу, який використовується як письмовий матеріал, книга вдосконалюється. З паперу почали виготовляти картон³, а з нього робили обкладинки. Зустрічається щораз більше різноманітних, складних візерунків: групи фігур, герби, написи, архітектурні прикраси та ін. Їх ми і бачимо на оправах архівних книг XV—XVII ст., що зберігаються в ЦДІА УРСР у м. Львові.

До найцінніших з огляду на матеріал, способи оправи та тиснення на шкірі складних, часто неповторних візерунків належать актові книги м. Львова⁴. За змістом — це суто адміністративно-судові записи різних урядів міста та рахункові книги лонгерські. Здавалося б, книги ці повинні бути оправлені суворо, але, порівнюючи їх з книгами бібліотечно-музейного характеру XV—XVII ст., в оправах бачимо багато спільного щодо багатства прикрас.

З цього можна зробити висновок, що кожную книгу, рукописну чи пізніше друковану, без огляду на її зміст і призначення в середньовіччя цінили дуже високо. А тому оправляли книгу не тільки з метою збереження, а й щоб зробити її мистецьким твором.

Матеріалом оправи актових книг м. Львова, як вже згадувалося, є пергамент і шкіра. Для надання обкладинкам твердості використані дощечки та картон. Матеріал оправи та її прикраси залежали від величини книги та важливості документів.

³ Попередник картону виготовлявся з склеєного зіпсованого паперу, часто з рукописних, пізніше друкованих відходів, що неодноразово є єдиними слідами оригіналів або варіантами рукописів. Такі відходи, брак в XVI ст. зустрічаються тільки в книгах діловодчого характеру. Див. К. Piękar ski. *Fragmenty czterech nieznanych wydań Marcholta*. Kraków, 1935, стор. 9.

⁴ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 3. Оpubліковані: К. B a d e c k i. *Archiwum Akt Dawnych m. Lwów*, t. III—IV. Lwów, 1935.

Формат паперу актових книг — переважно фоліо, для другорядних записів — форма дутки (*folio tracto*), зрідка вживалися формати більшого фоліо чи більшої дутки. Оправлені книги у тверду або м'яку оправу.

Тверда оправа — це обкладинки з грубих або тонких дощочок чи грубого картону, обтягнуті разом з корінцем книги шкірою, завжди трохи більші від формату паперу для охорони рукопису. М'яка оправа — це шкіра або пергамент без твердих підкладок, і в такому разі оправа дорівнює формату паперу. Інколи краї шкіри чи пергаменту загнуті, і внутрішні сторони обкладинок заклеєні тонким аркушем паперу. В тонких книгах та книгах малих форматів, які оправлялися в тиснену шкіру, для обкладинок застосовувався тонкий картон.

Книги, цінні за змістом, оправлялися в багато тиснену шкіру, в тверду або м'яку оправу. Інколи, однак, оправа цих книг досить скромна. Для економії видатків на оправу акти за кілька років об'єднувалися і оправлялися разом. Товщина цих книг доходить до 25 см. Такі книги оправлені в тверду оправу, обтягнуту гладкою ясно-коричневою шкірою. Єдині їх прикраси — це чотири випуклості на корінці від зшиття книги.

Щоб товсті книги не розривалися, коли їх розкриватимуть, корінці зміцнені двома смужками матерії або ремінцями з пергаменту, підкладеними під шкіру поперек корінця книги, кінці яких прикріплені до внутрішньої сторони обкладинок⁵. Особливо цей спосіб практикувався в обкладинках з грубих дощок і тисненої шкіри. Краї шкіри корінця закручені в формі рубця і закріплені клеєм. Для зміцнення в рубець вкладали шнурочок. Такий метод збереження країв шкіри на корінці книги застосовувався в твердих оправах.

Менш цінні і тонкі книги здебільшого оправлені в м'яку оправу. Рахункові книги оправлені переважно в пергамент.

Мистецтво оправи актових книг, особливо в добу Ренесансу, досягло високого рівня. Книги оправлені в багато тиснену шкіру. Верхні обкладинки оздоблені взятим в рамки тисненням з релігійним, історичним, міфологічним, алегоричним сюжетом або лінійно-геометричним і рослинним орнаментом. Посередині верхніх обкладинок, а в деяких книгах і нижніх маємо певні типи гербових суперекслібрисів різних форм або інші прикраси — розетки, дати та титули книг. Інколи книги закриваються мідними вручну гравірованими застібками або зав'язуються шкіряними ремінцями. Книги в м'якій оправі робили з загортками для збереження документів.

З другої половини XVII ст. в оправі актових книг відбуваються зміни. Зникають багаті оправи. Все більше зустрічаються

⁵ У трьох книгах для зміцнення використано кириличні рукописи на пергаменті з другої половини XVI ст. В інших зустрічаються латинське, готичне та гебрайське письмо.

картонні обкладинки, обтягнуті в скромно орнаментовану або гладку шкіру. Замість мідних застібок появляються шкіряні ремінчики або шнурочки. У XVIII ст. зникає шкіряна оправа. Тільки корінці та роги книг покриті шкірою.

Виняток становлять важливі за змістом книги. Їх оправаляти в багато тиснену шкіру і в другій половині XVII ст. і навіть в XVIII ст. Ось кілька описів оправ (подаємо їх за століттями).

На жаль, в актових книгах Львова XV ст., за винятком однієї рахункової книги за 1414—1426 рр., не збереглися первісні оправи. Інколи акти XV ст. об'єднувалися з пізнішими — XVI—XVII ст. і оправалялися разом. Оправи деяких книг XV ст. були реставровані в кінці XVII, XVIII і XIX ст. Найдавніша актова книга за 1382—1389 рр. була реставрована в кінці XIX ст.

Оправа рахункової книги XV ст.⁶ — приклад м'якої пергаментної оправи. Розмір обкладинок 300×210 мм. Книга оправлена разом із корінцем в грубий, колись білий, тепер пожовклий пергамент⁷ без твердих підкладок. На корінець книги нашита темно-коричнева смужка, прикрашена посередині вирізаними кружечками, які розміщені симетрично — по три кружечки в чотирьох відступах. До першої і останньої групи кружечків додано ще по два, внаслідок чого утворилися розетки. На верхній обкладинці латинський титул книги написаний чорнилом готичним шрифтом, характерним для XV ст.

Оправа актової книги першої половини XVI ст.⁸ — приклад м'якої оправи з тисненою шкірою. Обкладинки з тонкого картону розміром 315×210 мм обтягнуті разом з корінцем книги тисненою шкірою. Верхня обкладинка прикрашена двома рамками. В першій, зовнішній рамці (40 мм) — три барельєфи напівфігур, що чергуються, переплетені ренесансовими орнаментами. Посередині зовнішньої рамки — менша рамка (27 мм), скомбінована з медальйонів з барельєфами міфологічних голів, також переплетених орнаментами. Між ними напівфігура Венери. Вгорі цієї рамки представлена сцена з раю, Адам і Єва, та воскресіння; внизу — розп'яття. Між зовнішньою і внутрішньою рамками вгорі вміщений титул книги. Внизу між зовнішньою і внутрішньою рамкою — дата. Нижня обкладинка також прикрашена рамками. У широкій зовнішній рамці — сцени з святого письма; в меншій, внутрішній — напівфігури. Корінець книги (між п'ятьма випуклостями від зшиття) прикрашений рослинним орнаментом.

Найбільше первісних оправ збереглося на книгах з другої половини XVI ст. Оправи ці найбагатші за прикрасами.

⁶ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 696.

⁷ Крім натурального кольору зустрічаються ще пергаменти, пофарбовані у жовтий, червоний та зелений кольори.

⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 235.

Ось опис оправи книги другої половини XVI ст.— найбагатшої оправи актових книг XV—XVII ст.⁹ Це — актова книга міського вірменського суду за 1584—1596 рр. Своім форматом вона відрізняється від інших актових книг. Обкладинки з грубих дощок розміром 397×257 мм обтягнуті тисненою шкірою разом з корінцем книги. Верхня обкладинка прикрашена чотирма рамками. В першій, зовнішній — барельєфи напівфігур, що чергуються, відокремлені підписами їх імен. У другій рамці розміщені алегоричні постаті також з підписами. Третя і четверта рамки скомбіновані з рослинних орнаментів. На полі четвертої внутрішньої рамки вміщені два барельєфи: верхній розміром 50×84 мм зображає сцену з святого письма; нижній розміром 53×84 мм — рицар з мечем. Прикраси верхньої обкладинки повторюються в тій самій композиції і на нижній обкладинці, змінюються тільки сюжети барельєфів на полі внутрішньої рамки. Верхній барельєф також з святого письма, на нижньому жінка пробиває собі груди мечем. Під барельєфами на верхній і на нижній обкладинках — написи, що пояснюють сцени. Книга колись закривалася на мідні застібки, а тепер залишилось тільки мідне окуття.

Ще одна оправа книги другої половини XVI ст.¹⁰ Вона є зразком своєрідного способу палітурної справи та найменшого формату книг. Оправа в неї м'яка. Обкладинки її з тонкого картону розміром 210×153 мм обтягнуті темно-коричневою шкірою, прикрашеною суцільними тисненими лінійними та геометричними орнаментами. Нижня обкладинка розширена так, що утворює загортку. Зав'язується книга шкіряною смужкою, перетягнутою поверх корінця попід обкладинки. Книга оправлена цікавим стародавнім палітурним способом.

Звичайно зшиті книги сполучалися з обкладинками за допомогою кінців, що залишалися від зшиття, потім вони покривалися матеріалом і оправлялися. В описуваній нами книзі обкладинки, загортка та корінець виготовлені окремо. Книга зшита міцною ниткою чотирма зшиттями. Два середні зшиття зміцнені ремінцями. На корінці готової оправи накладені два шкіряні прямокутники, які збігаються з двома середніми зшиттями книги. Пришиті вони до корінця пергаментними шнурочками трьома поздовжніми стібками, кінці яких перетягнуті через середні зшиття, і таким способом книга з'єднана з оправою.

Книги першої половини XVII ст. також оправлені в багато тиснену шкіру. Ось зразок оправи книги, верхня обкладинка якої прикрашена розеткою¹¹. Обкладинки з грубих дощок розміром 322×205 мм обтягнуті тисненою шкірою. Верхня обкла-

⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 515.

¹⁰ Там же, спр. 380.

¹¹ Там же, спр. 258.

динка прикрашена двома рамками. В зовнішній рамці — барельєфи фігур та напівфігур святих. Внутрішня рамка заповнена геометрично-рослинними орнаментами. Вгорі між зовнішньою і внутрішньою рамкою витиснутий початок титулу книги. Продовження його — вгорі та внизу поля внутрішньої рамки. Внизу між зовнішньою і внутрішньою рамкою — дати актів. Посередині поля внутрішньої рамки — геометричний орнамент у формі розетки. На нижній обкладинці та ж сама рамкова композиція, що й на верхній обкладинці, тільки поле внутрішньої рамки суцільно заповнене трьома шпалерами. В двох зовнішніх — фігури святих, в середньому, ширшому, — геометрично-симетричний орнамент.

Ще один зразок оправи першої половини XVII ст. — пергаментної, з суперекслібрисом¹². Обкладинки з тонкого картону розміром 303×190 мм обтягнуті білим пергаментом. Верхня обкладинка прикрашена вузькою рамкою (5 мм), яку утворюють дрібні розетки. По рогах рамки назовні — наріжники. Посередині обкладинки — тиснений герб м. Львова¹³. Нижня обкладинка не прикрашена. Колись книга зав'язувалася на чотири шкіряні ремінчики.

Оправи другої половини XVII ст. прикрашаються ще багатим тисненням, але все частіше зустрічаються дешевші і скромніші оправи. Ось, наприклад, така оправа¹⁴. Обкладинки з грубого картону розміром 315×190 мм обтягнуті разом з корінцем ясно-коричневою шкірою. Єдиними прикрасами верхньої та нижньої обкладинок є вузькі рамки (7 мм), прикрашені рослинними орнаментами.

Описані оправи актових книг свідчать про високий художній рівень львівських палітурників. Багатство композицій, різноманітність візерунків, поєднання орнаментів з фігурами, найдрібніші деталі обличчя, одягу, листя, квітів та ін. свідчать про великий талант авторів і виконавців цих художніх творів. Автор оправи поєднував в одній особі кресляра, художника, гравера. Під лупою видно, що митець не забув ні про жилки на листку, ні про шершаву чашечку жолудя. До найскладніших для відтворення належать людські обличчя, але й тут палітурники справлялися з своїм завданням. У мікроскопічних рисах обличчя можна розпізнати і вік, і настрій людини.

Зв'язки Львова з Сходом і Заходом мали великий вплив на розвиток книгарства та книгодрукування і на палітурну справу. Торгівля книгами починається у Львові вже в другій половині XV ст., а постійні книгарні заснуються в середині XVI ст.¹⁵

¹² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 766.

¹³ Зустрічаються суперекслібриси, тиснені золотом.

¹⁴ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 531.

¹⁵ A. Jędrzejowska. Książka Polska we Lwowie w XVI w. Lwów—Warszawa, 1928.

З заснуванням друкарень появляются палітурники. Про спеціальність «ligator, introligator» знаходимо згадки в судових актах львівської консисторії¹⁶. В книгах видатків міста за 1604—1607 рр. міська каса виплачує за «introligowania akt prawnych od roku 1599—1602» або за «introligowania z xiąg iednei do Lunarie a drugiei do P. Radzies»¹⁷. Ці згадки свідчать про те, що актові книги Львова опрацювали спеціалісти. Майстерність оправи деяких книг є свідомством того, що львівські палітурники були добре обізнані не тільки з технічними процесами оправи, а й з тогочасним панівним напрямом у мистецтві.

В ЦДІА УРСР у м. Львові зберігаються ще актові книги гродських та земських судів повітів Руського і Белзького воеводств. Більшість цих книг опрацювана в кінці XVII ст.¹⁸ З огляду на їх товщину вони опрацювані в тверду оправу, обтягнуті разом з корінцем ясно-коричневою гладкою шкірою. Єдині їх прикраси — це випуклості на корінці від зшиття книги. Зустрічаються й оправи з тисненої шкіри та з суперекслібрисами. Тиснення такі ж самі, що й на актових книгах Львова.

Крім того, зберігаються ще актові книги різних урядів міст та сіл. Це книги різних форматів. Оправи їх у більшості знищені і не оригінальні, переважно зняті з інших книг, найчастіше з церковних служебників. Інколи для оправи використовувалися старі пергаментні рукописи. В обкладинках деяких книг, особливо XV і XVI ст., знаходяться рукописні та друковані тексти.

Історія мистецтва оправи книг сягає вглиб віків. Оправи книг XV—XVII ст. відбивають тогочасний стиль і матеріали, що використовувалися у палітурній справі. Вони є зразком художнього оформлення обкладинок книг.

В. К. Сиверская

ИСКУССТВО ПЕРЕПЛЕТА КНИГ НА УКРАИНЕ В XV—XVII вв.

В ЦГИА УССР во Львове сохранилось много документов, переплетенных в виде книг. Эти своеобразные книги являются ценнейшим источником для изучения истории. Архивная книга — пример классической книги, расцвет которой относится к XV—XVII вв. Мастерство оформления, богатство тиснения по коже свидетельствуют о высоком художественном уровне львовских переплетчиков. Исследование материала переплета и способов оформления архивной книги XV—XVII вв. дает основание предположить, что книгу в средневековье ценили очень высоко.

¹⁶ Zabytki dziejowe, t. 2, cz. 1, Lwów, 1927, стор. 100, 192.

¹⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 716, стор. 48, 85.

¹⁸ P. Dąbkowski. Kilka uwag o oprawie ksiąg sądowych Polskich. Lwów, 1936.

ЗМІСТ

Передмова	3
---------------------	---

Джерелознавство

В. І. Самойленко. Маєткові акти XIV—XVII ст.	5
Я. Д. Ісавич. Найдавніші документи про діяльність братств на Україні	13
Ф. П. Шевченко. Реєстр Війська Запорізького 1649 р.—джерело історії козацтва на Україні.	23
Я. Р. Дашкевич. Матеріали І. О. Левицького як джерело для біографічного словника	35

Історична географія. Ономастика

О. С. Компан. Ономастика як допоміжна історична дисципліна	54
В. П. Петров. Історична географія та проблема слов'янського етногенезу на матеріалах гідронімії (Гідронімія Росії й Надроссія)	65
О. А. Купчинський. Топоніми на -ичі і питання заселення України	74
Д. Г. Бучко. Географічні назви на -івці на Поділлі (До питання про колонізацію Поділля)	93
Й. С. Гронський. Топонімія середньовічного Яворова та суміжних сіл як джерело для історичної географії	99
В. Г. Фоменко. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці	110
І. П. Крип'якевич. Адміністративний поділ України 1648—1654 рр.	123
А. Л. Перковський. Структура українського поселення на південному Правобережжі в другій половині XVIII ст. (Історико-географічний нарис)	149
І. Л. Бутич. Географічні описи Київського намісництва	163

Метрологія. Нумізматика

М. Ф. Котляр. Грошовий ринок Галицької Русі другої половини XIV — першої чверті XV ст.	179
Є. І. Чернов. Про грошовий обіг на Україні у XVII ст.	194
В. В. Зварич. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини	203
Б. Й. Сидор. Міри в документальних матеріалах XVIII—XIX ст. Чернівецького обласного державного архіву	215

Сфрагістика

О. В. Маркевич. Печатки міст Галичини як історичне джерело	222
І. С. Бережної. Печатки революційних установ Одещини	238
Г. І. Сіяртова. Печатки Закарпатської крайової організації Комуністичної партії Чехословаччини (1921—1938 рр.)	247

Філігранологія. Зброєзнавство. Книгознавство

О. Я. Мацюк. Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів	256
В. О. Сидоренко. Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна (За матеріалами історії України XVI — першої половини XVII ст.)	269
В. К. Сіверська. Мистецтво оправи книг на Україні в XV—XVII ст.	280

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	3
Источниковедение	
<i>В. И. Самойленко.</i> Акты на имения в XIV—XVII вв.	12
<i>Я. Д. Исаевич.</i> Древнейшие документы о деятельности братств на Украине	22
<i>Ф. П. Шевченко.</i> Реестр Войска Запорожского 1649 г.— источник истории казачества на Украине	34
<i>Я. Р. Дашкевич.</i> Материалы И. Е. Левицкого как источник для биографического словаря	35
Историческая география. Ономастика	
<i>Е. С. Компан.</i> Ономастика как вспомогательная историческая дисциплина	64
<i>В. П. Петров.</i> Историческая география и проблема славянского этногенеза по материалам гидронимии (Гидронимия Роси и Подросья)	73
<i>О. А. Купчинский.</i> Топонимы на -ичі и вопросы заселения Украины	92
<i>Д. Г. Бучко.</i> Географические названия на -івці на Подолі (К вопросу о колонизации Подолі)	98
<i>И. С. Гронский.</i> Топонимия средневекового Яворова и близлежащих сел как источник исторической географии	109
<i>В. Г. Фоменко.</i> Кичкасская переправа и городок на Малой Хортице	122
<i>И. П. Крипякевич.</i> Административное деление Украины в 1648—1654 гг.	148
<i>А. Л. Перковский.</i> Структура украинского поселения на южном Правобережье во второй половине XVIII в. (Историко-географический очерк)	162
<i>И. Л. Бутыч.</i> Географические описания Киевского наместничества	177
Метрология. Нумизматика	
<i>Н. Ф. Котляр.</i> Денежный рынок Галицкой Руси второй половины XIV — первой четверти XV в.	193
<i>Е. И. Чернов.</i> О денежном обращении на Украине в XVII в.	202
<i>В. В. Зварич.</i> К вопросу о денежном обращении в Галиции под властью Австро-Венгрии	214
<i>Б. И. Сидор.</i> Меры в документальных материалах XVIII—XIX вв. Черновицкого областного государственного архива	221
Сфрагистика	
<i>А. В. Маркевич.</i> Печати городов Галиции как исторический источник	237
<i>И. С. Бережной.</i> Печати революционных учреждений Одесчины	246
<i>Г. И. Сяргова.</i> Печати Закарпатской краевой организации Коммунистической партии Чехословакии (1921—1938 гг.)	255
Филигранология. Оружиеведение.	
Книговедение	
<i>О. Я. Мацюк.</i> Роль филигранологии в определении времени написания недатированных документов	268
<i>В. А. Сидоренко.</i> Оружиеведение как вспомогательная историческая дисциплина (По материалам истории Украины XVI — первой половины XVII в.)	279
<i>В. К. Сиверская.</i> Искусство переплета книг на Украине в XV—XVII вв.	286